

+

**ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΥΓΕΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Εναλλακτικές μορφές θεραπείας: Το ιχνογράφημα ως μέσο έκφρασης συναισθημάτων ατόμων με νοητική υστέρηση»

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΦΟΙΤΗΤΗ: Παρασκευή Γρηγορίου
Άγγελος Κεραμίδας

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: Κατερίνα Οικονόμου

ΗΡΑΚΛΕΙΟ - 2021

Copyright@ 2021 Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, ΣΕΥ, ΕΛ. ΜΕ. ΠΑ.

<https://www.hmu.gr/el/tke/8548>

Το περιεχόμενο της συγκεκριμένης Π. Ε. αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία των Παρασκευής Γρηγορίου, Άγγελου Κεραμίδα, της επιβλέπουσας καθηγήτριας Αικατερίνης Οικονόμου και του Τμήματος Κοινωνικής Εργασίας και προστατεύονται από τους νόμους περί πνευματικής ιδιοκτησίας (Νόμος 2121/1993 και κανόνες Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα).

Δήλωση τήρησης της ακαδημαϊκής δεοντολογίας

Οι υπογράφωντες φοιτητές του Τμήματος Κοινωνικής Εργασίας του ΕΛ. ΜΕ. ΠΑ.

Παρασκευή Γρηγορίου

και

Άγγελος Κεραμίδας

δηλώνουμε υπεύθυνα ότι η παρούσα πτυχιακή εργασία με τίτλο:

**«Εναλλακτικές μορφές θεραπείας: Το ιχνογράφημα ως μέσο έκφρασης
συναισθημάτων ατόμων με νοητική υστέρηση»**

είναι στο σύνολό της προϊόν δικής μας δουλειάς και ότι όλες οι πηγές που έχουν χρησιμοποιηθεί αναφέρονται πλήρως. Επίσης δηλώνουμε ότι δεν αποτελεί προϊόν οποιασδήποτε εξωτερικής μη αδειοδοτημένης βοήθειας και ότι δεν έχει υποβληθεί σε οποιοδήποτε ίδρυμα ή οργανισμό προς αξιολόγηση, ούτε έχει δημοσιευθεί στο παρελθόν μέρος αυτής ή στο σύνολό της.

(Υπογραφή)

(Υπογραφή)

Παρασκευή Γρηγορίου

Άγγελος Κεραμίδας

Ευχαριστίες

Για την ολοκλήρωση της πτυχιακής εργασίας μας θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε κάποιους ανθρώπους. Αρχικά, θέλουμε να ευχαριστήσουμε την καθηγήτριά μας, την κυρία Κατερίνα Οικονόμου, που μας επέβλεπε και μας βοηθούσε όποτε συναντούσαμε δυσκολίες κατά τη διαδικασία της εκπόνησης εργασίας. Ευχαριστούμε, επίσης, τη διεύθυνση του «Συλλόγου Γονέων, Κηδεμόνων και Φίλων Ατόμων με Νοητική Υστέρηση: η Ροδαυγή». Τόσο η βοήθεια όσο και η στήριξη της υπεύθυνης προγράμματος, κυρίας Μαρίας Γ. Μωραΐτη, υπήρξαν τα θεμέλια της συνεργασίας μας για να γίνει αυτή η έρευνα. Ένα άλλο πρόσωπο στο οποίο συναντήσαμε τη στήριξη, το ενδιαφέρον και την προθυμία να μας βοηθήσει είναι του κυρίου Κοΐνη. Ο κύριος Αριστοτέλης Κοΐνης είναι κλινικός ψυχολόγος, ο οποίος εξειδικεύεται στην Ψυχοπαθολογία παιδών, εφήβων, ενηλίκων, στη Γνωσιακή-Συμπεριφοριστική Ψυχοθεραπεία, στην Ομαδική Θεραπεία και στο Ψυχόδραμα. Εργάζεται σε δημόσιο νοσοκομείο και διδάσκει στο Aegean College. Παρά το βεβαρυμμένο του πρόγραμμα ήταν πάντα πρόθυμος να μας βοηθήσει, όπως μπορούσε. Η ειδικός, επίσης, που μας βοήθησε με την εμπειρία της πάνω στην ειδική αγωγή και στη χρήση του ιχνογραφήματος ήταν η κυρία Δρακοπούλου. Η κυρία Ειρήνη Δρακοπούλου είναι Ειδική Παιδαγωγός, M. Ed, Συνθετική Σύμβουλος Ψυχικής Υγείας, Συντονίστρια Σχολών Γονέων. Έχει εξειδικευτεί στη χρήση ψυχοπαιδαγωγικών εργαλείων μαζί και του ιχνογραφήματος. Με τη βοήθειά της μπορέσαμε να αναλύσουμε καλύτερα και πιο αποτελεσματικά τα ιχνογραφήματα καθώς μας έδωσε αυτό το οποίο μας έλειπε, εμπειρία και μια επαγγελματική ματιά. Ο κύριος Κοΐνης και η κυρία Δρακοπούλου ήταν καθηγητές μας στα σεμινάρια που παρακολουθήσαμε για την εκπαίδευσή μας για την ανάλυση του ιχνογραφήματος. Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε, λοιπόν, και το Ανοιχτό Ίδρυμα Εκπαίδευσης το οποίο μας έδωσε τη δυνατότητα να επικοινωνήσουμε με αυτούς τους ανθρώπους και μας βοήθησε με τα σεμινάρια, τα οποία οργάνωσε εν μέσω καραντίνας. Επιπλέον, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε όλα τα άτομα που πήραν μέρος στην παρούσα έρευνα, τους ωφελούμενους της Ροδαυγής. Ευχαριστούμε, ακόμα, τον Δημήτριο Γρηγορίου, ο οποίος με πολύ μεράκι επιμελήθηκε το εξώφυλλο της εργασίας μας. Τέλος, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τις οικογένειές μας που μας στήριξαν στην προσπάθεια της εκπόνησης αυτής της εργασίας, όντας ψυχικό στήριγμα για εμάς.

Περίληψη

Η εικαστική θεραπεία ή εικαστική ψυχοθεραπεία ή αλλιώς Art Therapy είναι μια διεθνώς αναγνωρισμένη πρακτική προσέγγισης για την αναγνώριση, διάγνωση, θεραπεία και ψυχομετρική ανάλυση ατόμων (νευροτυπικά άτομα αλλά και με αναπηρίες ή ψυχιατρικές διαταραχές) κάθε ηλικιών (Deaver, 2020). Το ιχνογράφημα είναι το κύριο εργαλείο που χρησιμοποιεί η εικαστική θεραπεία και αποτελεί ένα διεπιστημονικό εργαλείο για πολλές ειδικότητες των κοινωνικών επιστημών και των επαγγελματιών υγείας.

Στη συγκεκριμένη ερευνητική μελέτη εστιάζουμε στον ενήλικο πληθυσμό Ατόμων με Νοητική Υστέρηση (ΑμεΝΥ), καθώς οι αρχές της συναισθηματικής νοημοσύνης, που βασίζεται κατ' ουσίαν το ιχνογράφημα, εξυπηρετούν αυτήν την ιδιαίτερη πληθυσμιακή ομάδα (Γκλύν & Σίλκ, 1997), μιας και η εκφορά λόγου, η δόμηση σκέψης και οι αντιληπτικές ικανότητες πολλές φορές βρίσκονται σε αντίστοιχο αναπτυξιακό στάδιο με αυτό της παιδικής ηλικίας (Sander, 2011).

Στη συγκεκριμένη ερευνητική μελέτη συμμετείχαν άτομα με νοητική υστέρηση (ΑμεΝΥ), τα οποία παρακολουθούν το Πρόγραμμα Εκπαίδευσης του Συλλόγου Γονέων, Κηδεμόνων και Φίλων ΑμεΝΥ «Η Ροδαυγή». «Η Ροδαυγή» είναι ένα μη κερδοσκοπικό σωματείο που ανήκει στην κατηγορία των Νομικών Προσώπων Ιδιωτικού Δικαίου (Ν. Π. Ι. Δ.). Αποτελείται από γονείς, συγγενείς και φίλους/ες Ατόμων με Νοητική Υστέρηση.

Σκοπός της συγκεκριμένης ερευνητικής μελέτης είναι η διερεύνηση της συσχέτισης του ιχνογραφήματος (arttherapy) και της έκφρασης του συναισθήματος της πληθυσμιακής ομάδας των ενήλικων Ατόμων με Νοητική Υστέρηση (ΑμεΝΥ). Τα ερευνητικά ερωτήματα αφορούν στη συσχέτιση της χρήσης του ιχνογραφήματος με την έκφραση συναισθήματος, το είδος του συναισθήματος που δημιουργείται και η διάρκειά του, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο αποτυπώνεται στο ιχνογράφημα.

Η ερευνητική μελέτη βασίζεται στην ποιοτική ερευνητική μεθοδολογία, μέσω 4 μελετών περίπτωσης. Τα ερευνητικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν ήταν η ημιδομημένη συνέντευξη, το ιχνογράφημα και η παρατήρηση. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στο ημερήσιο πρόγραμμα του συλλόγου «η Ροδαυγή». Στην έρευνα συμμετείχαν 4 άτομα (ηλικίας από 18 και άνω), 2 με μέτρια ΝΥ και 2 με

ελαφρά ΝΥ. Η διαδικασία της έρευνας πραγματοποιήθηκε στις 29 Ιουνίου 2021 και διήρκησε 1 ώρα και 15 λεπτά.

Τα κυριότερα συμπεράσματα της έρευνάς μας είναι πως τα ΑμεΝΥ του δείγματός μας πράγματι εξέφρασαν συναισθήματα μέσα από το ιχνογράφημα. Η έκφραση των συναισθημάτων στο ιχνογράφημα αποτυπώθηκε μέσα από τον τρόπο με τον οποίο σχεδίασαν και χρωμάτισαν τα άτομα αυτό που τους ζητήθηκε από εμάς, το οποίο επιβεβαιώθηκε με τον τρόπο με τον οποίο χρωμάτισαν, μίλησαν και εκφράστηκαν για τα σχέδιά τους κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων. Όλες οι περιπτώσεις εξέφρασαν στις συνεντεύξεις τους τα χαρούμενα συναισθήματα της εικόνας και απέκρυψαν τα αρνητικά. Επίσης, αναδείχθηκε η χρησιμότητα του ιχνογραφήματος ως μία επιπρόσθετη προσέγγιση που μπορεί να αποκαλύψει στοιχεία και συμβάντα για τα ΑμεΝΥ, που αδυνατούν ή δεν θέλουν να το κάνουν μέσω της λεκτικής επικοινωνίας, για την έκφραση και αποτύπωση των συναισθημάτων τους.

Λέξεις κλειδιά: Art therapy, Εικαστική θεραπεία, ιχνογράφημα, ΑμεΝΥ, έκφραση συναισθήματος

Abstract

Art therapy or art psychotherapy is an internationally recognized practice approach for the identification, diagnosis, treatment and psychometric analysis of people (neurotypical people but also with intellectual disabilities or psychiatric disorders) of all ages (Deaver, 2020). Drawing or sketching is the main tool used by art therapy; as it is regarded an interdisciplinary tool for many professionals in the fields of social sciences and health.

This research is focused on adults with Intellectual Disabilities, as the principles of emotional intelligence are essentially based on our tool, sketch, that serves this particular population group (Glyn & Silk, 1997); since some mental processes and perceptual skills are often at a similar developmental milestone to that of a preschooler (Sander, 2011).

In this particular study the participants are young adults with intellectual disabilities that attend the educational programme of the Association of Parents, Legal Guardians and Friends of people with intellectual disabilities, named "Rodavgi". It is a Non Profit NGO belonging to the category of Legal Entities under Private Law and consist of parents, relatives and friends of People with Intellectual Disabilities.

The purpose of this research study is to investigate the correlation between art therapy and the expression of emotions of the population group of adults with intellectual disabilities. The research questions concern the correlation between sketch and emotions. We analyze the expression of emotions with the help of the drawings, the types of emotions that is created and their duration.

The study is based on a qualitative research methodology through 4 case studies. The research tools used were semi-structured interviews, drawings/sketches and observation. The research was carried out in the daily educational program of the association "Rodavgi". The study involved 4 people (aged 18 and over), 2 with moderate intelligence quotient and 2 intelligence quotient. The research process took place on June 29, 2021 and lasted 1 hour and 15 minutes.

The main conclusions of our research are that people with intellectual disabilities of our sample actually expressed emotions through their drawings. The expression of emotions in the sketch was captured through the way the individuals designed and

colored what we asked them to do, which was confirmed by the way they colored, talked and expressed themselves about their drawings during the interviews. All the cases in their interviews were more than eager to talk about the happy feelings of the image that they had just sketched and tried to hide or pretend that the negative ones were nonexistent. This fact underlines the importance of the sketch as an additional approach that can reveal facts and events about people with intellectual disabilities hereon, who are unable or unwilling to express themselves through verbal communication.

Keywords: Art therapy, drawing, sketch, people with intellectual disabilities, emotion expression

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες.....	4 σελ.
Περίληψη.....	5 σελ.
Abstract.....	7 σελ.
Περιεχόμενα.....	9 σελ.
Εισαγωγή.....	11 σελ.

Α΄ ΜΕΡΟΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ

Κεφάλαιο 1^ο : Εναλλακτικές μορφές θεραπείας

1. 1. Ορισμός.....	14 σελ.
1. 2. Μορφές ψυχοθεραπείας (Διαχωρισμός Συμβατικών –Εναλλακτικών μορφών).....	15 σελ.
1. 3. Παράθεση μορφών και ειδών θεραπευτικών προσεγγίσεων ψυχοθεραπείας.....	16 σελ.
1. 3. 1. Συμβατική ψυχοθεραπεία.....	16 σελ.
1. 3. 2. Εναλλακτική ψυχοθεραπεία.....	19 σελ.

Κεφάλαιο 2^ο : Εικαστική θεραπεία: το ιχνογράφημα

2. 1. Η Εικαστική θεραπεία ως μέσον ψυχοκοινωνικής έκφρασης.....	22 σελ.
2. 2. Ιστορική αναδρομή.....	23 σελ.
2. 3. Χρήση και εφαρμογή.....	25 σελ.
2. 4. Πεδία και πληθυσμοί εφαρμογών.....	26 σελ.
2. 5. Διεπιστημονικότητα εργαλείου.....	29 σελ.
2. 6. Ιχνογράφημα και συναίσθημα-Έκφραση συναισθήματος.....	30 σελ.
2. 7. Ρόλος του θεραπευτή στο ιχνογράφημα.....	32 σελ.

Κεφάλαιο 3^ο: Νοητική Υστέρηση

3. 1. Ορισμός.....	36 σελ.
3. 2. Ιστορική αναδρομή.....	37 σελ.
3. 3. Αίτια και Κατηγοριοποιήσεις.....	39 σελ.
3. 4. Χαρακτηριστικά.....	42 σελ.

3. 5. Ο Σύλλογος Γονέων, Κηδεμόνων & Φίλων Ατόμων με Νοητική Υστέρηση « <i>Η Ροδαυγή</i> ».....	43 σελ.
---	---------

Β΄ ΜΕΡΟΣ: ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ

Κεφάλαιο 4^ο: Μεθοδολογία της Έρευνας

4. 1. Σκοπός και στόχος της έρευνας.....	47 σελ.
4. 2. Είδος της έρευνας – Ερευνητική στρατηγική.....	47 σελ.
4. 3. Πεδίο μελέτης - Δείγμα.....	49 σελ.
4. 4. Ερευνητικά εργαλεία.....	53 σελ.
4. 5. Τεχνικές συλλογής δεδομένων.....	63 σελ.
4. 6. Ανάλυση δεδομένων.....	64 σελ.
4. 7. Δυσκολίες στην πραγματοποίηση της μελέτης και αντιμετώπιση.....	66 σελ.
4. 8. Περιορισμοί της έρευνας.....	68 σελ.
4. 9. Ηθικά ζητήματα.....	69 σελ.
4. 10. Χρονοδιάγραμμα.....	71 σελ.

Κεφάλαιο 5^ο: Ευρήματα Έρευνας

5. 1. Εισαγωγή.....	72 σελ.
5. 2. Γενικές παρατηρήσεις για την ερευνητική διαδικασία:.....	72 σελ.
5. 3. Παρουσίαση και ανάλυση ευρημάτων.....	73 σελ.
Α. Άτομο 1.	73 σελ.
Β. Άτομο 2.	79 σελ.
Γ. Άτομο 3.	84 σελ.
Δ. Άτομο 4.	90 σελ.

Συμπεράσματα	100 σελ.
---------------------------	----------

Βιβλιογραφία	106 σελ.
---------------------------	----------

Παράρτημα	123 σελ.
------------------------	----------

I. Ενημερωτικό Έγγραφο

II. Συγκατάθεση/Συναίνεση συμμετέχοντα/ουσας στην έρευνα

Εισαγωγή

Η κοινωνική εργασία είναι μια εφαρμοσμένη κοινωνική επιστήμη. Το επίκεντρο της κοινωνικής εργασίας είναι ο άνθρωπος, το πώς ζει, συμπεριφέρεται κι αλληλεπιδρά στο κοινωνικό του περιβάλλον (Κατσορίδου, 2009). Η κοινωνική εργασία ως κλάδος ασχολείται με πολλά θέματα ανθρωπιστικού χαρακτήρα. Ένα από αυτά τα θέματα είναι η παροχή υπηρεσιών σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες. Η ευάλωτη κοινωνική ομάδα που μας απασχόλησε στην συγκεκριμένη μελέτη είναι των ΑμεΝΥ. Το άτομα με νοητική υστέρηση αντιμετωπίζουν πληθώρα δυσκολιών, κυρίως επειδή δεν μπορούν να εκφράσουν αυτά που αισθάνονται (American Psychiatric Association, 2013). Η εικαστική θεραπεία αποτελεί μια ξεχωριστή θεραπεία που ενσωματώνει δημιουργικές μεθόδους έκφρασης μέσω της οπτικής τέχνης. Με την εικαστική θεραπεία επιχειρούμε να διερευνήσουμε αν τα ΑμεΝΥ μπορούν να εκφράσουν τα συναισθήματά τους ζωγραφίζοντας.

Το θέμα της συγκεκριμένης ερευνητικής μελέτης είναι «Εναλλακτικές μορφές θεραπείας: Το ιχνογράφημα ως μέσο έκφρασης συναισθημάτων ατόμων με νοητική υστέρηση». Σκοπός της είναι η διερεύνηση της συσχέτισης του ιχνογραφήματος (arttherapy) και της έκφρασης του συναισθήματος της πληθυσμιακής ομάδας των ενήλικων Ατόμων με Νοητική Υστέρηση (ΑμεΝΥ). Ειδικότερα, μας απασχόλησε ο τρόπος με τον οποίο το ιχνογράφημα συμβάλει στην έκφραση των συναισθημάτων των ενήλικων ΑμεΝΥ, καθώς και ποια στοιχεία μπορούμε να αντλήσουμε μέσω του ιχνογραφήματος από ένα ΑμεΝΥ.

Θεωρήθηκε σημαντικό να διερευνηθεί το πώς τα άτομα με νοητική υστέρηση εκφράζονται μέσα από την τέχνη ή πιο απλά πώς χρησιμοποιούν τις ζωγραφιές τους για να απεικονίσουν τα κυρίαρχα συναισθήματα της στιγμής, καθότι είναι μία επιπρόσθετη προσέγγιση που θα μπορέσει να αποκαλύψει στοιχεία και συμβάντα για τα άτομα, χωρίς να μπαίνει εμπόδιο το λεκτικό κομμάτι.

Η δομή στην οποία επιλέξαμε να κάνουμε την έρευνά μας ήταν ο «Σύλλογος γονέων, κηδεμόνων και φίλων ατόμων με νοητική υστέρηση: Η Ροδαυγή». «Η Ροδαυγή» είναι ένα μη κερδοσκοπικό σωματείο που εδρεύει στον Νομό Ηρακλείου και ανήκει στην κατηγορία των Νομικών Προσώπων Ιδιωτικού Δικαίου (Ν. Π. Ι. Δ). Εργαζόμαστε εθελοντικά στη «Η Ροδαυγή» τρία χρόνια και πλέον έχουμε και την τύχη να κάνουμε

την πρακτική μας στη συγκεκριμένη δομή. Αξιοποιώντας την τριβή μας με τα συγκεκριμένα άτομα της δομής και με τον χρόνο που περνάμε εβδομαδιαίως στο πλαίσιο, επιχειρήσαμε να κάνουμε τη πτυχιακή μας εργασία σχετικά με τα ΑμεΝΥ.

Η πτυχιακή μας εργασία απαρτίζεται από δύο μέρη: το θεωρητικό και το ερευνητικό. Στο θεωρητικό μέρος συμπεριλαμβάνονται τρία κεφάλαια. Αρχικά στο πρώτο κεφάλαιο αναλύουμε τον ορισμό της θεραπείας και τις θεραπευτικές προσεγγίσεις οι οποίες χωρίζονται σε συμβατικές θεραπείες και εναλλακτικές θεραπείες. Στο δεύτερο κεφάλαιο εστιάζουμε στην εικαστική θεραπεία και το εργαλείο το οποίο χρησιμοποιεί, που είναι το ιχνογράφημα. Αρχικά αναφέρεται η εικαστική θεραπεία και η εξέλιξή της στα χρόνια, που χρησιμοποιείται, με ποιόν τρόπο εφαρμόζεται και σε ποιες ομάδες πληθυσμών. Έπειτα εστιάζουμε στο ιχνογράφημα, την επιστημονική του βάση, τα διαφορετικά προβολικά τεστ που χρησιμοποιεί και με ποιον τρόπο εκφράζονται συναισθήματα μέσα από το εργαλείο αυτό της εικαστικής θεραπείας καθώς αναλύεται και ο ρόλος του θεραπευτή στη διαδικασία ιχνογράφησης. Τέλος, στο τρίτο κεφάλαιο αναλύεται η νοητική υστέρηση. Πρώτα ορίζουμε το τι είναι νοητική υστέρηση, κάνουμε μία ιστορική αναδρομή και περιγράφουμε την εξέλιξη στο πως βλέπει ο άνθρωπος τα ΑμεΝΥ στη πάροδο του χρόνου. Τα άτομα με νοητική υστέρηση εμφανίζουν ορισμένα χαρακτηριστικά, τα οποία τα διαφοροποιούν από το κοινωνικό σύνολο (American Psychiatric Association, 2013). Αναφέρεται πως υπάρχουν κριτήρια ταξινόμησης των ατόμων που ανήκουν σε αυτή την ομάδα τα οποία είναι βιολογικά, κοινωνικά και εκπαιδευτικά κριτήρια. Στο τέλος του τρίτου κεφαλαίου περιγράφουμε τον «Σύλλογος γονέων, κηδεμόνων και φίλων ατόμων με νοητική υστέρηση: Η Ροδαυγή».

Το δεύτερο μέρος αφορά στο ερευνητικό κομμάτι της πτυχιακής και περιλαμβάνει την έρευνα. Στο τέταρτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στη μεθοδολογία της έρευνας, στον σκοπό και τους στόχους, στο είδος της έρευνας, στο πεδίο μελέτης και το δείγμα που απευθυνθήκαμε, στα ερευνητικά μας εργαλεία, στη μέθοδο ανάλυσης των δεδομένων, αλλά και στην εκτίμηση των δυσκολιών που προέκυψαν, καθώς και των περιορισμών και των ηθικών διλημάτων της ερευνητικής μελέτης.

Στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα ευρήματα της έρευνας, που αφορούν τις απαντήσεις των συμμετεχόντων στις ερωτήσεις που τους κάναμε κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, την ανάλυση των ιχνογραφημάτων που έκαναν, καθώς και τα σχόλια από τη συμμετοχική μας παρατήρηση κατά τη διάρκεια της ερευνητικής

διαδικασίας. Στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο καταλήγουμε σε διαπιστώσεις και συμπεράσματα, απαντώντας στα ερευνητικά ερωτήματα της μελέτης μας.

Α΄ ΜΕΡΟΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ

Κεφαλαίο 1^ο: Εναλλακτικές Μορφές ψυχοθεραπείας

1. 1. Ορισμός

Η ψυχοθεραπεία είναι η χρήση ψυχολογικών μεθόδων, οι οποίες βοηθούν ένα άτομο να αλλάξει συμπεριφορά και να ξεπεράσει τα προβλήματα με επιθυμητούς τρόπους. Στόχος της ψυχοθεραπείας είναι η βελτίωση της ευεξίας και της ψυχικής υγείας ενός ατόμου, η επίλυση ή ο μετριασμός των ενοχλητικών συμπεριφορών, πεποιθήσεων, αναγκών, σκέψεων ή συναισθημάτων και η βελτίωση των σχέσεων και των κοινωνικών δεξιοτήτων (Mc Aleavey and Castonguay, 2014). Υπάρχουν πολλοί τύποι ψυχοθεραπείας που έχουν σχεδιαστεί για παιδιά, εφήβους και ενήλικες. Ορισμένες ψυχοθεραπείες θεωρούνται τεκμηριωμένες για τη θεραπεία ορισμένων διαγνωσμένων ψυχικών διαταραχών (συμβατικές), ενώ άλλες θεωρούνται «ατεκμηρίωτες» λόγω ελάχιστων στοιχείων και ονομάζονται «εναλλακτικές μορφές θεραπείας» (American Psychological Association, 2019).

Ο όρος «ψυχοθεραπεία» προέρχεται από τις ελληνικές λέξεις: «ψυχή -» (που σημαίνει «πνεύμα, άτομο, αθάνατο στοιχείο της ανθρώπινης ύπαρξης») και τη θεραπεία («αντιμετώπιση ασθένειας»). Σύμφωνα με το Αγγλικό Λεξικό της Οξφόρδης ψυχοθεραπεία ορίζεται τώρα ως «Η θεραπεία διαταραχών του νου ή της προσωπικότητας με ψυχολογικές μεθόδους. . . » (Oxford English Dictionary, 2015). Η Αμερικανική Ψυχολογική Ένωση από την άλλη έχει ορίσει: «Η ψυχοθεραπεία είναι η ενημερωμένη και η σκόπιμη εφαρμογή κλινικών μεθόδων και διαπροσωπικών στάσεων που προέρχονται από καθιερωμένες ψυχολογικές αρχές με σκοπό να βοηθήσουν τους ανθρώπους να τροποποιήσουν τις συμπεριφορές τους, τις γνώσεις, τα συναισθήματα ή / και άλλα προσωπικά χαρακτηριστικά τους προς τις κατευθύνσεις που οι συμμετέχοντες κρίνουν επιθυμητές» (Campbell et al. , 2013).

Ορισμένοι ορισμοί της συμβουλευτικής θεραπείας αλληλεπικαλύπτονται με την ψυχοθεραπεία (ιδιαίτερα σε μη κατευθυνόμενες από τον ασθενή προσεγγίσεις). Η

συμβουλευτική μπορεί να αναφέρεται σε καθοδήγηση για καθημερινά προβλήματα σε συγκεκριμένους τομείς, συνήθως για μικρότερες χρονικές περιόδους με λιγότερο ιατρική ή «επαγγελματική» εστίαση (Mulhauser, 2014). Η ψυχοθεραπεία μπορεί να αντιμετωπίσει την πνευματικότητα ως σημαντικό μέρος της ψυχικής / ψυχολογικής ζωής κάποιου, ενώ ορισμένες μορφές προέρχονται από πνευματικές φιλοσοφίες, αλλά και πρακτικές που βασίζονται στη μεταχείριση του πνευματικού ως ξεχωριστή διάσταση οι οποίες όμως δεν θεωρούνται απαραίτητα ως παραδοσιακές ή «θεμιτές» μορφές ψυχοθεραπείας (Varma and Gupta, 2008).

Ιστορικά, η ψυχοθεραπεία παρέπεμπε στις «ερμηνευτικές» μεθόδους (δηλ. Φροϋδικές) μεθόδους, συγκεκριμένα την ψυχανάλυση, σε αντίθεση με άλλες μεθόδους για τη θεραπεία ψυχιατρικών διαταραχών, όπως, η τροποποίηση της συμπεριφοράς (Gregory and Zangwill, 1998). Η ψυχοθεραπεία ονομάζεται συχνά ως «θεραπεία ομιλίας», ειδικά για ένα ευρύ κοινό (National Alliance on Mental Illness, 2015), αν και δεν βασίζονται όλες οι μορφές ψυχοθεραπείας στη λεκτική επικοινωνία. Παιδιά ή ενήλικες που δεν ασχολούνται με τη λεκτική επικοινωνία (ή όχι με τον συνήθη τρόπο) δεν αποκλείονται από την ψυχοθεραπεία. Υπάρχουν ορισμένοι τύποι που έχουν σχεδιαστεί για τέτοιες περιπτώσεις (National Alliance on Mental Illness, 2015).

1. 2. Μορφές ψυχοθεραπείας (Διαχωρισμός Συμβατικών -Εναλλακτικών μορφών)

Υπάρχουν εκατοντάδες τεχνικές ψυχοθεραπείας, μερικές είναι παραλλαγές, ενώ άλλες βασίζονται σε πολύ διαφορετικές αντιλήψεις της ψυχολογίας (Mc Aleavey and Castonguay, 2014). Οι περισσότερες όμως περιλαμβάνουν συνεδρίες έναν-προς-έναν μεταξύ ασθενή και θεραπευτή, ενώ μερικές πραγματοποιούνται με ομάδες (Schwartz, 2017), συμπεριλαμβανομένων των οικογενειών. Οι ψυχοθεραπευτές μπορεί να είναι επαγγελματίες ψυχικής υγείας, όπως ψυχίατροι, ψυχολόγοι, νοσηλευτές ψυχικής υγείας, κοινωνικοί λειτουργοί ή επαγγελματίες σύμβουλοι και στηρίζονται κατά βάση σε μία ή περισσότερες θεωρίες ψυχοθεραπείας. Μια θεωρία ψυχοθεραπείας λειτουργεί ως «οδικός χάρτης» για τους ψυχοθεραπευτές: τους καθοδηγεί στη διαδικασία κατανόησης των ασθενών και των προβλημάτων τους, ενώ τους οδηγεί στην ανάπτυξη λύσεων (American Psychological Association, 2012).

Μέχρι το 1980 υπήρχαν περισσότερες από 250 (Herink and Goleman, 1980), έως το 1996 περισσότερες από 450 (Mac Lennan, 1998) και στις αρχές του 21^{ου} αιώνα υπήρχαν περισσότερες από χίλιες διαφορετικές ονομαζόμενες τεχνικές ψυχοθεραπείας - μερικές παραλλαγές, ενώ άλλες βασίζονταν σε πολύ διαφορετικές αντιλήψεις ψυχολογίας, ηθικής ή τεχνικής (Lebow, 2008 & Feltham, 1997). Στην πράξη η θεραπεία συχνά δεν είναι ενός καθαρού τύπου, αλλά αντλεί από διάφορες προοπτικές και σχολές - γνωστή ως μια «εκλεκτική-συνθετική προσέγγιση» (Strupp and Binder, 1984 & Fonagy and Roth, 2006). Η κάθε μορφή θεραπείας μπορεί να αντιμετωπίσει συγκεκριμένες μορφές διαγνωστικής ψυχικής ασθένειας, διαχείρισης καθημερινών προβλημάτων, διατήρησης διαπροσωπικών σχέσεων ή / και επίτευξη προσωπικών στόχων.

1. 3. Παράθεση μορφών και ειδών θεραπευτικών προσεγγίσεων ψυχοθεραπείας

Οι ψυχοθεραπείες κατηγοριοποιούνται με διάφορους τρόπους. Έτσι, υπάρχει διάκριση μεταξύ εκείνων που βασίζονται σε ιατρικό μοντέλο και εκείνων που βασίζονται σε ανθρωπιστικό μοντέλο, διάκριση μεταξύ μεμονωμένων συνεδριών θεραπείας (ένας-προς-ένας) και της ομαδικής ψυχοθεραπείας (Crago, 2006), διάκριση διάρκειας της ψυχοθεραπείας (βραχυπρόθεσμη ή μακροπρόθεσμη) και διάκριση μεταξύ συμβατικής και εναλλακτικής ψυχοθεραπείας.

1. 3. 1. Συμβατική ψυχοθεραπεία

Η συμβατική ψυχοθεραπεία αποτελείται από μια ποικιλία προσεγγίσεων οι οποίες απαιτούν από μήνες έως και χρόνια, προκειμένου να επέλθει ψυχιατρική ανάρρωση, ενώ μεγάλος αριθμός ατόμων δεν επιτυγχάνουν πλήρη ανάκαμψη λόγω του υψηλού κόστους περίθαλψης. Σε αυτές περιλαμβάνονται:

- **Γνωσιακή - Συμπεριφοριστική Ψυχοθεραπεία (Cognitive behavioral therapy - CBT):** αποτελεί μια ψυχοκοινωνική παρέμβαση (Beck, 2011) που στοχεύει στη βελτίωση της ψυχικής υγείας (Field et al. , 2015). Η CBT επικεντρώνεται στην πρόκληση και την αλλαγή των γνωστικών στρεβλώσεων

και συμπεριφορών (π. χ. σκέψεις, πεποιθήσεις και στάσεις) και εστιάζει στη βελτίωση της συναισθηματικής ρύθμισης (Beck, 2011 & Benjamin et al. , 2011) και στην ανάπτυξη προσωπικών στρατηγικών αντιμετώπισης που στοχεύουν στην επίλυση τρεχόντων προβλημάτων. Αρχικά είχε σχεδιαστεί για τη θεραπεία της κατάθλιψης, αλλά οι χρήσεις της επεκτάθηκαν ώστε να συμπεριλάβουν τη θεραπεία ορισμένων παθήσεων ψυχικής υγείας, συμπεριλαμβανομένου του άγχους (Mc Kay et al. , 2015 & Zhu et al. , 2014), προβλήματα χρήσης αλκοόλ και ναρκωτικών, συζυγικά προβλήματα και διατροφικές διαταραχές (American Psychological Association, 2021).

- **Διαλεκτική Συμπεριφορική Θεραπεία (Dialectical behavior therapy - DBT):** είναι μια τεκμηριωμένη ψυχοθεραπεία (Charman, 2006) που ξεκίνησε με προσπάθειες για τη θεραπεία της οριακής διαταραχής της προσωπικότητας (επίσης γνωστή ως «διαταραχή της συναισθηματικά ασταθούς προσωπικότητας») (Charman, 2006). Υπάρχουν ενδείξεις ότι η DBT μπορεί να είναι χρήσιμη για τη θεραπεία διαταραχών της διάθεσης, του αυτοκτονικού ιδεασμού και για την αλλαγή συμπεριφοράς, όπως, αυτοτραυματισμού και κατάχρησης ουσιών (Psych Central, 2021). Η DBT εξελίχθηκε σε μια διαδικασία στην οποία ο θεραπευτής και ο ασθενής συνεργάζονται με στρατηγικές αποδοχής και αλλαγής προσανατολισμού και τελικά εξισορροπούν και τις συνθέτουν, με τρόπο συγκρίσιμο με τη φιλοσοφική διαλεκτική διαδικασία υπόθεσης και αντίθεσης, ακολουθούμενη από σύνθεση (Charman, 2006).
- **Απευαισθητοποίηση και Επανεπεξεργασία μέσω οφθαλμικών Κινήσεων (Eye movement desensitization and reprocessing - EMDR):** είναι μια μορφή ψυχοθεραπείας που αναπτύχθηκε από τον Francine Shapiro το 1988, στην οποία ζητείται από το άτομο που λαμβάνει θεραπεία να ανακαλέσει δυσάρεστες εικόνες/μνήμες/βιώματα. Στη συνέχεια, ο θεραπευτής κατευθύνει τον ασθενή σε έναν τύπο διμερούς διέγερσης, δηλαδή στην ταχεία κίνηση των ματιών από πλευρά σε πλευρά με το κτύπημα του χεριού ή κάποιο άλλο «συνθηματικό» (Feske, 1998). Σύμφωνα με την οδηγία πρακτικής του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας του 2013: «Αυτή η θεραπεία [EMDR] βασίζεται στην ιδέα ότι οι αρνητικές σκέψεις, τα συναισθήματα και οι συμπεριφορές είναι αποτέλεσμα μη επεξεργασμένων από τον εγκέφαλο

αναμνήσεων. Η θεραπεία περιλαμβάνει τυποποιημένες διαδικασίες που περιλαμβάνουν ταυτόχρονη εστίαση σε (α) αυθόρμητες συσχετίσεις τραυματικών εικόνων, σκέψεων, συναισθημάτων και σωματικών αισθήσεων και (β) διμερούς διέγερσης που συνήθως γίνεται με τη μορφή επαναλαμβανόμενων οφθαλμικών κινήσεων» (World Health Organization, 2013). Η EMDR περιλαμβάνεται σε αρκετές κατευθυντήριες γραμμές, βάσει τεκμηρίωσης, για τη διαχείριση του μετατραυματικού στρες (PTSD), με ποικίλα επίπεδα συστάσεων και αποδεικτικών στοιχείων (World Health Organization, 2013 & Shapiro and Laliotis, 2015).

- **Ψυχοδυναμική ψυχοθεραπεία:** (APsaA, 2019) είναι μια μορφή ψυχολογίας βάθους, η κύρια εστίαση της οποίας είναι να αποκαλύψει το ασυνείδητο περιεχόμενο της ψυχής του ασθενούς σε μια προσπάθεια να ανακουφίσει την ψυχική του ένταση (Guidetopsychology.com, 2018). Η ψυχοδυναμική ψυχοθεραπεία βασίζεται στη διαπροσωπική σχέση μεταξύ ασθενή και θεραπευτή περισσότερο από άλλες μορφές ψυχολογίας βάθους. Όσον αφορά την προσέγγιση, αυτή η μορφή θεραπείας χρησιμοποιεί ψυχανάλυση προσαρμοσμένη σε ένα λιγότερο εντατικό στυλ εργασίας, συνήθως με συχνότητα μία ή δύο φορές την εβδομάδα. Οι βασικοί θεωρητικοί που βασίζονται είναι ο Φρόιντ, ο Κλέιν και οι θεωρητικοί του κινήματος σχέσεων αντικειμένων, π. χ. Winnicott, Guntrip και Bion. Στην ψυχιατρική, θεωρείται θεραπεία επιλογής για διαταραχές προσαρμογής, καθώς και διαταραχή μετατραυματικού στρες (PTSD), αλλά περισσότερο για διαταραχές που σχετίζονται με την προσωπικότητα (Agronin, 2006 & Corales, 2005).
- **Ολοκληρωμένη ψυχοθεραπεία:** αποτελεί την ενσωμάτωση στοιχείων από διαφορετικές σχολές ψυχοθεραπείας στη θεραπεία ενός ασθενούς. Η ολοκληρωμένη ψυχοθεραπεία μπορεί, επίσης, να αναφέρεται στην ψυχοθεραπευτική διαδικασία ενσωμάτωσης της προσωπικότητας: ενοποίηση των «συναισθηματικών, γνωστικών, συμπεριφορικών και φυσιολογικών συστημάτων μέσα σε ένα άτομο» (The Association - IPA, 2016).
- **Υποστηρικτική ψυχοθεραπεία:** είναι μια ψυχοθεραπευτική προσέγγιση που ενσωματώνει διάφορες θεραπευτικές σχολές, όπως ψυχοδυναμική και γνωστική-συμπεριφορική, καθώς και διαπροσωπικά εννοιολογικά μοντέλα και τεχνικές (Battaglia, 2019). Στόχος της υποστηρικτικής ψυχοθεραπείας είναι να

μειώσει ή να ανακουφίσει την ένταση των συμπτωμάτων, της αγωνίας ή της αναπηρίας και να μειώσει την έκταση των διαταραχών της συμπεριφοράς που προκαλούνται από τις ψυχικές συγκρούσεις ή τις διαταραχές του ασθενούς (Buckley et al. , 2015). Η υποστηρικτική ψυχοθεραπεία μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως θεραπεία για μια ποικιλία σωματικών, ψυχικών και συναισθηματικών παθήσεων και αποτελείται από μια ποικιλία στρατηγικών και τεχνικών στις οποίες θεραπευτές ή άλλοι επαγγελματίες μπορούν να θεραπεύσουν τους ασθενείς τους. Ο στόχος του θεραπευτή είναι να ενισχύσει τα υγιή και προσαρμοστικά πρότυπα συμπεριφοράς σκέψης του ασθενούς προκειμένου να μειώσει τις ενδοψυχικές συγκρούσεις που προκαλούν συμπτώματα ψυχικών διαταραχών.

1.3.2. Εναλλακτική ψυχοθεραπεία

Μια ποικιλία εναλλακτικών ψυχοθεραπειών αλλάζει τον τρόπο προσέγγισης της ψυχικής ευεξίας. Αν και η ψυχοθεραπεία με ομιλία θεραπευτή - ασθενή είναι καλή, οι νέες προσεγγίσεις μπορούν να χρησιμεύσουν είτε ως αυτόνομες είτε ως βελτιώσεις στην τυπική ψυχολογική θεραπεία, ανάλογα με τις ανάγκες του εκάστοτε ασθενή (Newcomer, 2012). Σε αυτές περιλαμβάνονται:

- **Δημιουργικές ή Εκφραστικές Θεραπείες:** είναι η χρήση των δημιουργικών τεχνών ως μορφή θεραπείας, συμπεριλαμβανομένων των διακριτών επιστημονικών θεραπειών της εκφραστικής τέχνης και των θεραπειών δημιουργικών τεχνών. Σε αντίθεση με την παραδοσιακή καλλιτεχνική έκφραση, η διαδικασία δημιουργίας τονίζεται περισσότερο από το τελικό προϊόν. Οι εκφραστικές θεραπείες βασίζονται στην υπόθεση ότι οι άνθρωποι μπορούν να επουλωθούν μέσω των διαφόρων μορφών δημιουργικής έκφρασης. Οι εκφραστικοί θεραπευτές μοιράζονται την πεποίθηση ότι μέσω της δημιουργικής έκφρασης και της αξιοποίησης της φαντασίας, οι άνθρωποι μπορούν να εξετάσουν το σώμα, τα συναισθήματα και τη διαδικασία σκέψης τους (Newcomer, 2012).
- **Εικαστική Θεραπεία:** αποτελεί μια ξεχωριστή θεραπεία που ενσωματώνει δημιουργικές μεθόδους έκφρασης μέσω μέσων οπτικής τέχνης. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να βοηθήσει τους ανθρώπους να βελτιώσουν τη γνωστική

και την αισθητηριακή κινητική λειτουργία, την αυτοεκτίμηση, την αυτογνωσία, τη συναισθηματική ανθεκτικότητα (American Art Therapy Association, 2016). Μπορεί επίσης να βοηθήσει στην επίλυση συγκρούσεων και στη μείωση της δυσφορίας. Μια μορφή εικαστικής θεραπείας που αφορά το παιδί είναι η ζωγραφιά (ή ιχνογράφημα). Μέσω αυτού του μη λεκτικού μέσου έκφρασης, το παιδί εκφράζει τα συναισθήματά του, τις σκέψεις και τις επιθυμίες του. Το ιχνογράφημα μπορεί να γίνει διαγνωστικό εργαλείο αναγνωρίζοντας την γνωστικό-συναισθηματική κατάσταση του παιδιού και καταδεικνύοντας τα σημεία όπου το παιδί αδυνατεί να εκφραστεί λεκτικά (Κέντρο Ψυχοπαιδαγωγικής Υποστήριξης «Ψυχ...Αγωγείν», 2020 & Hogan, 2001).

- **Μουσικοθεραπεία:** *«είναι η κλινική και τεκμηριωμένη χρήση μουσικών παρεμβάσεων για την επίτευξη εξατομικευμένων στόχων σε μια θεραπευτική σχέση από έναν διαπιστευμένο επαγγελματία που έχει ολοκληρώσει ένα εγκεκριμένο πρόγραμμα μουσικοθεραπείας»* (American Music Therapy Association, 2021). Η μουσικοθεραπεία αποτελεί ευρύ πεδίο. Οι μουσικοθεραπευτές χρησιμοποιούν εμπειρίες βασισμένες στη μουσική για να καλύψουν τις ανάγκες των ασθενών σε έναν ή περισσότερους τομείς της ανθρώπινης λειτουργίας: γνωστική, ακαδημαϊκή, συναισθηματική / ψυχολογική, συμπεριφορική επικοινωνία, κοινωνική, φυσιολογική (αισθητήρια, κινητικά, πόνος, νευρολογικά και άλλα φυσικά συστήματα), πνευματική, αισθητική (Davis et al. , 2008). Οι μουσικές εμπειρίες έχουν σχεδιαστεί στρατηγικά για να χρησιμοποιούν τα στοιχεία της μουσικής για θεραπευτικά αποτελέσματα, όπως μελωδία, αρμονία, ρυθμός, βήμα / εύρος, διάρκεια, υφή και όργανα (Schneck et al., 2006 & Sarrazin, 2016). Η θεραπεία καθοδηγείται κατά κύριο λόγο από τον ασθενή και χρησιμοποιείται για να τον βοηθήσει να εκφράσει τα προβλήματά του όταν δυσκολεύεται να το κάνει.
- **Θεραπεία χορού/κίνησης (DMT):** είναι η ψυχοθεραπευτική χρήση της κίνησης και του χορού για την υποστήριξη πνευματικών, συναισθηματικών και κινητικών λειτουργιών του σώματος (Palo Bengtsson et al., 1998). Ως τρόπος επεξεργασίας των δημιουργικών τεχνών, η DMT εξετάζει τη συσχέτιση μεταξύ κίνησης και συναισθημάτων (Unis, 1996).

- **Δραματοθεραπεία:** είναι η χρήση της θεατρικής τέχνης για τη διευκόλυνση της προσωπικής ανάπτυξης και την προώθηση της ψυχικής υγείας (Gallo-Lopez and Rubin, 2012). Η δραματοθεραπεία χρησιμοποιείται σε ένα ευρύ φάσμα ρυθμίσεων, όπως νοσοκομεία, σχολεία, κέντρα ψυχικής υγείας, φυλακές και επιχειρήσεις, ως τρόπος επεξεργασίας των δημιουργικών τεχνών (Kottler and Shepard, 2011), και υπάρχει σε πολλές μορφές ενώ μπορεί να εφαρμοστεί σε άτομα, ζευγάρια, οικογένειες και διάφορες ομάδες (Malchiodi, 2007).
- **«Θεραπεία αγριότητας»:** είναι μια μέθοδος θεραπείας βασισμένη στην περιπέτεια για τροποποίηση συμπεριφοράς και διαπροσωπική αυτο-βελτίωση, συνδυάζοντας τη βιωματική εκπαίδευση, ατομική και ομαδική θεραπεία σε ένα περιβάλλον άγριας φύσης. Η επιτυχία του προγράμματος εξωτερικής εκπαίδευσης τη δεκαετία του 1940 ενέπνευσε την προσέγγιση που υιοθέτησαν πολλά σύγχρονα προγράμματα, αν και ορισμένα υιοθέτησαν μια μεθοδολογία επιβίωσης (Davis-Berman and Berman, 1993). Τα νεαρά άτομα ηλικίας 12-17 ετών είναι οι πιο συχνοί ασθενείς (Russell et al. , 2000).
- **Θεραπεία με ιπποειδή (άλογα):** αναφέρεται σε μια σειρά από θεραπείες που περιλαμβάνουν δραστηριότητες με άλογα για την προώθηση της σωματικής και ψυχικής υγείας του ανθρώπου (Smith, 2016).
- **Κηπουρική θεραπεία:** ορίζεται από την American Horticultural Therapy Association (ΑΗΤΑ) ως δέσμευση ενός ατόμου σε δραστηριότητες κηπουρικής, για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων θεραπευτικής θεραπείας. Η άμεση επαφή με τα φυτά πιστεύεται ότι καθοδηγεί την εστίαση ενός ατόμου μακριά από το άγχος, ενισχύοντας τη συνολική ποιότητα ζωής του (Linetal, 2014). Επιπλέον είναι μια ενεργή διαδικασία που λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο ενός καθιερωμένου προγράμματος θεραπείας (American Horticultural Therapy Association, 2013).

Κεφάλαιο 2^ο: Εικαστική Θεραπεία: το ιχνογράφημα

2. 1. Η Εικαστική Θεραπεία ως μέσον ψυχοκοινωνικής έκφρασης

Οι περισσότεροι γονείς και εκπαιδευτικοί γνωρίζουν ενστικτωδώς τη σημαντικότητα της έκφρασης μέσω της τέχνης στα παιδιά (κυρίως μέσω της ζωγραφικής), καθώς τα τελευταία εμπλέκονται βαθιά σε αυτήν. Αλλά πέρα από το ένστικτο, υπάρχουν πολλές πραγματικές πληροφορίες σχετικά με το γιατί η τέχνη είναι σημαντική στην ανάπτυξη των παιδιών (Rubin, 2015). Η δημιουργία τέχνης διευρύνει την ικανότητα ενός παιδιού να αλληλεπιδρά με τον κόσμο γύρω του παρέχοντάς του ένα νέο σύνολο δεξιοτήτων για την αυτο-έκφρασή του καθώς και έναν τρόπο επικοινωνίας (Rubin, 2015). Η τέχνη έχει σημασία με τον ίδιο τρόπο που έχει σημασία η γλώσσα αποτελεί ένα θεμελιώδες συστατικό που καθιστά το κάθε παιδί μοναδικό.

Η τέχνη αποτελεί διασκέδαση και παιχνίδι, ωστόσο το παιδί μαθαίνει πολλά μέσα από την εξερεύνηση των τεχνών και την πραγματοποίηση καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων όπως (Rubin, 2015): δεξιότητες επικοινωνίας (μέσω απελευθέρωσης συναισθημάτων χαράς ή λύπης), δεξιότητες επίλυσης προβλημάτων (μέσω πειραματισμού με τα χρώματα και τα υλικά), κοινωνικές και συναισθηματικές δεξιότητες (προάγεται η θετική ψυχική υγεία και η ατομική μοναδικότητα, καθώς και η επιτυχία και το επίτευγμα), λεπτές κινητικές δεξιότητες (όπως το απαλό γύρισμα της σελίδας ενός βιβλίου ή το κράτημα του πινέλου) και η αυτό-έκφραση - η δημιουργικότητα (η τέχνη αποτελεί μια εμπειρία που απαιτεί ελεύθερη σκέψη, πειραματισμό και ανάλυση) (Rubin, 2015).

Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικός ο διαχωρισμός του «ταλέντου» από τη «δημιουργικότητα» - ένα παιδί δεν χρειάζεται να δημιουργήσει ένα αριστούργημα για να έχει μια σημαντική καλλιτεχνική εμπειρία. Η τέχνη είναι μια διαδικασία, όχι ένα προϊόν. Η διαδικασία δημιουργία - εξερεύνηση, ανακάλυψη και πειραματισμός είναι

που έχει πραγματική αξία (Rubin, 2015). Μέσω της ζωγραφιάς (ιχνογραφήματος) μπορούν να αποσαφηνιστούν η ψυχολογική κατάσταση του παιδιού, αν το απασχολεί κάτι αλλά και χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του.

2. 2. Ιστορική αναδρομή

Στην ιστορία της ψυχοθεραπείας, η τέχνη εμφανίστηκε πολύ αργότερα ως νέο πεδίο/εργαλείο. Αυτός ο τύπος μη συμβατικής θεραπείας χρησιμοποιείται για να καλλιεργήσει την αυτοεκτίμηση και την ευαισθητοποίηση, να βελτιώσει τις γνωστικές και κινητικές ικανότητες, να επιλύσει συγκρούσεις ή αγχώδεις διαταραχές και να εμπνεύσει ανθεκτικότητα στους ασθενείς (American Art Therapy Association, 2017). Δημιουργεί αισθητηριακό, κινητικό, αντιληπτικό και αισθητηριακό συμβολισμό για την αντιμετώπιση ζητημάτων στα οποία δεν είναι αρκετή η λεκτική ψυχοθεραπεία (American Art Therapy Association, 2017). Αν και η θεραπεία μέσω εικαστικής τέχνης είναι μια σχετικά νέα θεραπευτική πειθαρχία, οι ρίζες της βρίσκονται στα τέλη του 18^{ου} αιώνα (Therapist Directory, 2017).

Για περισσότερα από εκατό χρόνια, υπήρχε μια έλξη για τη σύνδεση εκφράσεων τέχνης με τις προσωπικότητες των δημιουργών τους. Στα τέλη του 1800 και στις αρχές του 1900, το ενδιαφέρον αυξήθηκε στην Ευρώπη για την τέχνη και τα σχέδια των ασθενών πίστευαν ότι θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως βοηθήματα στη διάγνωση της ψυχοπαθολογίας τους (Mac Gregor, 1989). Το 1895 ο Lombroso παρατήρησε ότι τα σχέδια των ψυχικά ασθενών παρείχαν μια εικόνα για την ψυχολογική κατάσταση αυτών των ατόμων (Oster, 2016). Κατά τη δεκαετία του 1920, ο Hans Prinzhorn, ιστορικός τέχνης που έγινε ψυχίατρος, άρχισε να εξετάζει την τέχνη που δημιουργήθηκε από ψυχικά ασθενείς άλλων ιατρών και από νοσοκομεία σε όλη την Ευρώπη. Συγκέντρωσε 5. 000 έργα τέχνης από περισσότερους από 500 ασθενείς, έργα που αργότερα θα γίνονταν η βάση της έκδοσης "Artistry of the Mentally" (1972). Αυτή η συλλογή επέστησε την προσοχή στην ιδέα ότι οι εκφράσεις τέχνης μπορεί να έχουν τόσο διαγνωστική αξία όσο και να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στην αποκατάσταση (Mac Gregor, 1989).

Οι πρόγονοι της μοντέρνας ψυχολογίας, ο Φρόιντ και ο Γιουνγκ, είχαν και οι δύο ενδιαφέρον για τη σύνδεση μεταξύ τέχνης (συμβόλων και εικόνων) και προσωπικότητας. Ο Φρόιντ παρατήρησε ότι οι εικόνες αντιπροσώπευαν ξεχασμένα ή

καταπιεσμένα μηνύματα και ότι αυτά τα σύμβολα ήταν πιθανό να εμφανιστούν είτε μέσω ονείρων είτε μέσω καλλιτεχνικών εκφράσεων (Malchiodi, 2012). Ο Φρόιντ πίστευε επίσης ότι οι ανθρώπινες συγκρούσεις και νευρώσεις παρακινούσαν τους καλλιτέχνες στην καλλιτεχνική δημιουργία. Αυτή η παρατήρηση ενέπνευσε και τελικά επιβεβαίωσε την πεποίθηση ότι η έκφραση της τέχνης θα μπορούσε να είναι μια διαδρομή για την κατανόηση του εσωτερικού κόσμου της ανθρώπινης ψυχής (Malchiodi, 2012).

Ο Γιουνγκ από την άλλη, είδε τις εικόνες με διαφορετικό τρόπο, ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για το ψυχολογικό περιεχόμενο των καλλιτεχνικών εκφράσεων, συμπεριλαμβανομένων των δικών του σχεδίων και εκείνων των ασθενών του (Malchiodi, 2012). Σε αντίθεση με τον Φρόιντ, που δεν ζήτησε ποτέ από τους ασθενείς του να σχεδιάσουν τις εικόνες των ονείρων τους, ο Γιούνγκ συχνά ενθάρρυνε τους ασθενείς να ζωγραφίσουν *«Το να ζωγραφίζουμε αυτό που βλέπουμε μπροστά μας»*, έλεγε, *«είναι μια διαφορετική τέχνη από τη ζωγραφική αυτού που βλέπουμε μέσα»* (Jung, 1989&Malchiodi, 2012). Η φαντασία μέσω της παραγωγής συμβόλων θεωρήθηκε από τον Γιούνγκ ότι ήταν η προσπάθεια της ψυχής να εξελιχθεί και, σε περιπτώσεις τραύματος ή αγωνίας, ένας τρόπος να θεραπευτεί (Swan-Foster, 2018).

Αν και υπήρχε πιθανώς πάντα μια γοητεία στα παιδικά σχέδια, η επίσημη εξερεύνηση της παιδικής τέχνης προήλθε από το αυξανόμενο ενδιαφέρον για την τέχνη των ατόμων με ψυχικές ασθένειες στα τέλη του αιώνα και την αυξανόμενη προβολή του έργου τόσο του Φρόιντ όσο και του Γιούνγκ. Η προσοχή στα σχέδια των παιδιών παραλληλίζει τόσο την έλξη στην τέχνη που δημιουργείται από ψυχικούς ασθενείς όσο και την ανάπτυξη της παιδικής ψυχολογίας εκείνη την εποχή. Τα παιδικά σχέδια αποτέλεσαν το αντικείμενο μιας πρώιμης μελέτης του Cooke (1885) που έγραψε ένα άρθρο που περιέγραφε τα στάδια της καλλιτεχνικής ανάπτυξης και υπογράμμισε τη σημασία αυτού του ευρήματος για την εκπαίδευση των παιδιών. Μέχρι τα τέλη του 1800 και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, υπήρχαν πολλές περιγραφές των αναπτυξιακών επιπέδων στην καλλιτεχνική έκφραση των παιδιών που συζητούσαν διάφορα στάδια που περνούν τα παιδιά στην καλλιτεχνική τους συμπεριφορά (Malchiodi, 2012).

Η πρώιμη έρευνα για τα σχέδια των παιδιών ξεκίνησε με έμφαση στη χρήση τους στον καθορισμό του επιπέδου νοημοσύνης. Ο Burt (1921) χρησιμοποίησε ένα σχέδιο ενός άνδρα ως ένα από τα πολλά τεστ νοημοσύνης και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι

το σχέδιο έδειξε λιγότερη σχέση με τις πνευματικές ικανότητες ενός παιδιού από τα τεστ ανάγνωσης, μαθηματικών ή δεξιοτήτων γραφής. Ωστόσο, υπήρχε πλεονέκτημα στη ζωγραφική, δεδομένου ότι εξαρτώνται λιγότερο από τις δεξιότητες όπως η αριθμητική ή η γραφή. Η Goodenough (1926) και αργότερα ο Harris (1963) διερεύνησαν τους κανόνες ηλικίας για τα ανθρώπινα σχέδια, που σχετίζονται με τα σχέδια με την ψυχική ηλικία και όχι με τη χρονολογική. Η Goodenough (1926) ανέπτυξε αυτό που αναφέρεται ως τεστ "Draw-A-Man" (DAM), με βάση την υπόθεση ότι ορισμένες πτυχές της απόδοσης του σχεδίου συσχετίζονται με την ψυχική ηλικία ενός παιδιού και ως εκ τούτου θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως μέτρο νοημοσύνης. Το θέμα ενός άνδρα επιλέχθηκε λόγω της καθολικότητας και της προτίμησής του μεταξύ των παιδιών, σε αντίθεση με το σχέδιο ενός σπιτιού, το οποίο πιστεύεται ότι έχει μεγαλύτερη μεταβλητότητα μεταξύ των πολιτισμών.

Η Goodenough εξέτασε τον αριθμό των λεπτομερειών, τις σωστές αναλογίες μεταξύ των μερών του σώματος και τον συντονισμό της κίνησης, όπως αποδεικνύεται από την ευχέρεια των γραμμών και την ολοκλήρωση των μερών. Παρατήρησε, επίσης, ότι η δοκιμή DAM αποκάλυπτε προσωπικά χαρακτηριστικά, εκτός από τη νοημοσύνη. Στην εργασία με τα παιδιά, το σχέδιο της ανθρώπινης φιγούρας εξακολούθησε να είναι δημοφιλές και το αντικείμενο πολλών μελετών σχεδίων προβολής κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα. Εκτός από τη χρήση παιδικών σχεδίων ανθρώπινων μορφών στην αξιολόγηση της νοημοσύνης (Burt, 1921, Goodenough, 1926 & Harris, 1963), άλλοι θεωρητικοί και ερευνητές άρχισαν να βλέπουν τα παιδικά σχέδια ως ενδεικτικά της ανάπτυξης (Koppitz, 1968) και χαρακτηριστικά προσωπικότητας (Koppin, 1968 & Machover, 1949).

2. 3. Χρήση και εφαρμογή

Ως επάγγελμα ψυχικής υγείας, η θεραπεία μέσω τέχνης (εικαστική θεραπεία) χρησιμοποιείται σε πολλά κλινικά και άλλα περιβάλλοντα με διαφορετικούς πληθυσμούς. Αναγνωρίζεται όλο και περισσότερο ως έγκυρη μορφή θεραπείας. Μπορεί επίσης να βρεθεί σε μη κλινικά περιβάλλοντα, όπως σε στούντιο τέχνης και σε εργαστήρια ανάπτυξης δημιουργικότητας. Η αδειοδότηση για θεραπευτές τέχνης μπορεί να διαφέρει από χώρα σε χώρα, όπου κάπου να αναγνωρίζεται η τέχνη ως ξεχωριστή άδεια και κάπου να χρειάζεται και άδεια από σχετικό τομέα, όπως η

επαγγελματική συμβουλευτική ή ο σύμβουλος ψυχικής υγείας κ. α. (American Art Therapy Association, 2020). Οι θεραπευτές τέχνης πρέπει να κατέχουν μεταπτυχιακό τίτλο που να περιλαμβάνει εκπαίδευση στη δημιουργική διαδικασία, στην ψυχολογική ανάπτυξη, στην ομαδική θεραπεία και πρέπει να έχουν ολοκληρώσει μια κλινική πρακτική. Μπορούν επίσης να επιδιώξουν πρόσθετα διαπιστευτήρια μέσω του συμβουλίου διαπιστευτηρίων τέχνης. Οι θεραπευτές τέχνης συνεργάζονται με πληθυσμούς όλων των ηλικιών και με μια μεγάλη ποικιλία από διαταραχές και ασθένειες (American Art Therapy Association, 2020).

Χρησιμοποιώντας τις ικανότητες αξιολόγησης και ψυχοθεραπείας τους, οι θεραπευτές επιλέγουν υλικά και παρεμβάσεις κατάλληλες για τις ανάγκες των ασθενών τους σχεδιάζοντας εξατομικευμένα τις συνεδρίες για την επίτευξη θεραπευτικών στόχων (Lusebrink, 2010). Χρησιμοποιούν τη δημιουργική διαδικασία για να βοηθήσουν τους ασθενείς τους να αυξήσουν την κατανόηση, να αντιμετωπίσουν το άγχος, να εργαστούν μέσω τραυματικών εμπειριών, να αυξήσουν τις γνωστικές ικανότητες, τη μνήμη και τις νευροαισθητικές ικανότητες, να βελτιώσουν τις διαπροσωπικές σχέσεις και να επιτύχουν μεγαλύτερη αυτοεκπλήρωση (Lusebrink, 2010). Οι δραστηριότητες που ένας θεραπευτής τέχνης επιλέγει να κάνει με τους ασθενείς εξαρτάται από διάφορους παράγοντες όπως η ψυχική τους κατάσταση ή η ηλικία τους. Παρά τους περιορισμούς που υπάρχουν, μια συστηματική ανασκόπηση της βιβλιογραφίας σχετικά με τη θεραπεία τέχνης έδειξε, ως ένα βαθμό, την αποτελεσματικότητά της στην ανακούφιση των συμπτωμάτων και στη βελτίωση της ποιότητας ζωής των ασθενών (Regev and Cohen-Yatziv, 2018).

2. 4. Πεδία και πληθυσμοί εφαρμογών

Η εικαστική θεραπεία έχει αποδειχθεί ότι ωφελεί άτομα όλων των ηλικιών. Η έρευνα δείχνει ότι μπορεί να βελτιώσει την επικοινωνία και τη συγκέντρωση και μπορεί να βοηθήσει στη μείωση των συναισθημάτων απομόνωσης. Αυτός ο τύπος θεραπείας έχει, επίσης, αποδειχθεί ότι οδηγεί σε αύξηση της αυτοεκτίμησης, της εμπιστοσύνης και της αυτογνωσίας. Τα θετικά αποτελέσματα στην εικαστική θεραπεία μπορεί συχνά να επιτευχθούν για εκείνους που αντιμετωπίζουν προβλήματα, όπως:

- **Γενικά «Ασθένεια»:** η τέχνη και η δημιουργική διαδικασία μπορούν να ανακουφίσουν πολλές ασθένειες (καρκίνος, καρδιακές παθήσεις, γρίπη κ. λπ.

). Αυτή η μορφή θεραπείας βοηθά και όσους πάσχουν από ψυχικές ασθένειες (χρόνια κατάθλιψη, διαταραχές άγχους, διπολική διαταραχή κ.λπ.) (Stuckey and Nobel, 2010).

- **Διάγνωση καρκίνου:** η εικαστική θεραπεία έχει αποδειχθεί χρήσιμη για την υποστήριξη των ασθενών κατά τη διάρκεια του στρες λόγω θεραπείας, όπως η χημειοθεραπεία (Forzoni et al. , 2010). Η σχετικά βραχυπρόθεσμη παρέμβαση της τέχνης που εξατομικεύεται σε διάφορους ασθενείς έχει τη δυνατότητα να βελτιώσει σημαντικά τη συναισθηματική κατάσταση και την ποιότητα ζωής, μειώνοντας παράλληλα τα αντιληπτά συμπτώματα που σχετίζονται με τη διάγνωση του καρκίνου (Regev and Cohen-Yatziv, 2018).
- **Ανακούφιση τραυματικών εμπειριών:** μέσω της καλλιτεχνικής δημιουργίας ο θεραπευτής προσπαθεί να αξιολογήσει τη δυσφορία ή τη διαταραχή μετατραυματικού στρες (PTSD (Medlineplus.gov, 2020), να ομαλοποιήσει τα έντονα συναισθήματα, να προωθήσει δεξιότητες χαλάρωσης μέσω της δημιουργίας δικτύου κοινωνικής υποστήριξης, αίσθησης ασφάλειας και σταθερότητας (Malchiodi, 2010 & Wadeson, 2010).
- **Άνοια:** η εικαστική θεραπεία δεν έχει σαφή αποτελέσματα στην επίδραση στη μνήμη ή στις κλίμακες συναισθηματικής ευεξίας. Ωστόσο, η «Ένωση Αλτσχάιμερ» δηλώνει ότι η τέχνη και η μουσική μπορούν να εμπλουτίσουν τη ζωή των ανθρώπων και να επιτρέψουν την αυτόεκφραση (Alzheimer's Association, 2020).
- **Αυτισμός:** η εικαστική θεραπεία μπορεί να αντιμετωπίσει τα βασικά συμπτώματα της διαταραχής του φάσματος του αυτισμού προωθώντας την αισθητηριακή ρύθμιση, υποστηρίζοντας την ψυχοκινητική ανάπτυξη και διευκολύνοντας την επικοινωνία (Durrani, 2019).
- **Πένθος:** έχει χρησιμοποιηθεί για να επιτρέψει στα παιδιά να εκφράσουν τα συναισθήματά τους για την απώλεια, όπου μπορεί να μην έχουν την ωριμότητα να εκφράσουν λεκτικά και να επικοινωνήσουν το πένθος τους (Regev and Cohen-Yatziv, 2018).
- **Απεξάρτηση:** η χρήση της τέχνης ως θεραπεία ταιριάζει καλά σε συγκεκριμένα ιδεολογικά πλαίσια για τη θεραπεία των ατόμων που βρίσκονται σε απεξάρτηση (Dean, 2005). Η έρευνα υποστηρίζει ότι η

καλλιτεχνική θεραπεία χρησιμοποιεί «ενεργές, στρατηγικές νου-σώματος» που ενισχύουν τα εσωτερικά κίνητρα για «αλλαγή» μέσω της δημιουργίας εικόνων (Holt and Kaiser, 2009) και στρέφουν την προσοχή αλλού.

- **ΑΜΕΑ:** οι θεραπευτικές φιλοδοξίες της καλλιτεχνικής θεραπείας είναι διττές: πρώτον, η τέχνης χρησιμεύει ως συστατικό για τη θεραπεία μιας ιατρικής πάθησης και δεύτερον παρέχει στα άτομα με ειδικές ανάγκες μια πολύτιμη κοινωνική πρακτική χρησιμοποιώντας τη θεωρία της κοινωνικής εργασίας (Argyle, 2003). Στον τομέα της αναπηρίας, η δεύτερη προσέγγιση είναι πιο σημαντική. Πρωταρχικός στόχος δεν είναι ούτε το παραγόμενο έργο τέχνης, ούτε η καλύτερη πρόσβαση στις τέχνες, αλλά η κοινωνική διαδικασία δημιουργίας τέχνης. Το ίδιο υποστηρίζει και ο Heenan στη μελέτη του το 2006. Τελικώς καταλήγει πως η θεραπευτική αξία της παραγωγής του έργου οδήγησε σε αυξημένη αυτοεκτίμηση, παρείχε έναν ασφαλή χώρο για προσωπική ανάπτυξη και βιώθηκε ως ενδυνάμωση (Solvang, 2017).
- **Οικογένειες σε κρίση:** η ικανότητα πρόσβασης στη δημιουργικότητα μέσω της χρήσης της τέχνης ως θεραπευτικού εργαλείου (Manicom and Boronska, 2003) κατά τη διάρκεια της οικογενειακής κρίσης διεγείρει ένα έμφυτο μέσο διαχείρισης της δυσκολίας και η ικανότητα εξεύρεσης λύσεων αυξάνεται.
- **Φυλακισμένους:** παρά τα συντριπτικά στατιστικά στοιχεία που τονίζουν ότι παρέχεται φροντίδα ψυχικής υγείας στα ιδρύματα σωφρονισμού, οι τύποι της θεραπείας που προσφέρονται μπορεί να μην είναι πάντα οι ιδανικοί. Οι τρόφιμοι μπορεί να ψεύδονται ή να παραμείνουν σιωπηλοί για να αποφύγουν να φαίνονται αδύναμοι ή ευάλωτοι. Η καλλιτεχνική έκφραση είναι ένα θεμελιώδες στοιχείο της φυλακής. Η δημιουργική έκφραση μπορεί να προέρχεται από την εξάχνωση των επιθετικών ή/και σεξουαλικών παρορμήσεων (Dissanayake, 1995 & Kramer, 1993) και μπορεί να παρέχει στον τρόφιμο μια αποδεκτή «απόδραση» (Gussak and Cohen-Liebman, 2001). Έχει επίσης αποδειχθεί ότι η παραγωγή τέχνης μείωσε τον αριθμό των πειθαρχικών αναφορών που γράφτηκαν για τους κρατούμενους που συμμετείχαν σε ένα πρόγραμμα παρέμβασης έκφρασης μέσω τέχνης και υποτροπών όπως μετρήθηκε κατά τη διάρκεια ενός 6μηνου και ενός χρονικού διαστήματος 2 ετών.

- **Άτομα με ψυχικές παθήσεις:** μεταξύ των διαγνώσεων ψυχικής διαταραχής, η θεραπεία εικαστικής τέχνης έχει μελετηθεί καλύτερα σε ασθενείς με ψυχωσικές διαταραχές. Μια ανασκόπηση του 2016 για ασθενείς με ψυχωσικές διαταραχές σημείωσε ότι αρκετές αναφορές περιπτώσεων και ποιοτικές μελέτες κατέδειξαν ψυχοκοινωνικές βελτιώσεις στην αυτοεκτίμηση, την αυτο-έκφραση, την αυτογνωσία, τη συναισθηματική δυσφορία, τη συναισθηματική ευεξία και την καλλιτεχνική ικανότητα ως αποτέλεσμα της δημιουργικής θεραπείας τέχνης (Attard and Larkin, 2016 Gajic, 2013 & Teglbjaerg, 2011).
- **Άτομα που έχουν πέσει θύματα κακοποίησης:** Η θεραπεία μέσω τέχνης αποτελεί μια αποτελεσματική μέθοδος για να βοηθηθούν άτομα που εκτέθηκαν στην ενδοοικογενειακή βία. Στις περιπτώσεις επιζώντων ενδοοικογενειακής βίας ή / και κακοποίησης, οι τεχνικές θεραπείας τέχνης μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να επιτρέψουν την έκφραση των συναισθημάτων καθώς και για την ανάπτυξη ευεργετικών ικανοτήτων αντιμετώπισης και αυτο-καταπραυντικής, τόσο συνειδητά όσο και ασυνείδητα, μέσα από τα εγγενή αισθητήρια οφέλη της συμμετοχής στη δημιουργική διαδικασία. Η ανάπτυξη ηρεμιστικών δεξιοτήτων μέσω της εκμάθησης, της πρακτικής και της συμμετοχής σε τεχνικές θεραπείας τέχνης που βοηθούν σε αυτήν την επιδίωξη είναι μια πολύτιμη πρακτική για άτομα που έχουν υποστεί κακοποίηση ή / και ενδοοικογενειακή βία (Riley, 2014).

2. 5. Διεπιστημονικότητα εργαλείου

Οι θεραπευτές τέχνης και άλλοι επαγγελματίες χρησιμοποιούν εκτιμήσεις βασισμένες στην τέχνη για να αξιολογήσουν τις συναισθηματικές, γνωστικές και αναπτυξιακές συνθήκες. Υπάρχουν πολλές ψυχολογικές εκτιμήσεις που χρησιμοποιούνται για την ανάλυση διαφόρων τύπων ψυχικής λειτουργίας (Betts, 2013). Οι θεραπευτές τέχνης και άλλοι επαγγελματίες εκπαιδεύονται για τη διαχείριση και την ερμηνεία αυτών των αξιολογήσεων, οι περισσότερες από τις οποίες βασίζονται σε απλές οδηγίες και σε μια τυποποιημένη σειρά υλικών τέχνης (Machioldi, 1998). Η πρώτη εκτίμηση σχεδίασης για ψυχολογικούς σκοπούς δημιουργήθηκε το 1906 από τον Γερμανό ψυχίατρο Fritz Mohr (Malchiodi, 1998).

Ένα πολύ σημαντικό τεστ σχεδίασης για την μέτρηση νοημοσύνης δημιουργήθηκε από την ερευνήτρια Florence Goodenough που ονομάζεται "Draw-A-Man" Test (Malchiodi, 1998). Το κλειδί για την ερμηνεία της δοκιμής "Draw-A-Man" ήταν ότι όσο περισσότερες λεπτομέρειες ενσωματώνονταν από το παιδί στο σχέδιο, τόσο πιο έξυπνο ήταν (Malchiodi, 1998). Η Goodenough και άλλοι ερευνητές συνειδητοποίησαν ότι το τεστ είχε τόσο μεγάλη σχέση με την προσωπικότητα όσο και με τη νοημοσύνη (Malchiodi, 1998). Αρκετές άλλες εκτιμήσεις ψυχιατρικής τέχνης δημιουργήθηκαν τη δεκαετία του 1940 και έχουν χρησιμοποιηθεί από τότε (Malchiodi, 1998). Βέβαια υπάρχουν πολλά και διαφορετικά είδη προβολικών τεστ που μπορούν να χρησιμοποιηθούν με το ιχνογράφημα (Thomas, and Silk, 1990). Στη συγκεκριμένη περίπτωση στην έρευνα που υλοποιούμε θα χρησιμοποιήσουμε το "τεστ του ανθρώπακου" ή "Draw-A-Man"

Παρόλα αυτά, πολλοί θεραπευτές τέχνης αποφεύγουν τις διαγνωστικές δοκιμές και μάλιστα ορισμένοι συγγραφείς (Hogan, 2001) αμφισβητούν την εγκυρότητα των θεραπειών που κάνουν ερμηνευτικές υποθέσεις. Ωστόσο, η πιο πρόσφατη βιβλιογραφία υπογραμμίζει τη χρησιμότητα των τυποποιημένων προσεγγίσεων στο σχεδιασμό θεραπείας και στη λήψη κλινικών αποφάσεων, όπως αποδεικνύεται μέσω αυτής της πηγής.

2. 6. Ιχνογράφημα και συναίσθημα-Έκφραση συναισθήματος

Η ανάπτυξη των κοινωνικο-συναισθηματικών ικανοτήτων σχετικά με τη μάθηση, τις κοινωνικές σχέσεις και την έκφραση συναισθημάτων των παιδιών αναγνωρίζεται ολοένα και περισσότερο τα τελευταία χρόνια (Connolly et al. , 2016). Μία τέτοια ικανότητα είναι αυτή της επισήμανσης συναισθημάτων στο ίδιο το παιδί και στους άλλους. Οι δεξιότητες αναγνώρισης συναισθημάτων πιστεύεται ότι συμβάλλουν στο παιδί να αναπτύξει την κατανόηση της κατάστασης και της συμπεριφοράς του άλλου (αναπτύσσοντας την ενσυναίσθηση) και την ικανότητα να ρυθμίζει τα συναισθήματά του (Connolly et al, 2016). Αντίθετα, έχει φανεί πως οι δυσκολίες με την αναγνώριση συναισθημάτων μπορούν να διαδραματίσουν ρόλο στην κοινωνική απόρριψη, στον αποκλεισμό και στη θυματοποίηση των παιδιών από τους συνομηλίκους τους, καθώς και στον βαθμό στον οποίο θεωρούνται κοινωνικά ικανοί (Mostow et al, 2002).

Η έρευνα δείχνει ότι πολλά παιδιά με νοητική αναπηρία δυσκολεύονται να αναγνωρίσουν και να επισημάνουν τις εκφράσεις του συναισθήματος του προσώπου (Wishart et al, 2007). Τέτοιες δυσκολίες εντοπίζονται επίσης και σε πολλούς ενήλικες με νοητική αναπηρία (Scotland et al. , 2015). Όπως και στα άτομα με φυσιολογική ανάπτυξη, έτσι και στα άτομα με νοητική υστέρηση οι δυσκολίες στην αναγνώριση και την ερμηνεία των συναισθημάτων έχει βρεθεί ότι σχετίζονται με μια σειρά από αρνητικά αποτελέσματα, συμπεριλαμβανομένων των κακών κοινωνικών δεξιοτήτων και, σε ορισμένες περιπτώσεις, της έκφρασης «προκλητικής συμπεριφοράς» (Moffatt et al. , 1995). Αυτό συμβαίνει για διάφορους λόγους, όπως π. χ. η συμπερίληψη συμμετεχόντων σε μελέτες με νοητική αναπηρία με διαγνώσεις υψηλής συνοσηρότητας οι οποίες σχετίζονται επίσης με δυσκολίες στην αναγνώριση συναισθημάτων, όπως η διαταραχή του φάσματος του αυτισμού (García-Villamisar et al., 2010).

Οι άνθρωποι απολαμβάνουν τη σχεδίαση/ζωγραφική γιατί μέσω αυτής διεγείρεται η έκφραση. Ενώ το σχέδιο είναι ένα είδος ατομικής έκφρασης, μπορεί επίσης να είναι ένα επικοινωνιακό εργαλείο. Η χρήση σχεδίων για σκοπούς αξιολόγησης αποτελεί ένα ισχυρό εργαλείο, καθώς τα περισσότερα παιδιά τείνουν να απολαμβάνουν το σχέδιο χωρίς να δείχνουν κανένα σημάδι έντασης. Ενώ πολλά παιδιά αντιπαθούν να απαντούν σε ερωτήσεις, οι δοκιμασίες σχεδίασης μπορούν να ολοκληρωθούν γρήγορα, εύκολα και με ευχάριστο τρόπο. Επιπλέον, διαπερνώνται τα γλωσσικά εμπόδια και επιτρέπονται οι συγκρίσεις μεταξύ ομάδων διαφορετικών γλωσσών και ικανοτήτων. Τα παιδικά «σχέδια» παρέχουν ένα «παράθυρο» στις σκέψεις και τα συναισθήματα των παιδιών, κυρίως επειδή αντανακλούν μια εικόνα του μυαλού τους (Thomas and Silk, 1990). Οι παιδικές ζωγραφιές έχουν λάβει μεγάλη προσοχή από την πλευρά των εκπαιδευτικών και των ψυχολόγων. Η έκφραση του παιδιού είναι μέρος της φύσης του. Η ζωγραφική για τα παιδιά (Thomas and Silk, 1990) καθώς και για τους ενήλικες (Moffatt et al., 1995) αποτελεί μέρος της δικής τους «ιεροτελεστίας», επιλέγοντας προσεκτικά τα υλικά, τα χρώματα, τα μοτίβα, όπως και το μέγεθος και τη θέση αυτού που θέλουν να σχεδιάσουν. Τα παιδικά σχέδια είναι μοναδικά και μπορούν να μας δώσουν ακριβείς πληροφορίες για το νεαρό παιδί (Thomas, and Silk, 1990).

Η ζωγραφική χρησιμοποιείται από τους ανθρώπους όλων των ηλικιών ως μέσο έκφρασης αντί ομιλίας αφού μέσω αυτής εκφράζονται οι φόβοι, οι χαρές, τα όνειρα, ο

πόνος κ.λπ. (Machioldi, 1998). Το σχέδιο αποτελεί διέξοδο επικοινωνίας και τα «έργα τέχνης» των παιδιών αντιπροσωπεύουν μια άποψη της προσωπικότητάς τους. Είναι σπάνιο για τα παιδιά καθώς και για τα ΑμεΝΥ να μην σχεδιάζουν το οποίο ερμηνεύεται ως «αντανάκλαση κάποιου τραύματος» (Moffatt et al., 1995). Η επιλογή χαρτιού και χρωμάτων αποκαλύπτει τη διάθεση και την προσωπικότητα. Για παράδειγμα, τα μολύβια με φαρδιά μύτη είναι τα αγαπημένα των αποφασιστικών παιδιών, ενώ τα παιδιά που έχουν μεγαλύτερη δυσκολία στο να εκφραστούν προτιμούν τα μολύβια με λεπτή μύτη. Το μέγεθος του επιλεγμένου φύλλου χαρτιού είναι μια καλή ένδειξη της θέσης του παιδιού γενικά στη ζωή. Όσο μεγαλύτερο είναι το φύλλο, τόσο περισσότερο το παιδί θέλει να «δειχτεί», ενώ η επιλογή μικρότερο φύλλου δείχνει ότι το παιδί έχει καλή συγκέντρωση (Croti, E. and Magni, A., 2003).

Σημαντικό ρόλο διαδραματίζει επίσης, το *κράτημα του μολυβιού* (χαλαρό σημαίνει έκφραση μιας ελεύθερης και χαλαρής κινητικότητας ή σφιγμένο: που ερμηνεύεται ως μυϊκή συστολή αποτέλεσμα κάποιων εντάσεων), η *κάλυψη της κόλλας* (γεμάτη: οικειότητα, διαχυτικότητα, εξωστρέφεια και θέληση του παιδιού να μεγαλώσει γρήγορα ή λιγότερο γεμάτη: που δείχνει ένα φοβητσιάρικο παιδί με αναστολές, εσωστρέφεια και ντροπαλοσύνη), το *σημείο εκκίνησης* (κέντρο της κόλλας: εναρμόνιση με την αντίληψή του ότι βρίσκεται στο κέντρο του κόσμου ή αν δεν αρχίζει στο κέντρο μπορεί να οφείλεται σε αναστολές ή ντροπαλότητα), η *γραμμή* (σίγουρη: αίσθημα ελευθερίας και εξερεύνησης ή τρεμουλιαστή και αβέβαιη: που εκφράζει αναποφασιστικότητα, φόβο να μουντζουρώσει, φόβο για αποδοκιμασία και επίπληξη), η *πίεση* (ανάλαφρη: ευαίσθητη φύση η οποία αντιστοιχεί σε παρόμοια συμπεριφορά ή έντονη: που δείχνει πολλή ενέργεια και ζωτικότητα) και η *μορφή* (σχήματα όπως ο κύκλος, οι γωνίες, οι διακεκομμένες γραμμές και οι κουκκίδες δείχνουν την ανάγκη του παιδιού να κατανοήσει τον εαυτό του και να ανοιχτεί προς τα έξω) (Croti and Magni, 2003).

2. 7. Ρόλος του θεραπευτή στο ιχνογράφημα

Ο βασικός ρόλος του θεραπευτή - κοινωνικού λειτουργού στην εικαστική θεραπεία, έγκειται στη διαδικασία υποβοήθησης/καθοδήγησης του θεραπευόμενου με στόχο την εύρεση του νοήματος στο δημιούργημά του (στο έργο του). Σύμφωνα με αυτήν την καθοδήγηση του θεραπευτή, ο θεραπευόμενος πρέπει να «επικοινωνήσει» με το

έργο του, να ανακαλύψει την ιστορία του, δίνοντας μια προσωπική εξήγηση για το έργο του και το νόημα που έχει σ' αυτόν (Malchiodi, 2007).

Ο εικαστικός θεραπευτής πρέπει να:

- επικοινωνεί με τον θεραπευόμενο μέσα από την τέχνη δημιουργώντας δεσμούς μέσω μιας κοινής εμπειρίας, ώστε να μπορεί να υποστηρίξει τον θεραπευόμενο, διευκολύνοντας θετικές αλλαγές στη συμπεριφορά, την επικοινωνία και την ευημερία του (Pénzes et al. , 2018).
- αξιολογεί και να κατανοεί τα συναισθήματα ή/και την ιδιοσυγκρασία του θεραπευόμενου του (Pénzes et al. , 2018).
- διατηρεί χώρο ασφαλή και διάφορα υλικά καλλιτεχνικής θεραπείας (Pénzes et al. , 2018).
- ενθαρρύνει τους θεραπευόμενους να πειραματιστούν με όλα τα διάφορα υλικά τέχνης που διαθέτει όπως πηλό, χρώμα, μελάνι, παστέλ και χαρτί. Κάποια υλικά έχουν λιγότερες και άλλα περισσότερες δυνατότητες, βοηθώντας τόσο στο συγχρονισμό και στις κινητικές δεξιότητες όσο στη συγκέντρωση, τον καθορισμό των ορίων και την οργάνωση των σκέψεων. Τα διαφορετικά υλικά μπορούν να εμπνεύσουν τη συναισθηματική ανάπτυξη ή ματαίωση, η οποία σχετίζεται με τη φύση του κάθε υλικού καθώς και με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του μέσω της άμεσης επαφής με αυτά. Επίσης, υποκινούνται οι αισθήσεις του θεραπευόμενου και διεγείρεται η δημιουργικότητά του (Carrano, 2005).
- είναι σε θέση να εξασφαλίσει όσο το δυνατόν περισσότερα υλικά τέχνης για τη συνεδρία τους, έτσι ώστε να προσφέρει στον θεραπευόμενο πληθώρα δυνατοτήτων για δημιουργική έκφραση (Malchiodi, 2009).
- προτρέπει τον πειραματισμό με τα διάφορα υλικά τέχνης μέχρις ότου ο θεραπευόμενος ανακαλύψει ποιο δουλεύει καλύτερα για αυτόν και τις ανάγκες του. Μετά την εξοικείωση του θεραπευόμενου με αυτά, θα υπάρχει

πιο ουσιαστική εικαστική θεραπεία. Ο εικαστικός θεραπευτής πρέπει να είναι ανοιχτός και δημιουργικός σε όλες τις δυνατότητες που προσφέρει ο χώρος, τα υλικά και ο ίδιος του ο εαυτός (Malchiodi, 2009).

Η ερμηνεία

Σύμφωνα με την Fleck, (1996) ο θεραπευτής πρέπει να τηρεί τρεις κανόνες ως προς την ερμηνεία των εικαστικών δημιουργημάτων.

1. Αρχικά να συγκρατεί την πρώτη εντύπωση που του προξένησε η εικόνα, αλλά να μην περιορίζεται (από)/σε αυτή.
2. Να προσπαθεί να την αντιληφθεί μέσα από την προσέγγιση της εξερεύνησης, χωρίς βιασύνη.
3. Να λαμβάνει υπόψη του όλα τα υλικά που χρησιμοποίησε ο θεραπευόμενος, καθώς και την απόδοση του σχεδίου (ποιότητα υλικού, μέγεθος έργου, κ. α.). Σημαντική είναι και η παρατήρηση στη συνολική συμπεριφορά του θεραπευόμενου καθ' όλη τη διάρκεια της δημιουργίας. Χρειάζεται να γίνει συγκέντρωση και συσχετισμός οποιασδήποτε πληροφορίας σχετικά με τον θεραπευόμενο και με τα έργα του ενώ για τη διεξαγωγή ενός πιο σωστού και ολοκληρωμένου συμπεράσματος, χρήζει παρακολούθησης όλη η καλλιτεχνική έκφραση, ώστε να γίνουν και οι ανάλογες συνδέσεις.

Επιπλέον σύμφωνα με την Fleck (1996) :

- Οι εικαστικοί θεραπευτές πρέπει να είναι σε θέση να ανακαλύπτουν το ενδιαφέρον στην εξήγηση που μπορεί να κρύβει ένα έργο είτε αν παρουσιάζεται με σύμβολα είτε με εικόνες.
- Στόχος του "art therapy" είναι η ερμηνεία του έργου από το θεραπευόμενο και όχι από τον θεραπευτή.

- Η αντανάκλαση του θεραπευόμενου στο έργο του είναι πολύ σημαντικό μέρος της θεραπευτικής διαδικασίας.

Σχετικά με την ερμηνεία των συμβόλων, σε παγκόσμιο επίπεδο, ο τρόπος που εκφράζει κανείς τον εαυτό του μέσω τέχνης είναι προσωπικός. Το εκάστοτε έργο είναι καθρέφτης της κουλτούρας, των προσωπικών αντιλήψεων αλλά και των εμπειριών του ατόμου. Η προσωπική σχέση που έχει ο καθένας με την τέχνη επηρεάζει το πως μεταφέρει τα συναισθήματα, τις σκέψεις και τις ιδέες του μέσω αυτής. Αυτό είναι και πολύ βοηθητικό καθώς ο «δημιουργός» ορίζει το τι σημαίνει το δημιούργημά του.

Κεφάλαιο 3^ο:Νοητική Υστέρηση

3. 1. Ορισμός

Η νοητική υστέρηση (Tidy, 2013) είναι μια γενικευμένη νευροαναπτυξιακή διαταραχή που χαρακτηρίζεται από σημαντικά μειωμένη πνευματική και προσαρμοστική λειτουργία. Ορίζεται από ένα IQ (*Δείκτης Νοημοσύνης*:μια συνολική βαθμολογία που προέρχεται από ένα σύνολο τυποποιημένων τεστ ή δοκιμών που έχουν σχεδιαστεί για την αξιολόγηση της ανθρώπινης νοημοσύνης (Braaten and Norman, 2006) κάτω των 70, επιπρόσθετα σε δύο ή περισσότερα ελλείμματα προσαρμοστικής συμπεριφοράς που επηρεάζουν την καθημερινή ζωή. Στο Διαγνωστικό και Στατιστικό Εγχειρίδιο Ψυχικών Διαταραχών, Πέμπτη Έκδοση (DSM-V) οι πνευματικές λειτουργίες ορίζονται ως η επίλυση προβλημάτων, ο σχεδιασμός, η αφηρημένη σκέψη, η κρίση, η ακαδημαϊκή μάθηση, η εμπειρία και η πρακτική κατανόηση που επιβεβαιώνεται τόσο από την κλινική αξιολόγηση όσο και από τυποποιημένες δοκιμές. Η προσαρμοστική συμπεριφορά ορίζεται από την άποψη των εννοιολογικών, κοινωνικών και πρακτικών δεξιοτήτων που περιλαμβάνουν καθήκοντα που εκτελούνται από τους ανθρώπους στην καθημερινή τους ζωή (BoatandWu, 2015).

Όταν επικεντρώνεται αποκλειστικά στη γνώση, ο ορισμός περιλαμβάνει τόσο στοιχεία που σχετίζονται με την ψυχική λειτουργία όσο και με τις λειτουργικές δεξιότητες ενός ατόμου στο καθημερινό περιβάλλον του. Ως αποτέλεσμα αυτής της εστίασης στις ικανότητες του ατόμου στην πράξη, ένα άτομο με ασυνήθιστα χαμηλό IQ μπορεί ακόμα να μην θεωρείται ότι έχει νοητική υστέρηση. Η νοητική στέρωση επηρεάζει περίπου το 2 έως 3% του γενικού πληθυσμού (Daily et al., 2000). Εβδομήντα πέντε έως 90% των προσβεβλημένων ατόμων έχουν ήπια νοητική υστέρηση. Οι ιδιοπαθείς περιπτώσεις αντιπροσωπεύουν το 30 έως 50% αυτών των περιπτώσεων. Περίπου το ένα τέταρτο των περιπτώσεων προκαλείται από γενετικές διαταραχές (Daily et al., 2000), ενώ περίπου το 5% των περιπτώσεων κληρονομείται από τους γονείς ενός ατόμου. Περιπτώσεις άγνωστης αιτιολογίας επηρεάζουν περίπου 95 εκατομμύρια άτομα από το 2013 (Vosetal., 2015).

3. 2. Ιστορική αναδρομή

Η νοητική υστέρηση έχει περιγραφεί με διάφορα ονόματα σε όλη την ιστορία. Καθ' όλη τη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας, η κοινωνία δεν ήταν ανεκτική με τα άτομα που είχαν οποιοδήποτε είδος αναπηρίας και τα άτομα με νοητική αναπηρία θεωρούνταν συνήθως ως επιβάρυνση για τις οικογένειές τους. Η παλαιότερη αναφορά της νοητικής αναπηρίας βρίσκεται στα γραπτά του Ιπποκράτη στα τέλη του πέμπτου αιώνα π. Χ., ο οποίος πίστευε ότι προκλήθηκε από μια ανισορροπία στα τέσσερα βασικά στοιχεία του εγκεφάλου. Μέχρι το Διαφωτισμό στην Ευρώπη, η φροντίδα και το άσυλο παρέχονταν από οικογένειες και την εκκλησία (σε μοναστήρια και άλλες θρησκευτικές κοινότητες), εστιάζοντας στην παροχή βασικών φυσικών αναγκών όπως τροφή, στέγη και ρούχα.

Τον 13^ο αιώνα, η Αγγλία κηρύσσει ότι τα άτομα με νοητική αναπηρία είναι ανίκανα να λάβουν αποφάσεις ή να διαχειριστούν τις υποθέσεις τους (Wickham, 2010) και δημιουργούνται κηδεμόνες για να αναλάβουν τις οικονομικές τους υποθέσεις. Τον 17^ο αιώνα, ο Thomas Willis παρείχε την πρώτη περιγραφή της νοητικής αναπηρίας ως ασθένεια (Wickham, 2010). Πίστευε ότι προκλήθηκε από δομικά προβλήματα στον εγκέφαλο. Σύμφωνα με τον Willis, τα ανατομικά προβλήματα θα μπορούσαν να είναι είτε εγγενής καταστάσεις είτε να αποκτηθούν αργότερα στη ζωή. Τον 18^ο και 19^ο αιώνα, η στέγαση και η φροντίδα απομακρύνθηκαν από τις οικογένειες προς ένα μοντέλο ασύλου. Οι άνθρωποι τοποθετήθηκαν ή απομακρύνθηκαν από τις οικογένειές τους (συνήθως στην παιδική ηλικία) και στεγάστηκαν σε μεγάλα ιδρύματα, πολλά από τα οποία ήταν αυτάρκη μέσω της εργασίας των κατοίκων (Wickham, 2010).

Ορισμένα από αυτά τα ιδρύματα παρείχαν ένα πολύ βασικό επίπεδο εκπαίδευσης (όπως η διαφοροποίηση μεταξύ χρωμάτων και η βασική αναγνώριση λέξεων και αριθμητικής), αλλά τα περισσότερα συνέχισαν να επικεντρώνονται αποκλειστικά στην παροχή βασικών αναγκών για τρόφιμα, ρούχα και στέγη. Οι συνθήκες σε τέτοια ιδρύματα ποικίλλουν ευρέως, αλλά η παρεχόμενη υποστήριξη ήταν γενικά μη εξατομικευμένη, με την παρεκκλίνουσα συμπεριφορά και τα χαμηλά επίπεδα οικονομικής παραγωγικότητας να θεωρούνται επιβάρυνση για την κοινωνία. Άτομα με υψηλότερο πλούτο ήταν συχνά σε θέση να προσφέρουν υψηλότερους βαθμούς φροντίδας, όπως φροντίδα στο σπίτι ή ιδιωτικά άσυλα (Porter and Wright, 2011). Το

1905, ο Alfred Binet παρήγαγε την πρώτη τυποποιημένη δοκιμή για τη μέτρηση της νοημοσύνης στα παιδιά (Wickham, 2010).

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ο Francis Galton προτείνει «επιλεκτική αναπαραγωγή» ανθρώπων για τη μείωση της νοητικής αναπηρίας (Wickham, 2010). Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, το ευγενικό κίνημα γίνεται δημοφιλές σε όλο τον κόσμο. Αυτό οδήγησε σε αναγκαστική στείρωση και απαγόρευση γάμου στο μεγαλύτερο μέρος του ανεπτυγμένου κόσμου· αργότερα χρησιμοποιήθηκε η ίδια «πρακτική» από τον Αδόλφο Χίτλερ ως λογική για τη μαζική δολοφονία ατόμων με διανοητική αναπηρία κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος. Η «ευγονική» εγκαταλείφθηκε αργότερα ως μια κακή παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η πρακτική της αναγκαστικής στείρωσης και της απαγόρευσης του γάμου σταμάτησε από το μεγαλύτερο μέρος του ανεπτυγμένου κόσμου στα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Μάλιστα, το 1996 ο τίτλος του νόμου άλλαξε την λέξη «ευγονική» και το έκανε «Νόμος προστασίας της μητρότητας» (Motherhood Protection Law), επειδή θεωρήθηκε ότι ο πρώτος τίτλος «Νόμος της προστασίας της ευγονικής» (Eugenic Protection Law) υπονοούσε την διάκριση κατά των ανθρώπων με ειδικές ανάγκες. (Am J Hum Genet, 1999).

Από τη δεκαετία του 1960 έως σήμερα, τα περισσότερα κράτη έχουν κινηθεί προς την εξάλειψη των διαχωρισμένων θεσμών. Η ομαλοποίηση και η αποϊδρυματοποίηση κυριαρχούν (Wickham, 2010). Μαζί με το έργο του Wolfensberger και άλλων, συμπεριλαμβανομένων των Gunnar και Rosemary Dybwad (Groce, 2010), ορισμένες σκανδαλώδεις αποκαλύψεις γύρω από τις φρικτές συνθήκες εντός των κρατικών θεσμών δημιούργησαν δημόσια οργή που οδήγησε σε αλλαγή σε μια πιο κοινοτική μέθοδο παροχής υπηρεσιών (Arcmass.org, 2010). Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970 οι περισσότερες κυβερνήσεις είχαν δεσμευτεί να αποϊδρυματοποιήσουν και είχαν αρχίσει να προετοιμάζονται για τη μαζική μετακίνηση ανθρώπων στη γενική κοινότητα, σύμφωνα με τις αρχές της ομαλοποίησης. Στις περισσότερες χώρες αυτό ουσιαστικά ολοκληρώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1990, αν και η συζήτηση για το κατά πόσον θα κλείσουν θεσμοί συνεχίζεται σε ορισμένα κράτη, συμπεριλαμβανομένης της Μασαχουσέτης (Arcmass.org, 2010).

3. 3. Αίτια και Κατηγοριοποιήσεις

Τα άτομα με νοητική υστέρηση εμφανίζουν μια ανομοιογένεια στα χαρακτηριστικά τους. Είναι πολλά τα αίτια για την ποικιλομορφία αυτή, όπως για παράδειγμα η αιτία και ο βαθμός της σοβαρότητας ή η συνοσηρότητα. Η γνώση των αιτιών της νοητικής υστέρησης θεωρείται σημαντική τόσο για τη βαθύτερη κατανόηση των παραγόντων οι οποίοι επηρεάζουν το άτομο όσο και για τον τομέα της πρόληψης. Επιπροσθέτως, η κατανόηση των αιτιών της νοητικής υστέρησης βοηθάει στην καλύτερη αντιμετώπιση από ιατρικής αλλά και παιδαγωγικής πλευράς.

Είναι αλήθεια πως μεγάλο ποσοστό των περιπτώσεων των αιτιών που προκάλεσαν τη νοητική υστέρηση δεν έχουν βρεθεί ακόμα. Τα αίτια που έχουν ανακαλυφτεί μέχρι στιγμής χωρίζονται σε τέσσερις κατηγορίες:

- 1) Η κληρονομικότητα των γονέων,
- 2) Τα προγεννητικά τα οποία σχετίζονται με την ανάπτυξη του εμβρύου κατά τη διάρκεια του τοκετού,
- 3) Τα περιγεννητικά τα οποία έχουν να κάνουν με βλάβες κατά τη γέννηση
- 4) Τα μεταγεννητικά αίτια που έχουν να κάνουν με σοβαρές ασθένειες, τραυματισμούς, όγκους στο κεντρικό νευρικό σύστημα κ. α. .

Με το πέρασμα των χρόνων, η ανάγκη για τον διαχωρισμό των αναγκών των ατόμων με νοητική υστέρηση μεγάλωνε. Γι' αυτό το λόγο δημιουργήθηκε ένα σύστημα το οποίο ταξινομεί τα άτομα αυτής της πληθυσμιακής ομάδας βάσει συγκεκριμένων χαρακτηριστικών. Στόχος της ταξινόμησης αυτής είναι να βοηθήσει στην έρευνα, την κοινωνική μέριμνα, τις εκπαιδευτικές ανάγκες και προπαντός τις ανάγκες των ατόμων με νοητική υστέρηση (Πολυχρονοπούλου, 2001).

Η ταξινόμηση λοιπόν έχει να κάνει με κριτήρια: Τα βιολογικά, τα κοινωνικά και τα εκπαιδευτικά

▪ Βιολογικά κριτήρια

Σχετικά με τα βιολογικά κριτήρια ταξινόμησης της ιδιαίτερης αυτής πληθυσμιακής ομάδας ασχολήθηκαν κυρίως από ψυχολόγους και από νευρολόγους, καθώς βασίζεται στην άποψη ότι η νοητική υστέρηση προέρχεται από κάποια βλάβη στο

κεντρικό νευρικό σύστημα του ανθρώπου. Σύμφωνα με τον γιατρό A. F. Tredgold (1937) τα νοητικά ελλείμματα ή αλλιώς «άνοια», όπως ο ίδιος την ανέφερε, χωρίζονταν ως εξής: Η πρωτογενής «άνοια» που οφείλεται σε κληρονομικούς παράγοντες. Η δευτερογενής που οφείλεται σε περιβαλλοντικούς παράγοντες. Η μεικτή η οποία αποτελεί συνδυασμό της πρωτογενούς και δευτερογενούς. Και, τέλος η άδηλη της οποίας τα αίτια παραμένουν άγνωστα στην επιστήμη (Κρασανάκης, 2009)

▪ **Κοινωνικά κριτήρια**

Έπειτα έχουμε τα κοινωνικά κριτήρια. Τα κοινωνικά κριτήρια τα οποία τα υποστηρίζουν μεγάλη μερίδα ψυχοκοινωνιολόγων, οι οποίοι πιστεύουν πως το άτομο με νοητική υστέρηση αδυνατεί να προσαρμοστεί τελείως στην κοινωνία και στον τρόπο που λειτουργεί. Έχοντας ως βάση την ταξινόμηση του Grossman σχετικά με την νοητική αναπηρία και το ποσοστό της η Αμερικανική Ψυχιατρική Ένωση ξεκίνησε να ορίζει τη νοητική αναπηρία. Ανάλογα με τη βαρύτητα η νοητική υστέρηση ταξινομείται ως (Daily et al., 2000):

- **Οριακή** νοητική υστέρηση με IQ μεταξύ 70 έως 80.
- **Ήπια ή ελαφρά** νοητική υστέρηση με IQ από 50-55 έως 70.
- **Μέτρια** νοητική υστέρηση με IQ από 35-40 έως 50-55.
- **Σοβαρή** νοητική υστέρηση με IQ από 20-25 έως 35-40.
- **Βαριά** νοητική υστέρηση με IQ κάτω από 20 ή 25 (American Psychiatric Association, 2013).

Έπειτα η Αμερικανική Ψυχιατρική Ένωση συνέχισε προσθέτοντας κοινωνικά κριτήρια σχετικά με τη προσαρμογή των ατόμων με νοητική υστέρηση στο κοινωνικό περιβάλλον.

Πιο συγκεκριμένα αναφέρθηκε στο ότι τα άτομα με οριακή νοητική υστέρηση μπορούν να προσαρμοστούν στο κοινωνικό περιβάλλον, όπως και τα άτομα φυσιολογικής ανάπτυξης (DSM-5, 2013).

Τα άτομα με ελαφριά νοητική υστέρηση έχουν τη δυνατότητα να ενταχθούν στη κοινωνία, να αυτοεξυπηρετούνται και να αλληλεπιδρούν με τους γύρω τους. Αυτή η

προσαρμογή είναι εφικτή καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους (Κάκουρος & Μανιαδάκη, 2006).

Τα άτομα με μέτρια νοητική υστέρηση έχουν βασικά γνωστικά ελλείμματα και δεν ακολουθούν στον ίδιο χρόνο τα αναπτυξιακά στάδια, αλλά καθυστερούν. Σε αυτή την περίπτωση πρέπει να αναφερθεί πως η αιτιολογία της νοητικής υστέρησης δεν βρίσκεται μόνο στην ίδια αλλά και σε άλλα θέματα νευρολογικής κι ενδοκρινολογικής φύσεως (Πλεξουσάκης, 2010).

Τέλος έχουμε τα άτομα με σοβαρή και βαριά νοητική υστέρηση τα οποία έχουν πολλά γνωστικά, γλωσσικά και κινητικά ελλείμματα. Όλες αυτές οι δυσκολίες καθιστούν τα άτομα αυτά ανέκτα να ενταχθούν χωρίς βοήθεια στο κοινωνικό σύνολο. Μπορούν να είναι λειτουργικά σε ένα ασφαλές και ειδικά διαμορφωμένο περιβάλλον, ενώ πολλά από αυτά τα άτομα χρήζουν διαρκούς φροντίδας (Παρασκευόπουλος, 1980).

▪ **Εκπαιδευτικά κριτήρια**

Τα άτομα με νοητική υστέρηση χωρίζονται στους εκπαιδευσίμους, τους ασκήσιμους και τους ιδιώτες. Οι εκπαιδευσίμοι μπορούν να ακολουθήσουν το εκπαιδευτικό πρόγραμμα με δυσκολία μεν και μπορούν να βρουν εργασία άμα εκπαιδευτούν καταλλήλως. Είναι η πιο λειτουργική ομάδα κι έχει τη δυνατότητα να επικοινωνεί και να αυτοεξυπηρετείται (Σταύρου, 2002). Οι ασκήσιμοι περιορίζονται παραπάνω όσον αφορά τη νοητική τους εξέλιξη και δεν καταφέρνουν να τελειώσουν το εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Παραλείπουν πολλές βασικές σχολικές γνώσεις αλλά έχουν τη δυνατότητα να επικοινωνήσουν και να αυτοεξυπηρετηθούν. Τους είναι δύσκολο να βρουν εργασία και να εκπαιδευτούν για να εργαστούν (Σταύρου, 2002). Τέλος έχουμε τους ιδιώτες, μια ομάδα νοητικά υστερημένων ατόμων η οποία αδυνατεί να μάθει τα βασικά στοιχεία τόσο της εκπαίδευσης όσο και της αυτοεξυπηρέτησης. Τα περισσότερα άτομα αυτής της ομάδας καταλήγουν από νωρίς σε άσυλα (Σταύρου, 2002).

3. 4. Χαρακτηριστικά

Η διανοητική αναπηρία (ID) γίνεται εμφανής κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας και περιλαμβάνει ελλείμματα στις ψυχικές ικανότητες, τις κοινωνικές δεξιότητες και τις βασικές δραστηριότητες της καθημερινής ζωής (ADL). Συχνά δεν υπάρχουν φυσικά σημάδια ήπιων μορφών ταυτότητας, αν και μπορεί να υπάρχουν χαρακτηριστικά φυσικά χαρακτηριστικά όταν σχετίζεται με γενετική διαταραχή (π. χ. σύνδρομο Down) (American Psychiatric Association, 2013). Το επίπεδο της εξασθένησης κυμαίνεται σε σοβαρότητα για κάθε άτομο. Τα πιο κοινά χαρακτηριστικά περιλαμβάνουν (American Psychiatric Association, 2013):

- Καθυστερήσεις στην επίτευξη, ή αποτυχία επίτευξης ορόσημων στην ανάπτυξη κινητικών δεξιοτήτων (κάθισμα, μπουσούλιμα, περπάτημα)
- Αργή εκμάθηση ομιλίας ή συνεχιζόμενες δυσκολίες με τις δεξιότητες ομιλίας και γλώσσας μετά την έναρξη της ομιλίας (American Psychiatric Association, 2013)
- Δυσκολία με δεξιότητες αυτοβοήθειας και αυτοεξυπηρέτησης (π. χ. ντύσιμο, πλύσιμο και σίτιση)
- Κακές ικανότητες σχεδιασμού ή επίλυσης προβλημάτων
- Συμπεριφορικά και κοινωνικά προβλήματα
- Αποτυχία νοητικής ανάπτυξης ή συνεχιζόμενη παιδική συμπεριφορά σε μεγαλύτερης ηλικίας παιδιά (American Psychiatric Association, 2013)
- Προβλήματα στο σχολείο
- Αποτυχία προσαρμογής σε νέες καταστάσεις
- Δυσκολία κατανόησης και τήρησης των κοινωνικών κανόνων (American Psychiatric Association, 2013).

3. 5. Ο Σύλλογος Γονέων, Κηδεμόνων & Φίλων Ατόμων με Νοητική Υστέρηση «Η Ροδαυγή»

«Η Ροδαυγή» είναι ένας Φορέας Παροχής Υπηρεσιών Κοινωνικής Φροντίδας, ένα μη κερδοσκοπικό σωματείο (που ανήκει στην κατηγορία των Νομικών Προσώπων Ιδιωτικού Δικαίου (Ν. Π. Ι. Δ.)), πιστοποιημένο από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης και εγγεγραμμένο στα εξής μητρώα: 1. Μητρώο Φορέων Παροχής Κοινωνικής Φροντίδας της Περιφερειακής Ενότητας Ηρακλείου, στο 2. Εθνικό Μητρώο Φορέων Ιδιωτικού Τομέα Μη Κερδοσκοπικού Χαρακτήρα και 3. Ειδικό Μητρώο Εθελοντικών Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων. Βρίσκεται στον νομό Ηρακλείου, στην Κρήτη και υποστηρίζει νεαρούς ενήλικες με νοητική υστέρηση (ΑμεΝΥ). Συστηγάζεται μαζί με το κέντρο Κοινωνικής Πρόνοιας Περιφέρειας Κρήτης και το Παράρτημα Αποθεραπείας & Αποκατάστασης Παιδιών Με Αναπηρία Ηράκλειο Κρήτης (Π. Α. Α. Π. Α. Η. Κ.) πίσω από το μοναστήρι της Αγίας Ειρήνης της Χρυσοβαλάντου, με τους χώρους του να περιλαμβάνουν: 1 γραφείο, 2 αίθουσες, 2 τουαλέτες και μία αίθουσα εκδηλώσεων (που αναδιαμορφώνεται ανάλογα με τις ανάγκες). Στη μεγάλη αίθουσα γίνεται το θεατρικό παιχνίδι και η γυμναστική. Ο χώρος στον οποίο συστηγάζεται Το Πρόγραμμα «Ροδαυγή» του φορέα «*Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηρακλείου - Επιτροπή Λαϊκής Επιμόρφωσης (ΝΕΛΕ)*» ξεκίνησε να λειτουργεί το 1987. Το 2010 σταμάτησε να λειτουργεί εξαιτίας των αλλαγών που προκάλεσε το σχέδιο «Καλλικράτης». Το 2011 δημιουργήθηκε «Η Ροδαυγή» (ως ΜΚΟ), με επίσημο καταστατικό από το Πρωτοδικείο Ηρακλείου, που λειτουργεί από τότε ως «*σύλλογος γονέων και φίλων*». Κύριο μέλημα του συλλόγου ήταν η αποκατάσταση των χώρων του παλιού προγράμματος «Ροδαυγή», ώστε τα παιδιά που συμμετείχαν σε αυτό να μπορούν να συνεχίσουν τις δραστηριότητές τους.

Σήμερα ο σκοπός του έχει επεκταθεί, εστιάζοντας στην απασχόληση των λειτουργικών ΑμεΝΥ και στη συμβολή της κατάκτησης της αυτονομίας τους (heraklion+, n. d.). Δεν μπορεί ο καθένας/μία να παρακολουθήσει το πρόγραμμα της δομής «Η Ροδαυγή». Ο σύλλογος στηρίζει και προάγει προγράμματα δημιουργικής απασχόλησης και εκπαίδευσης, που μπορούν να παρακολουθήσουν μόνο αυτοεξυπηρετούμενα κι εκπαιδευσιμα άτομα ανεξαρτήτου φύλου, 22-50 ετών με Αυτισμό/Αυτιστική διαταραχή και Νοητική Υστέρηση, άτομα με διαταραχές ψυχικής υγείας και Νοητική Υστέρηση, χωρίς ψυχιατρικά νοσήματα. Αυτή τη στιγμή ο

σύλλογος «η Ροδαυγή» εξυπηρετεί καθημερινά 25 άτομα (Γρηγορίου & Κεραμίδας, 2020).

Το πρόγραμμα «Η Ροδαυγή» λειτουργεί ως σωματείο γονέων, κηδεμόνων και φίλων ατόμων με νοητική υστέρηση και πρόκειται για μια ανοικτή δομή που παρέχει υπηρεσίες κοινωνικής φροντίδας σε άτομα με νοητική υστέρηση (heraklion+, n. d.).

Βασικός στόχος του προγράμματος αποτελεί η γνωστική, συναισθηματική, ηθική και κοινωνική ανάπτυξη των ΑμεΝΥ, ώστε να ενισχυθεί η αυτονομία τους, να επιτευχθεί η κοινωνική ενσωμάτωσή τους και η ενεργοποίησή τους ως πολίτες. Μέσα από τη συμμετοχή των ΑμεΝΥ στην εκπαίδευση και στην κατάρτιση επιδιώκεται: να ενισχυθεί η αυτονομία τους και η κοινωνική ενσωμάτωσή τους, να αναδειχθούν οι ικανότητές τους για ενεργή κοινωνική συμμετοχή και προσφορά και να επιτευχθεί η απασχολησιμότητά τους σε ένα «προστατευμένο» εργασιακό περιβάλλον. Παράλληλα, γίνονται προσπάθειες ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης της τοπικής κοινωνίας για τις ικανότητες και τις ανάγκες των Ατόμων με Νοητική Υστέρηση. Οι δραστηριότητες που υλοποιούνται περιλαμβάνουν υποστηριζόμενα εργαστήρια πηλού - μικρογλυπτικής, επιτοιχίων - επιτραπέζιων κατασκευών, ραπτικής, τεχνολογίας τροφίμων και κηπουρικής. Τα προγράμματα εκπαίδευσης περιέχουν αλφαριθμητισμό - αριθμητισμό, θεατρικό παιχνίδι, χορωδία, μουσικοκινητική αγωγή και μουσική παιδεία, ενώ άλλες δραστηριότητες περιλαμβάνουν: μουσειοθεραπεία, κυκλοφοριακή αγωγή, ομάδα ανάγνωσης & εικαστικής έκφρασης (Γρηγορίου & Κεραμίδας, 2020).

Το προσωπικό της δομής αποτελείται από επιστήμονες ψυχικής υγείας, κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των ατόμων που εργάζονται απαρτίζεται από εθελοντές/ντριες. Η διεπιστημονική ομάδα της δομής αποτελείται από: ψυχίατρο, κοινωνικό/η λειτουργό, ψυχολόγο, εργοθεραπευτή/τρια, εκπαιδευτή/τρια ειδικής αγωγής. Όλοι οι επαγγελματίες που απαρτίζουν την ομάδα πραγματοποιούν τακτικές επισκέψεις και συναντιούνται ώστε να συζητήσουν θέματα που αφορούν την υγεία, την επίδοση ή ενδεχομένως κάποιο πρόβλημα των εξυπηρετούμενων της δομής. Ο/Η κοινωνικός/η λειτουργός μαζί με τον/ην ψυχολόγο αναλαμβάνουν υποστηρικτικό και συμβουλευτικό ρόλο για τις οικογένειες. Σε συνεργασία πάντα με την υπεύθυνη προγράμματος, η διεπιστημονική ομάδα παίρνει αποφάσεις που σχετίζονται με τον κάθε εξυπηρετούμενο ξεχωριστά (Γρηγορίου & Κεραμίδας, 2020).

Οι διάφορες δραστηριότητες έχουν ως στόχο την ανάδειξη των ικανοτήτων των ΑμεΝΥ και ιδιαίτερα της ικανότητάς τους για ενεργή κοινωνική συμμετοχή και προσφορά. Το κέντρο παρέχει συμβουλευτική στήριξη στα άτομα και στις οικογένειές τους για να διαχειριστούν τις ποικίλες δυσκολίες που αντιμετωπίζουν. Η ενίσχυση της συμμετοχής των ΑμεΝΥ στην εκπαίδευση, στην κατάρτιση και τέλος στην αγορά εργασίας φανερώνει την εξέλιξη της κοινωνίας μας όσον αφορά την αντιμετώπιση τους. Τα εργαστήρια στην εν λόγω δομή έχουν ως στόχο να ετοιμάσουν τα άτομα με νοητική υστέρηση ώστε να βγουν στην αγορά εργασίας και να μπορούν να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις κάποιων εργασιακών χώρων (Ασλανίδης, 2003). Δυστυχώς δεν είναι πολλές οι περιπτώσεις που άτομα με νοητική υστέρηση κατάφεραν να βρουν δουλειά στην Ελλάδα λόγω της έλλειψης γνώσεων και των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν (Γιακουμάκη, 2012).

Ωστόσο, σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφερθεί η έλλειψη χρηματοδότησης ανθρώπινου δυναμικού (είτεέμμισθου προσωπικού είτεπερισσότερων εθελοντών), χώρων, υλικών και υπολογιστών. Στο πλευρό του προγράμματος βρίσκονται ακόμα, συμπαραστάτες και αρωγοί ο Δήμος Ηρακλείου και η Περιφέρεια Κρήτης. Κατά διαστήματα, εφαρμόζονται, επίσης, πιλοτικά προγράμματα διαφόρων θεμάτων, υπό την επιτήρηση της υπεύθυνης του προγράμματος και της διεπιστημονικής ομάδας. Πιο συγκεκριμένα υλοποιούνται τα παρακάτω:

1. Προγράμματα εκπαιδευτικά σε εθνικό και διεθνές επίπεδο,
2. Συνεργασία με πανεπιστήμια ημεδαπής κι αλλοδαπής για την άσκηση πρακτικής άσκησης επαγγελματιών επιστημών υγείας,
3. Συνεργασία με φορείς πολιτιστικού χαρακτήρα (μουσεία, βιβλιοθήκες, χώρους αρχαιολογικού, ιστορικού και λαογραφικού ενδιαφέροντος),
4. Εμπλουτισμένη διδασκαλία με μέσα ΤΠΕ (Τεχνολογικό Περιβάλλον Εκπαίδευσης). Εκτός των φωτοαντιγράφων και κατάλληλων εγχειριδίων που χρησιμοποιούνται, περιλαμβάνονται, επιπλέον, πολυμέσα ήχου, εικόνας και εξειδικευμένες εφαρμογές μάθησης.

Τέλος, σημαντική αναφορά πρέπει να γίνει στις οργανώσεις με τις οποίες έχει συνεργαστεί «*Η Ροδαυγή*». Η φύση των συνεργασιών που αναπτύσσει είναι σταθερή. Πιο συγκεκριμένα συνεργάζεται με τον «Ερυθρό Σταυρό» και υποστηρίζει την λειτουργία ειδικής ομάδας «Σώματος Ελληνικού Οδηγισμού» και την «Ομάδα

Παιδείας» του Δήμου Ηρακλείου, την «Εταιρία Κρητικών Μελετών και συγκεκριμένα το «Ιστορικό Μουσείο Κρήτης», καθώς επίσης και Πανεπιστήμια εσωτερικού όπως το Ελληνικό Μεσογειακό Πανεπιστήμιο (ΕΛ. ΜΕ. ΠΑ.) κι εξωτερικού (Πανεπιστήμιο Λονδίνου). Οι συνεργασίες που έχουν οικοδομηθεί μεταξύ των οργανώσεων αυτών και της Ροδαυγής είναι μόνιμες και στηρίζονται στην εκατέρωθεν κατανόηση και την προώθηση των στόχων που προάγουν τα εναλλακτικά μοντέλα εκπαίδευσης (Γρηγορίου & Κεραμίδας, 2020).

Β' ΜΕΡΟΣ: ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ

Κεφάλαιο 4^ο: Μεθοδολογία της έρευνας

4. 1. Σκοπός και στόχος της έρευνας

Σκοπός της συγκεκριμένης ερευνητικής μελέτης είναι η διερεύνηση της συσχέτισης του ιχνογραφήματος (arttherapy) και της έκφρασης του συναισθήματος της πληθυσμιακής ομάδας των ενήλικων Ατόμων με Νοητική Υστέρηση (ΑμεΝΥ).

Ειδικότεροι στόχοι της μελέτης:

Πώς και κατά πόσο συμβάλει το ιχνογράφημα στην έκφραση των συναισθημάτων των ενήλικων ΑμεΝΥ;

Ποια στοιχεία μπορούμε να αντλήσουμε μέσω του ιχνογραφήματος από ένα ΑμεΝΥ;

Ερευνητική υπόθεση:

Το ιχνογράφημα μπορεί να συμβάλλει στην έκφραση συναισθημάτων των ΑμεΝΥ.

Ερευνητικά ερωτήματα:

1. Σχετίζεται η χρήση ιχνογραφήματος με την έκφραση συναισθήματος;
2. Εάν ναι, τι είδους συναισθήματα δημιουργούνται και τι διάρκεια έχουν;
3. Με ποιον τρόπο αποτυπώνεται το συναίσθημα στο ιχνογράφημα (είδος σχεδίου, επιλογή χρώματος, κλπ.)

4. 2. Είδος της έρευνας – Ερευνητική στρατηγική

Για τη συγκεκριμένη ερευνητική μελέτη επιλέξαμε την ποιοτική ερευνητική μεθοδολογία. Με τη ποιοτική έρευνα ο ερευνητής έχει ως πλεονέκτημα να βρίσκεται στο φυσικό περιβάλλον των γεγονότων τη στιγμή που αυτά συμβαίνουν. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τα ευρήματα της έρευνας να ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα (Ζαφειρόπουλος, 2005). Επιπλέον, η ποιοτική έρευνα έχει ως στόχο τη διερεύνηση

και την ανάλυση λεπτομερειών τις οποίες δεν γίνεται να προβλεφθούν (Ιωσηφίδης, 2008). Η εμβάθυνση είναι ο στόχος των ερευνητών όταν πρόκειται για ποιοτική έρευνα. Επίσης για να γίνει σωστή και λεπτομερής ανάλυση των περιπτώσεων στις οποίες εμβαθύνει ο ερευνητής, το δείγμα το οποίο έχει δεν χρειάζεται να είναι μεγάλο. Στη δική μας περίπτωση αναφερόμαστε σε ένα συγκεκριμένο κοινό από το οποίο θέλουμε να συλλέξουμε πληροφορίες και θέλουμε να εμβαθύνουμε σε ένα μικρό δείγμα (Τσιώλης, 2015). Η επιλογή της ποιοτικής έρευνας είναι η προτιμότερη, καθώς επίσης μας δίνει τη δυνατότητα να συλλέξουμε και να αναλύσουμε λεκτικές και μη λεκτικές αντιδράσεις (Καλλινικάκη, 2010), απαραίτητες για την ερευνητική μας διαδικασία.

Οι λόγοι για τους οποίους αποφασίστηκε να προσφύγουμε στην ποιοτική έρευνα είναι πολλοί. Ενδεικτικά αναφέρουμε την επιδίωξή μας να διερευνήσουμε την ιδιαιτερότητα του φαινομένου, χωρίς να παραμείνουμε σε μια αποσπασματική, αφαιρετική και στατική του μελέτη. Παράλληλα, αποζητάμε τη διαμόρφωση μιας γνήσιας, αυθεντικής, δυναμικής, πλαισιοθετημένης και ολιστικής προσέγγισης, την ίδια στιγμή που η εμπειρία του δείγματός μας θα πρέπει να καταγραφεί με αφηγηματικό ύφος και να περιγραφεί με πιο εκφραστικούς όρους (κάνοντας χρήση εκτός του κυριολεκτικού λόγου και των ρητορικών, μεταφορικών του δυνατοτήτων του λόγου), ώστε να μην παραμείνει στην απρόσωπη, αφαιρετική γλώσσα της στατιστικής και των φορμαλιστικών μοντέλων (Ισαρη & Πουρκός, 2015).

Επιπλέον, χρησιμοποιήσαμε τη μελέτη περίπτωσης (casestudy). Η επιλογή της μεθόδου αυτής αποτέλεσε μονόδρομο για την εκπόνηση της μελέτης της εργασίας μας. Η μελέτη περίπτωσης αφορά μικρό δείγμα. Δεν βασίζεται σε έναν πληθυσμό ή σε ένα δείγμα, αλλά σε μία μεμονωμένη περίπτωση. Με αυτόν τον τρόπο εμείς που έχουμε συγκεκριμένα κριτήρια για το ήδη περιορισμένο δείγμα μας έχουμε τη δυνατότητα να εμβαθύνουμε τόσο στη συνέντευξη, όσο και στο σχέδιο και στη παρατήρηση των περιπτώσεων τις οποίες θα μελετήσουμε. Ένα μεγάλο πλεονέκτημα αυτής της μεθόδου είναι πως ο ερευνητής επικεντρώνεται σε μία συγκεκριμένη περίπτωση ή κατάσταση και εξερευνά τις διάφορες αλληλεπιδράσεις που συμβαίνουν μέσα σε αυτή. Με αυτόν τον τρόπο θα μπορέσουμε να εστιάσουμε στο κατά πόσο εκφράζουν τα συναισθήματά τους τα ΑμεΝΥ μέσω της ιχνογράφησης. Μέσω της μελέτης περίπτωσης μελετήσαμε εξατομικευμένες περιπτώσεις, με στόχο να βγουν συμπεράσματα για ένα γενικότερο θέμα (Ιωσηφίδης, 2008).

4. 3. Πεδίο μελέτης - Δείγμα

Πεδίο μελέτης μας είναι ο Σύλλογος γονέων κηδεμόνων & φίλων ατόμων με Νοητική Υστέρηση «η Ροδαυγή». Η επιλογή για τη δομή στην οποία κάναμε την έρευνα μας δεν ήταν τυχαία. Εργαζόμαστε ως εθελοντές στην εν λόγω δομή 3 χρόνια στην οποία έχουμε υλοποιήσει την εποπτεία 3 και τώρα κάνουμε και την πρακτική μας. Όλη αυτή η τριβή και η ενασχόληση με τη συγκεκριμένη δομή και τους ανθρώπους που συνεργαζόμαστε (προσωπικό και εξυπηρετούμενους) μας ευαισθητοποίησε και μας έκανε να θέλουμε να μελετήσουμε σε βάθος θέματα που αφορούν τη συγκεκριμένη ομάδα, δηλαδή τα ΑμεΝΥ. Μέσα από την εμπειρία μας κρίναμε σκόπιμο να διερευνήσουμε το πώς μπορούν να εκφράσουν τα συναισθήματα τους τα ΑμεΝΥ μέσα από το ιχνογράφημα.

Η επιλογή του δείγματος έγινε μέσω της στοχευμένης δειγματοληψίας. «Η στοχευμένη δειγματοληψία ανήκει στις δειγματοληπτικές μεθόδους μη γνωστής πιθανότητας επιλογής και συνδυάζει τη χρήση των ποσοτικών δεδομένων, τα οποία λαμβάνονται από δομές παροχής υπηρεσιών υγείας, και των ποιοτικών δεδομένων που συλλέγονται από την εκτεταμένη χαρτογράφηση»(WATTERSJK, 1993). Η μέθοδος αυτή εντάσσεται στις έρευνες πεδίου, επειδή συνίσταται στους ερευνητές πεδίου, οι οποίοι πάνε στις τοποθεσίες όπου συχνάζουν οι υπό μελέτη πληθυσμοί (BRAUNSTEINMS, 1993). Αυτός είναι κι ένας από τους λόγους που επιλέξαμε αυτή την ερευνητική στρατηγική κι εμείς καθώς βρισκόμαστε συχνά στην εν λόγω δομή υλοποιώντας την πρακτική μας, η οποία αποτελεί καθημερινά τόπο συγκέντρωσης του πληθυσμού τον οποίο ερευνάμε.

Η συγκεκριμένη στρατηγική μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να επιλεγούν τα άτομα που θα περιληφθούν σε ένα πολύ μικρό δείγμα με σκοπό να αυξηθεί η αξιοπιστία του δείγματος. Πρέπει να σημειωθεί πως ο στόχος εδώ είναι η αξιοπιστία και όχι η αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος και η γενίκευσή του (Ισαρη και Πουρκός, 2015). Το δείγμα μας αποτελείται από τα ΑμεΝΥ που παρακολουθούν το πρόγραμμα της Ροδαυγής. Με τη στήριξη της υπεύθυνης της «Ροδαυγής» επιλέχθηκαν τέσσερα άτομα με ελαφρά και μέτρια νοητική υστέρηση, με κριτήριο το δείκτη νοημοσύνης, όπως αναγράφεται στην πιστοποίηση αναπηρίας ή με τη χρήση κλίμακας

νοημοσύνης, όπως προσδιορίστηκε από ψυχολόγο δημόσιου νοσοκομείου (WAIS-IV).

Από την εμπειρία μας στη δομή, ως ασκούμενοι κοινωνικοί λειτουργοί και ως εθελοντές, γνωρίζουμε ότι η αντιληπτική ικανότητα των ωφελούμενων δεν είναι το ίδιο στην κάθε περίπτωση. Η διαδικασία του ιχνογραφήματος και της εκφοράς συναισθημάτων είναι μια σύνθετη διεργασία, την οποία δεν μπορούν να κάνουν τα άτομα με βαριά ΝΥ. Γι' αυτό και επικεντρωθήκαμε σε 4 άτομα της δομής με ελαφρά και μέτρια ΝΥ (Χαρίτου, 2012). Η ποιοτική έρευνα δεν ενδιαφέρεται για το μέγεθος του δείγματος που θα λάβει ο ερευνητής, αλλά το πόσο θα εμβαθύνει και τι θα ανακαλύψει. Επιπλέον, η επιλογή 4 ατόμων έγινε γιατί μια μικρή ομάδα μπορούμε να τη συντονίσουμε πιο εύκολα, να παρατηρήσουμε τις όποιες συμπεριφορές και τις όποιες αλληλεπιδράσεις γίνουν μεταξύ των ατόμων. Εξάλλου όταν κάνει κανείς ποιοτική έρευνα τα δεδομένα μεταβάλλονται, δεν γίνεται να πάρει ο ερευνητής μεγάλο δείγμα γιατί δεν θα μπορεί να καταγράψει όλες τις αλλαγές (Ιωσηφίδης, 2008). Γι' αυτόν το λόγο κι εμείς αποφασίσαμε να περιορίσουμε τον αριθμό των ατόμων που θα έχουμε ως δείγμα και να χρησιμοποιήσουμε τη μελέτη περίπτωσης ως μέθοδο ανάλυσης. Με αυτό τον τρόπο μπορούμε να έχουμε επαρκή κι εξατομικευμένη εικόνα για το κάθε μέλος της ομάδας. Στην ποιοτική έρευνα οι ερευνητές δεν ενδιαφέρονται για τη στατιστική αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος. Η προσοχή τους εστιάζεται στη βαθύτερη κατανόηση της προοπτικής μικρού δείγματος υποκειμένων και στη μελέτη περιπτώσεων (Ισαρη και Πουρκός, 2015).

Κριτήρια Συμμετοχής στην έρευνα:

Τα κριτήρια που θέσαμε για τα μέλη, ώστε να μπορούν να λάβουν μέρος στην έρευνα είναι:

1. Έγκριση της Υπεύθυνης της δομής «η Ροδαυγή Σύλλογος Γονέων κηδεμόνων & Φίλων Ατόμων με Νοητική Υστέρηση», αλλά και των γονιών/κηδεμόνων τους.
2. Τουλάχιστον 1 χρόνο να είναι μέλη της δομής η Ροδαυγή.
3. Νοητική Υστέρηση: Ελαφριά & Μέτρια (Αποκλείονται τα άτομα με Οριακή & Βαριά Νοητική Υστέρηση). Γνωρίζουμε από την εμπειρία μας ως εθελοντές στο πλαίσιο ότι δεν υπάρχουν μέλη με οριακή ΝΥ, ενώ για τα άτομα με βαριά

ΝΥ καθίσταται δύσκολη έως αδύνατη η έκφραση συναισθήματος (Χαρίτου, 2012).

4. Ηλικία: 18 και άνω
5. Να θέλουν να συμμετέχουν

Μέσα από τη διαδικασία αυτή επιλέξαμε σε συνεργασία με την υπεύθυνη 4 άτομα, τα οποία κρίναμε ότι μπορούν να συμμετέχουν στην έρευνά μας. Θα πρέπει να τονίσουμε πως τα άτομα που επιλέξαμε δεν τα βλέπουμε πρώτη φορά, γνωρίζουμε πως αλληλεπιδρούν και πώς συμπεριφέρονται. Το ιχνογράφημα σαν εργαλείο δεν θα μπορούσαμε να το χρησιμοποιήσουμε για πρώτη φορά σε ένα άγνωστο άτομο για θεραπεία.

Προφίλ δείγματος:

- άτομο 1:

Φύλο : Γυναίκα

Ηλικία : 31

Κατάσταση υγείας : ΝΥ ελαφριά

Καταγωγή : Ηράκλειο

Οικογενειακό περιβάλλον: Ζει με τον πατέρα και την αδερφή της στο Ηράκλειο. Η αδερφή της εργάζεται.

Οικογενειακή κατάσταση : Άγαμη

Χρόνος παρακολούθησης του προγράμματος: 10 χρόνια

- άτομο 2:

Φύλο: Άντρας

Ηλικία : 28

Κατάσταση υγείας : ΝΥ μέτρια (δευτερογενής)

Καταγωγή : Ηράκλειο

Οικογενειακό περιβάλλον: Ζει με τους γονείς του στο κέντρο της πόλης.
Μοναχοπαίδι.

Οικογενειακή κατάσταση : Άγαμος

Χρόνος παρακολούθησης του προγράμματος : 10 χρόνια

▪ άτομο 3:

Φύλο : Άντρας

Ηλικία : 45

Κατάσταση υγείας : ΝΥ ελαφριά (δευτερογενής)

Καταγωγή: χωριό Ηρακλείου

Οικογενειακό περιβάλλον: Ζει με τους γονείς του στο χωριό και τις 3 αδερφές του.
Έρχεται κάθε μέρα στη Ροδαυγή με το λεωφορείο.

Οικογενειακή Κατάσταση : Άγαμος

Χρόνος παρακολούθησης του προγράμματος : 20 χρόνια

▪ άτομο 4:

Φύλο : Γυναίκα

Ηλικία : 31

Κατάσταση υγείας : ΝΥ μέτρια (δευτερογενής)

Καταγωγή : Ηράκλειο

Οικογενειακό περιβάλλον: Ζει με τους γονείς της και τη γιαγιά της στο κέντρο. Έχει μια αδελφή που σπουδάζει εκτός Κρήτης.

Οικογενειακή κατάσταση : Άγαμη

Χρόνος παρακολούθησης στο πρόγραμμα : 12 χρόνια

Πίνακας 1: Προφίλ δείγματος

Άτομα	Φύλο	Ηλικία	Κατάσταση υγείας	Καταγωγή	Οικογενειακό περιβάλλον	Χρόνος παρακολούθησης στο πρόγραμμα
1 ^ο	Γυναίκα	31	ΝΥ ελαφριά δευτερογενής,	Ηράκλειο	Πατέρας & αδερφή	10 χρόνια
2 ^ο	Άνδρας	27	ΝΥ μέτρια δευτερογενής	Ηράκλειο	Γονείς	10 χρόνια
3 ^ο	Άνδρας	45	ΝΥ μέτρια δευτερογενής	Χωριό Ηρακλείου	Γονείς και 3 αδερφές	20 χρόνια
4 ^ο	Γυναίκα	31	ΝΥ μέτρια δευτερογενής	Ηράκλειο	Γονείς και αδελφή	12 χρόνια

4. 4. Ερευνητικά εργαλεία

Τα ερευνητικά εργαλεία που θα χρησιμοποιήσουμε για να συλλέξουμε τα δεδομένα μας θα είναι το ιχνογράφημα, η ημι-δομημένη συνέντευξη και η παρατήρηση.

Το **ιχνογράφημα** είναι ένα εύχρηστο εργαλείο το οποίο μπορεί να μας παρέχει πολλές πληροφορίες για τη συναισθηματική διάθεση του ατόμου. Μέσα από το ιχνογράφημα φανερώνονται τα συναισθήματα που βιώνει το άτομο πριν, κατά τη διάρκεια και στο τέλος του σχεδίου. Η διαδικασία κατά την οποία προβάλλονται τα συναισθήματα στο ιχνογράφημα είναι το προβολικό τεστ, ένα τεστ ή ένα συγκεκριμένο θέμα, το οποίο αναφέρεται στη θεματολογία για την καλύτερη ανάλυσή της (Κρότι & Αλμπέρτο, 2003). Υπάρχουν πολλών ειδών τεστ που χρησιμοποιούνται στο ιχνογράφημα, όπως αυτό του ανθρώπου ή αυτό της οικογένειας (Μαυράκης, 2018). Εμείς θα εστιάσουμε στο τεστ της ανθρώπινης φιγούρας το οποίο θα αποτελέσει και τη θεματολογία μας. Η επιλογή της συγκεκριμένης θεματολογίας επιλέχθηκε επειδή, σύμφωνα με τους Κρότι και Αλμπέρτο (2003), το άτομο ασυνείδητα σχεδιάζει τον εαυτό του και κατά συνέπεια την αντίληψή του για το σώμα του και τις επιθυμίες του. Σε συνδυασμό με το δεύτερο εργαλείο μας, την ημι-δομημένη συνέντευξη, μπορεί να μας δώσει μια πολύπλευρη εικόνα σχετικά με το πώς αισθάνεται το άτομο και κατά πόσο αυτό αποτυπώνεται στο ιχνογράφημα.

Το σχέδιο της ανθρώπινης φιγούρας πρέπει να αναλυθεί σύμφωνα με ένα σχέδιο που μας βοηθάει να διακρίνουμε τις βασικές πλευρές της προσωπικότητας του ατόμου, καθώς και πτυχές της προσωπικότητάς του (Κρότι, Αλμπέρτο, 2003). Η κωδικοποίησή μας όσον αφορά το ιχνογράφημα στηρίχθηκε στα παρακάτω κριτήρια ανάλυσης των Κρότι και Αλμπέρτο (2003).

- **Τη διάταξη της μορφής πάνω στη κόλα. Δηλαδή σε ποιο σημείο της κόλας σχεδίασε τον άνθρωπο το άτομο.**

Ο λεγόμενος «χωρικός συμβολισμός» μας βοηθά να κατανοήσουμε το πώς αισθάνεται το άτομο από το που τοποθετεί την ανθρώπινη φιγούρα στο χαρτί. Για να μπορέσουμε να το κάνουμε αυτό χωρίζουμε νοητά το χαρτί σε εννέα μέρη: Το πάνω μέρος του χαρτιού ονομάζεται «σκέψη» και αποτελείται από την ανάμνηση (πάνω αριστερά), τη φαντασία (κέντρο) και το όνειρο (πάνω δεξιά). Στο κεντρικό τμήμα του χαρτιού είναι «η πραγματικότητα» ή αλλιώς «επικαιρότητα» και αποτελείται από τον δεσμό με τις ρίζες (μέση αριστερά), τον εγωκεντρισμό (μέση κέντρο) και το Εγώ που κοιτάζει στο μέλλον (μέση δεξιά). Τέλος, στο κάτω μέρος βρίσκεται «η πραγμάτωση» και αποτελείται από τον φόβο (κάτω αριστερά), την ανασφάλεια (κάτω κέντρο) και την επιθυμία (κάτω δεξιά).

- **Τις διαστάσεις του σχεδίου. Το αν είναι μικρή ή μεγάλη η διάσταση του σώματος του ανθρώπου.**

Η συνολική διάσταση της ανθρώπινης φιγούρας που σχεδιάζει το άτομο είναι άμεσα συνδεδεμένη με την αντίληψη που έχει το ίδιο το άτομο για τον εαυτό του και την προσωπική του εικόνα μέσα στο περιβάλλον. Η διάσταση μετρείται από την κορυφή του κεφαλιού, συμπεριλαμβάνονται τα μαλλιά ή το καπέλο, μέχρι και τις πατούσες.

Υπάρχει η «Μικρή διάσταση» η οποία υποδηλώνει τη χαμηλή αυτοεκτίμηση και η «Μεγάλη διάσταση» η οποία υποδηλώνει τη σιγουριά του ατόμου και την εμπιστοσύνη στον εαυτό του. Για να θεωρηθεί μεγάλη μια φιγούρα πρέπει να καλύπτει πάνω από το μισό φύλλο. Τέλος υπάρχει και η «Σωστή διάσταση», η οποία ενδεικτικά περικλείεται ανάμεσα στα 8 με 18 εκατοστά.

- **Τις αναλογίες: Δηλαδή τη σχέση ανάμεσα στο κεφάλι, στον κορμό και στα άκρα και στη σχέση των διαφόρων λεπτομερειών καθενός από αυτά μεταξύ τους.**

Δεν υπάρχει ακριβής κανόνας για τον καθορισμό της «σωστής απόστασης ή αναλογίας». Υπάρχουν όμως μερικές δυσαναλογίες, οι οποίες παρατηρούνται συχνά και έχουν διαφορετικές σημασίες: Το «Μεγάλο κεφάλι» το οποίο φανερώνει την έντονη ανάγκη του παιδιού για ανταλλαγή τόσο τροφής (μεγάλο στόμα) όσο κι επικοινωνίας. Το «Μικρό κεφάλι» το οποίο μπορεί να αποτελεί ένδειξη δυσάρεστων εμπειριών που βιώθηκαν κατά τις περιόδους της ζωής του ατόμου ή γενικότερες καταστάσεις όπως νοσηλεία σε νοσοκομείο ή επιβεβλημένες δίαιτες, απαγορεύσεις κτλ. Ο «Μακρύς λαιμός», ο οποίος εκφράζει την ανάγκη του παιδιού να αντιληφθεί προσωπικά τα όσα συμβαίνουν γύρω του και όπως μακραίνει ο λαιμός του έτσι και το ίδιο να απομακρύνεται από την πραγματικότητα των άλλων δημιουργώντας την δική του. Οι «Μακριοί βραχίονες» φανερώνουν την ανάγκη του παιδιού να συνευρεθεί, να αγκαλιάσει και να επικοινωνήσει. Έτσι εκφράζεται και η διαλλακτικότητα στον χαρακτήρα ενός ατόμου, πάντα βέβαια αν δεν υπάρχουν άλλες ενδείξεις που υποδηλώνουν επιθετικότητα, όπως για παράδειγμα τα γαμψά νύχια. Οι «Κοντοί βραχίονες» εκφράζουν τον φόβο του παιδιού να συναναστραφεί με τους άλλους, την ανασφάλεια ή την φυσιολογική ντροπαλότητά του. Τα «Μεγάλα χέρια» (παλάμες) τόσο στο παιδί όσο και σε κάθε άνθρωπο τα χέρια χρησιμεύουν στο να αγγίζει, να χαϊδεύει να χρησιμοποιεί κάτι. Το ίδιο αντίστοιχα χρησιμεύουν τα μεγάλα χέρια και με τη χειροδικία γι' αυτόν τον λόγο και η σημασία τους είναι αμφίσημη. Τα «Μακριά σκέλη» (πόδια), τα οποία συμβολίζουν την ανάγκη της σταθερότητας της κίνησης και της γενικότερης ανάγκης αίσθησης ασφάλειας, ενώ τα «Κοντά σκέλη» δείχνουν την ευρωστία τη σιγουριά και τη φυσική αντοχή. Τα μεγάλα μάτια, τα οποία τονίζουν τη θέληση του ατόμου να κυριαρχήσει στα πράγματα, την περιέργειά του, ακόμη και σε σχέση με τα συναισθήματα όσων βρίσκονται γύρω του.

- **Τη σχεδιαστική γραμμή: Με αυτόν τον όρο εννοείται τόσο ο τρόπος σχεδίασης, όσο και η δύναμη που ασκεί το παιδί στην κόλα ζωγραφίζοντας.**

Με τον όρο αυτόν εννοούμε τόσο τον τρόπο σχεδίασης, ο οποίος μπορεί να αποτελείται από καμπύλες γραμμές ή αιχμές, καθώς και τη δύναμη που ασκεί το παιδί στην κόλα και που δείχνει την ένταση της καταβαλλόμενης ψυχοσωματικής ενέργειας, όσο και τη διαχείριση αυτής της δύναμης που μπορεί να είναι συνεχής και στρωτή, να εναλλάσσεται με φωτοσκιάσεις ή να είναι αποσπασματική.

Ο «Καμπυλώδης τρόπος σχεδίασης»: Φανερώνει εξωστρεφή διάθεση, επίδειξη ικανοτήτων προσαρμογής, καθώς και την εξάρτηση του ατόμου για αποδοχή. Ο «Γωνιώδης τρόπος σχεδίασης»: Αυτός ο τρόπος σχεδίασης της ανθρώπινης φιγούρας οδηγεί στη δημιουργία γεωμετρικών και αιχμηρών σχημάτων που θυμίζουν ρομπότ. Το παιδί τείνει να υπογραμμίζει το περίγραμμα δημιουργώντας παντού αιχμές και γωνίες. Αυτός ο τύπος σχεδίασης χαρακτηρίζει το παιδί στο οποίο η θέληση κι η επιμονή τείνουν να υπερισχύουν του αυτοσχεδιασμού και του αυθορμητισμού, πράγμα που οφείλεται είτε στην αυστηρότητα και τον περιορισμό στο σπίτι είτε από το περιβάλλον του.

Από την άλλη η δύναμη που ασκεί το άτομο στο χαρτί χωρίζεται σε Λιγιστή, Μεγάλη και Μέτρια. Η «Λιγιστή δύναμη» χαρακτηρίζει τα πολύ ευαίσθητα άτομα για τα οποία το παραμικρό ερέθισμα είναι αιτία ανάπτυξης και ενίσχυσης που ενέχει όμως και κινδύνους που μπορούν να προκαλέσουν το αίσθημα της ματαίωσης. Η «Μεγάλη δύναμη» χαρακτηρίζει το άτομο που αντιμετωπίζει τη ζωή και τις εμπειρίες με τόλμη, ενθουσιασμό κι αποφασιστικότητα. Αυτό το παιδί είναι σίγουρο για τον εαυτό του και νιώθει άνετα στο περιβάλλον στο οποίο βρίσκεται. Μια «Μέτρια δύναμη», μια δύναμη δηλαδή που δεν υπερβάλλει αλλά ούτε υπολείπεται αποτελεί ένδειξη εξισορρόπησης των δυνάμεων του ατόμου το οποίο κατανοεί τι και πως θέλει να ζωγραφίσει.

Τέλος, σχετικά με τη διαχείριση της δύναμης, υπάρχουν δύο κατηγορίες, η Στρωτή και Συνεχής διαχείριση και η διαχείριση που Εναλλάσσεται με Φωτοσκιάσεις ή Αποσπασματική. Η «Στρωτή και Συνεχής» διαχείριση χαρακτηρίζει ένα άτομο το οποίο είναι άνετο στις κοινωνικές του επαφές, είναι συναισθηματικό και ήρεμο. Η «Διαχείριση που εναλλάσσεται με φωτοσκιάσεις ή Αποσπασματική» είναι μια ασταθής πίεση που δηλώνει ανικανότητα του ατόμου να συνεχίσει για πολύ την προσπάθειά του, την εύκολη κόπωση και τάση για αφηρημάδα. Χαρακτηρίζει το άτομο που χρειάζεται να το καθησυχάζουν συνεχώς και δεν αντέχει να το προτρέπουν επανειλημμένα να κάνει κάτι χωρίς διάλειμμα.

▪ **Τα χρώματα που θα χρησιμοποιήσουν τα μέλη της ομάδας.**

Τα χρώματα που βάζει το παιδί στην ανθρώπινη φιγούρα αποτελούν ένδειξη ωρίμανσης. Αυτό μας βοηθάει ώστε να εμβαθύνουμε στην ανάλυση του συγκινησιακού-συναισθηματικού κόσμου του ατόμου. Πριν αναλύσουμε το κάθε χρώμα ξεχωριστά θα πρέπει να αναφέρουμε και να αξιολογήσουμε τον τρόπο χρήσης τους και την ένταση της γραμμοσκίασης. Τα παστέλ χρώματα που χρησιμοποιούνται με ομοιογενή και ανάλαφρο τρόπο υποδηλώνουν έντονη συναισθηματικότητα, ευαισθησία, γλυκύτητα και ντροπαλότητα. Τα δυνατά και έντονα χρώματα δηλώνουν αντίθετα συναισθηματική ένταση (αγάπη, οργή), αλλά και διάθεση του ατόμου να αντιμετωπίσει με αποφασιστικότητα τη ζωή. Επίσης, ένα ακόμη στοιχείο είναι ο ρεαλισμός των χρωμάτων, δηλαδή η επιλογή του ατόμου να ζωγραφίσει ένα ή περισσότερα μέλη του σώματος με ασυνήθιστο ή ανορθόδοξο τρόπο. Αν για παράδειγμα ζωγράφισε έντονο κόκκινο τον λαιμό του το παιδί μόνο μπορεί να υποδηλώνει κάποιο τραύμα που είχε ή έχει ακόμα ή κάποια ενόχληση.

Ανάλυση των χρωμάτων:

 ΜΠΛΕ: ηρεμία, γαλήνη, έλλειψη ανταγωνισμού, συνεννόηση. Αν επικρατεί: Υπάρχει έντονος αυτοέλεγχος

 ΠΡΑΣΙΝΟ: ησυχία, ανάπαυση, ικανοποίηση, ισορροπία, ηρεμία, ευχαρίστηση, ελπίδα. Αν επικρατεί: Υπάρχει κίνδυνος οκνηρίας απότο άτομο ή να διακατέχεται από πολλές αναστολές σχετικά με το πώς να συνεχίσει.

 ΚΟΚΚΙΝΟ: δραστηριότητα, ζωντάνια, ενέργεια, φιλοδοξία, ζωτικότητα, συγκίνηση, διέγερση, πάθος, θάρρος. Αν επικρατεί: Πληθωρικότητα, εχθρότητα, επιθετικότητα, ευερεθιστότητα και πιθανές εκρήξεις οργής.

 ΚΙΤΡΙΝΟ: προσαρμογή, ενέργεια, δυναμισμός, διάθεση για άνοιγμα προς τα έξω, διαίσθηση. Αν επικρατεί: Ενδέχεται να φανερώσει μια δύσκολη σχέση με τον πατέρα ή άλλες εντάσεις μέσα στην οικογένεια.

 ΠΟΡΤΟΚΑΛΙ: Είναι το χρώμα της χαράς, της αισιοδοξίας και της ζεστασιάς. Δείχνει ένα παιδί ήρεμο γλυκό και εξαιρετικά συναισθηματικό.

✱ **MOB:** θλίψη, ανησυχία, ζήλια, κυριαρχία στα πάθη, θρησκευτικό αίσθημα, ιδεαλισμός, σεμνότητα. Αν επικρατεί: Μπορεί να φανερώνει υπερβολική παρότρυνση του παιδιού να μεγαλώσει γρήγορα ή να αναλάβει ευθύνες από κάποιον ενήλικο, γεγονός που φοβίζει το άτομο το οποίο ανησυχεί ότι δεν θα τα καταφέρει.

✱ **POZ:** Το επιλέγουν κυρίως τα κορίτσια γιατί συνήθως εκφράζει και τη θηλυκή μας πλευρά. Είναι το χρώμα της αθωότητας και της παιδικότητας.

✱ **ΚΑΦΕ:** σοβαρότητα, λύπη, έλλειψη ανεκτικότητας στις διαφωνίες και τις αντιπαραθέσεις, σύνεση, «άτομο που πατά στη γη». Αν επικρατεί: Το παιδί μπορεί να έχει επωμιστεί υπερβολικές ευθύνες σε σχέση με την ηλικία του. Ο υπερβολικός αυτοέλεγχος που διακατέχει το άτομο έχει ως αποτέλεσμα να μειώνεται ο αυθορμητισμός του.

✱ **ΓΚΡΙ:** Το χρησιμοποιούν παιδιά με έντονη εσωστρέφεια και μια μικρή έλλειψη φαντασίας. Το γκρι συμβολίζει τη ψυχρότητα και την απομόνωση.

✱ **ΜΑΥΡΟ:** πλούσιος εσωτερικός κόσμος, φόβοι, άγχος, επιφυλακτικότητα, σεμνότητα, μελαγχολία, πόνος. Αν επικρατεί: Χρειάζεται να εξεταστεί η υπερευαισθησία του ατόμου.

✱ **ΑΣΠΡΟ:** Εκφράζει την ειλικρίνεια την καθαρότητα και τη διαφάνεια. Επίσης είναι το χρώμα της αθωότητας και της λάμψης. Ωστόσο παιδιά που ζωγραφίζουν πολύ μικρά σχέδια αφήνοντας κενή την υπόλοιπη σελίδα συνήθως είναι δειλά και συγκρατημένα.

Τέλος, σύμφωνα με τους Κρότι και Αλμπέρτο (2003) η ανάλυση των στοιχείων της ανθρώπινης φιγούρας διαδραματίζει πολύ σημαντικό ρόλο, καθώς επεξηγεί για το κάθε μέρος του σώματος τι περιμένουμε και πώς να το ερμηνεύσουμε.

Το κεφάλι θεωρείται ως το μέρος της διανοητικής δράσης και της φαντασίας και συνδέεται με τον έλεγχο των ορμών και των συναισθημάτων, με τις ανάγκες της αλληλεπίδρασης με άλλους, την επικοινωνία. Στο κεφάλι βρίσκεται το πρόσωπο στο οποίο συγκεντρώνονται τα περισσότερα μέσα του ατόμου για να αισθάνεται και να κατανοεί τον κόσμο.

- Απουσία κάποιου αισθητήριου οργάνου που βρίσκεται στο πρόσωπο υποδηλώνει ένα άτομο που δυσκολεύεται να εκδηλώσει τα συναισθήματά του.

- Τα μάτια υποδηλώνουν τη δύναμη και την περιέργεια του ατόμου για όσα συμβαίνουν γύρω του.
- Το στόμα αποτελεί μέσο διατροφής και λεκτικής έκφρασης των αναγκών του ατόμου.
- Τα αυτιά συμβολίζουν την ανάγκη του παιδιού να ακούει είτε για να μάθει είτε γιατί έχει περιέργεια για κάτι.
- Τα μαλλιά δηλώνουν τη ζωτικότητα, τη δύναμη και σεξουαλικότητα (ιδιαίτερα αν είναι μακριά), ενώ στα κορίτσια κυρίως δείχνει την πρόωγη επιθυμία τους να αρέσουν και τη θέληση να είναι αρεστά σε έναν κοινωνικό κύκλο.
- Η μύτη είναι φαλλικό σύμβολο. Απαντά συχνότερα στα σχέδια των αγοριών. Συμβολίζει την είσοδο στην εφηβεία και η απουσία της υποδηλώνει τον δισταγμό και την αβεβαιότητα για την έναρξη των σεξουαλικών παρορμήσεων.
- Τα δόντια συμβολίζουν τον θυμό και την επιθετικότητα του ατόμου.

Ο κορμός στο σχέδιο συνδέεται με τις βασικές ορμές. Η έλλειψη σημαντικών λεπτομερειών (ώμοι, στήθος, μέση κ.λ.π.) αποτελεί μια ένδειξη φτωχής προσαρμογής του παιδιού στο περιβάλλον που βρίσκεται τη δεδομένη χρονική περίοδο. Η έλλειψη ολόκληρου του κορμού αποτελεί μια ένδειξη φτωχής προσαρμογής.

- Η σχεδίαση των γεννητικών οργάνων με τρόπο εμφανή αποτελεί ένδειξη μιας φανερής επιθετικότητας του παιδιού, ενώ έχει σχεδιαστεί και από παιδιά με σοβαρή ψυχική διαταραχή.
- Τα χέρια με μπράτσα αποτελούν μια ένδειξη ανάγκης για επίτευξη ή ανάγκη για σωματική δύναμη. Ενδεχομένως να υποδηλώνουν και επιθετικότητα σε κάποιες περιπτώσεις.
- Ο λαιμός συνδέει το κεφάλι (λογική) με τον κορμό (το ένστικτο). Πολλές φορές παραλείπεται.
- Τα πόδια συνήθως λείπουν σε σχέδια παιδιών τα οποία είναι ντροπαλά, επιθετικά ή παρουσιάζουν κάποια συναισθηματική διαταραχή. Αν τα

πόδια είναι ενωμένα, επίσης, ενδέχεται να εντοπίζουμε κάποιου είδους συναισθηματικής διαταραχής.

Τέλος, είναι σημαντικό να αναφέρουμε αυτό που έχει υπογραμμίσει και ο Κοΐνης σχετικά με το ότι υπάρχει η πιθανότητα να παραληφθούν μέρη του σώματος τα οποία μας φαίνονται ζωτικής σημασίας για το έργο. Είναι σημαντικό όμως να τονίσουμε πως η παράληψη μερών του σώματος, σύμφωνα με κλινικούς ψυχολόγους, μπορεί να οφείλεται στη βιωμένη εμπειρία του ή στην ψυχολογική του κατάσταση. Επίσης, στον χώρο της έρευνας επικρατεί η άποψη πως το άτομο το οποίο ζωγράφιζε του άρεσε περισσότερο ο άνθρωπος χωρίς κάποιο μέλος (λαιμό, κεφάλι κτλ.) (Goodnow, 1971).

Η **ημι-δομημένη συνέντευξη (semi-structured interview)** χρησιμοποιεί τεχνικές της δομημένης και της εστιασμένης συνέντευξης. Στην ημι-δομημένη συνέντευξη οι ερωτήσεις είναι καθορισμένες, όπως στη δομημένη συνέντευξη, αλλά ο ερευνητής τις διαμορφώνει ανάλογα με τον ερευνώμενο. Οι λόγοι για τους οποίους επιλέγουμε την ημι-δομημένη συνέντευξη είναι πολλοί ξεκινώντας από το ότι το συγκεκριμένο είδος συνέντευξης προσδίδει ευελιξία ως προς την τροποποίηση του περιεχομένου των ερωτήσεων ανάλογα με τον ερωτώμενο, καθώς και στη σειρά με την οποία θα γίνονται οι ερωτήσεις (Ισαρη & Πουρκός, 2015). Πρόκειται για το είδος της συνέντευξης κατά το οποίο δίνεται η δυνατότητα στον ερευνώμενο να μιλήσει για θέματα που ο ίδιος θεωρεί σημαντικά και επικρατεί ένα κλίμα περισσότερο φιλικό και οικείο και για τους δύο γεγονός, το οποίο μας βοηθάει στην καλύτερη προσέγγιση της ευάλωτης αυτής ομάδας. Επίσης ως συνεντευκτές στην ημι-δομημένη θα είμαστε πιο ελεύθεροι να ερευνήσουμε συστηματικά και εκτεταμένα πέραν των απαντήσεων και να εστιάσουμε όπου κρίνεται απαραίτητο (May, 1993).

Ερωτήσεις που θέσαμε σχετικά με το ιχνογράφημα ήταν: Περιγραφή σχεδίου, πώς νιώθει, ανάλογα με το τι ζωγράφιζε σχετική ερώτηση για το πώς τον έκανε να νιώσει το εικονιζόμενο σχέδιο στην πραγματικότητα, άμα τον δυσκόλεψε κάτι, αγαπημένο χρώμα, πώς ένιωθε πριν ξεκινήσει να ζωγραφίζει και πώς αισθάνθηκε όταν τελείωσε, πώς αισθανόταν όταν ζωγράφιζε. Επιπλέον, ερωτήσεις που μας έδωσαν καλύτερη εικόνα της συναισθηματικής κατάστασης του ατόμου εκείνη τη στιγμή είναι: Πώς ξεκίνησε τη μέρα του σήμερα, εάν κοιμήθηκε καλά, εάν έφαγε πρωινό. Από την εμπειρία μας στη δομή, από συζητήσεις με τους ειδικούς και την επαφή μας με τους εξυπηρετούμενους, γνωρίζουμε ότι τα άτομα με νοητική υστέρηση δεν εκφράζουν

όσα τα επηρεάζουν ή τα απασχολούν λεκτικά, άμα δεν τα ρωτήσει κάποιος. Αυτά τα θέματα θα μπορούσαν να επηρεάσουν την επίδοσή τους και την ψυχολογική τους κατάσταση, αν απλά τα αφήναμε να συνεχίσουν να ζωγραφίζουν.

Η κωδικοποίησή μας, όσον αφορά τη διαδικασία της συνέντευξης στηρίχθηκε στους παρακάτω δύο άξονες και υπο-ερωτήματα:

A) Ερωτήσεις σχετικά με τη συναισθηματική κατάσταση του ατόμου εκείνη τη στιγμή:

- Πώς ξεκίνησε η μέρα σου σήμερα;
- Κοιμήθηκες καλά;
- Έφαγες πρωινό;

Από την εμπειρία μας στη δομή γνωρίζουμε ότι τα άτομα με νοητική υστέρηση δεν εκφράζουν όσα τα επηρεάζουν ή τα απασχολούν λεκτικά, εάν δεν τα ρωτήσει κάποιος. Αυτά τα θέματα μπορεί να επηρεάσουν την επίδοσή τους και την ψυχολογική τους κατάσταση, αν απλά τα αφήσουμε να συνεχίσουν να ζωγραφίζουν.

B) Ερωτήσεις στο άτομο σχετικά με το ιχνογράφημα:

- Θέλεις να μας μιλήσεις γι' αυτό που ζωγράφισες;
- Πώς σου φαίνεται; Τι σημαίνει για σένα;
- Δυσκολεύτηκες κάπου και σε ποιο σημείο;
- Γιατί διάλεξες αυτά τα χρώματα για τη ζωγραφιά σου;
- Πώς αισθανόσουν πριν ξεκινήσεις να ζωγραφίζεις, πώς αισθάνθηκες όταν ζωγράφιζες, πώς αισθάνθηκες όταν τελείωσες τη ζωγραφιά σου;

Τέλος, η **παρατήρηση** αποτελεί την κύρια μέθοδο παραγωγής δεδομένων στην έρευνα πεδίου. Θεωρείται και είναι πολύ σημαντική για μια ποιοτική έρευνα λόγω του βιωματικού της χαρακτήρα. Σύμφωνα με τον Τσιώλη (2014) η παρατήρηση χωρίζεται σε άμεση, συμμετοχική κι έμμεση. Εμείς κάναμε χρήση της συμμετοχικής παρατήρησης, η οποία είναι ποιοτική μέθοδος συλλογής δεδομένων. Η επιλογή της χρήσης της συμμετοχικής παρατήρησης στη δική μας περίπτωση ήταν μονόδρομος. Η

συμμετοχική παρατήρηση χρησιμοποιείται από τους ερευνητές πεδίου, οι οποίοι συμμετέχουν στη διαδικασία της έρευνας και μάλιστα από κοντά. Με αυτόν τον τρόπο ο ερευνητής είναι σε θέση να μοιράζεται την αίσθηση της ομάδας και να παρατηρεί εκ των έσω τα μέλη και την αλληλεπίδρασή τους (Τσιώλης, 2014). Πρέπει πάντα να προσέχουν οι ερευνητές με τη συμμετοχική παρατήρηση, γιατί η κατάσταση την οποία βιώνουν μέσα στην ομάδα κι οι ίδιοι είναι ρευστή και μπορεί εύκολα να αλλάξει ή να παρεκκλίνει από τον ερευνητικό στόχο. Χρειάζεται από μέρους του ερευνητή να έχει προετοιμαστεί για κάθε ενδεχόμενο, ώστε να παραμένει προσηλωμένος μεν στον ερευνητικό στόχο, στο θέμα το οποίο μελετά και ταυτόχρονα να είναι ανοιχτός σε οποιαδήποτε αλλαγή που προκύπτει στο πεδίο (Ισαρη, & Πουρκός, 2015).

Στην παρατήρηση που κάναμε έπρεπε να λάβουμε υπόψη πολλά και διαφορετικά πράγματα. Πρώτον έπρεπε να παρατηρούμε πως κρατάνε τα άτομα την κόλλα A4 (οριζόντια ή κάθετα), ώστε να καταλαβαίνουμε που έχουν τοποθετήσει τα στοιχεία στο ιχνογράφημα. Με αυτό τον τρόπο ο θεραπευτής γνωρίζει πώς κοιτάει το δημιούργημά του το άτομο. Είναι πολύ σημαντικό σε αυτή τη διαδικασίαν να γνωρίζουμε με ποια κατεύθυνση επέλεξε να κρατάει την κόλλα το άτομο και από ποιο σημείο ξεκίνησε να ζωγραφίζει, σε ποιο σχέδιο έδωσε προτεραιότητα ώστε οι ερωτήσεις μας να ακολουθούσαν την ίδια σειρά. Π. χ. Το άτομο πρώτα ζωγράφησε έναν άνθρωπο και μετά ένα δέντρο. Εμείς ρωτήσαμε πρώτα για τον άνθρωπο και μετά για το δέντρο. Επίσης, πολύ σημαντική είναι η θέση των σχεδίων, δηλαδή το που τοποθέτησαν τον άνθρωπο στην κόλλα A4 τα μέλη της ομάδας (ο «χωρικός συμβολισμός»). Ένα άλλο σημείο που παρατηρήσαμε ήταν τα χρώματα που χρησιμοποίησαν και η ένταση με την οποία κρατούσαν το μολύβι. Είναι βασικό σύμφωνα με τα κριτήρια των Αλμπέρτο και Κρότι (2003) να γνωρίζουμε τις λεπτομέρειες σχετικά με την ένταση και τη χρήση των χρωμάτων στο σχέδιο. Τέλος, πρέπει να αναφερθεί πως όσον αφορά την κάθε περίπτωση ξεχωριστά παρατηρήσαμε τη διάθεση, τι την επηρέαζε και το κατά πόσο έπαιξε ρόλο στην ιχνογράφιση. Επίσης, παρατηρήσαμε τη στάση του σώματος, τις αλλαγές συμπεριφοράς, αρνήσεις και προβληματισμούς (εκφρασμένους και μη). Αυτά είναι τα σημεία που μας έδωσαν, όσο γινόταν, την πλήρη εικόνα του τι συνέβαινε εκείνη τη στιγμή.

4. 5. Τεχνικές συλλογής δεδομένων

Συμπληρώνοντας τρία χρόνια ως εθελοντές στη συγκεκριμένη δομή κατανοούμε πλήρως το πόσο σημαντικό είναι να είμαστε προσεκτικοί με την προσέγγιση της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας. Η γνωριμία μας με το πλαίσιο μέσω της πρακτικής άσκησης-εποπτείας ΙΙΙ και της εθελοντικής μας εργασίαςσε αυτό στάθηκε καταλυτικός παράγοντας στη συνεργασία μας με το προσωπικό, τους γονείς και τα παιδιά για την υλοποίηση της έρευνάς μας.

Η προετοιμασία για την έρευνα

Τα στάδια που ακολουθήσαμε χρονολογικά στην έρευνά μας ήταν τα παρακάτω: Πρώτα ήρθαμε σε επαφή με το πλαίσιο, ενημερώνοντας το προσωπικό και τη διεύθυνση για την έρευνά μας και παραδίδοντας σχετικό έγγραφο (βλ. παράρτημα Ι). Στο έγγραφο αυτό αναγραφόταν ο σκοπός και το περιεχόμενος της έρευνάς μας, καθώς και η διασφάλιση του απορρήτου και της προστασίας των προσωπικών δεδομένων των συμμετεχόντων στην έρευνα και αιτούμασταν την άδειά της διεύθυνσης του Συλλόγου Γονέων, Κηδεμόνων & Φίλων Ατόμων με Νοητική Υστέρηση «Η Ροδαυγή» για την εκπόνηση της μελέτης. Στη συνέχεια προχωρήσαμε σε μία ενημερωτική συνάντηση με την υπεύθυνη του προγράμματος της δομής η οποία μας καθοδήγησε για την επιλογή των τεσσάρων ατόμων και μας έδωσε πληροφορίες σχετικά με την κατάσταση υγείας τους, το πόσο καιρό παρακολουθούν το πρόγραμμα του συλλόγου και την ακριβή τους ηλικία. Η συμβολή της ήταν καθοριστική στην επιλογή των τεσσάρων συμμετεχόντων στην έρευνα, καθώς ήταν πλέον αρμόδια να μας συστήσει τα άτομα εκείνα που ήταν σε θέση να συνεργαστούν μαζί μας κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας. Στη συνέχεια αποστείλαμε έγγραφο από την δομή στο οποίο αιτούμασταν την έγγραφη άδεια των γονέων ή κηδεμόνων για να συμμετέχουν οι εξυπηρετούμενοι που έχουμε επιλέξει στην έρευνά μας (βλ. παράρτημα ΙΙ). Αφού αποκτήσαμε την έγγραφη συγκατάθεσή τους, κάναμε μία ομαδική συνάντηση με τα 4 μέλη που έλαβαν μέρος στην ερευνητική διαδικασία, κατά την οποία φροντίσαμε να τα ενημερώσουμε σχετικά με τη δράση που θα κάνουμε.

Η ερευνητική διαδικασία: Την προγραμματισμένη ημέρα και πρωινήώρα της ερευνητικής διαδικασίας, μπήκαμε σε μια αίθουσα εμείς και τα 4 μέλη της ομάδας. Είχαμε τοποθετήσει στο κέντρο της αίθουσας μεγάλα τραπέζια (που γνωρίζαμε ότι ήδη υπάρχουν) και πάνω σε αυτά είχαμε αφήσει μια μεγάλη γκάμα απόξυλομπογιές όλων των χρωμάτων. Αφήσαμε τους εξυπηρετούμενους να καθίσουν σε απόσταση δύο μέτρων μεταξύ τους, λαμβάνοντας υπόψη τα μέτρα ασφάλειας και πρόληψης για τον SARS-COV-2. Στην αίθουσα βρισκόμασταν και οι 2 ώστε να είναι ο ένας συνεντευκτής κι ο άλλος παρατηρητής για την κάθε περίπτωση ξεχωριστά. Χωρίσαμε από πριν το δείγμα μας τυχαία σε ισάριθμες υπό-ομάδες των 2 ατόμων, ώστε ο καθένας μας να παρατηρεί και να συντονίζει δύο άτομα. Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων ο υπεύθυνος της υποομάδας γινόταν συνεντευκτής της ομάδας του, ενώ ο άλλος γινόταν παρατηρητής. Πριν ξεκινήσουν τα μέληνα ζωγραφίζουν, ρωτήσαμε ο καθένας την ομάδα του ερωτήσεις διερευνητικές, όπως το πώς νιώθουν ή το αν έχουν κοιμηθεί καλά, κλπ. , προκειμένου να υπολογίσουμε άλλους παράγοντες στους οποίους μπορεί να οφείλεται η έκφραση συναισθημάτων που θα αποτυπωθεί στο χαρτί. Έπειτα αφήσαμε τις λευκές κόλλες Α4 χαρτί στο κέντρο του τραπεζιού και τους ζητήσαμε να μας ζωγραφίσουν έναν άνθρωπο. Η διεξαγωγή της έρευνας καθώς και η παρατήρηση καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας του ιχνογραφήματος διήρκησε 1 ώρα και 15' λεπτά. Κατά τη διάρκεια της ζωγραφικής παρατηρούσαμε τα άτομα και ήμασταν όσο το δυνατόν πιο αμέτοχοι στη διαδικασία, εκτός κι αν μας χρειαζόταν κάποιο άτομο για θέμα, εκτός της ζωγραφικής. Η διαδικασία αυτή πήρε 20' με 25' λεπτά. Αφού τελείωσαν όλα τα μέλη της ομάδας, ξανά σε ομάδες των δύο ρωτήσαμε σχετικά με το έργο τους, βάσει των ερωτημάτων που προαναφέραμε. Οι συνεντεύξεις μας πήραν περίπου είκοσι λεπτά (10 λεπτά η κάθε μία). Από την αρχή και καθ' όλη τη διάρκεια της δράσης μας καταγράφαμε κάθε λεπτομέρεια λεκτικής και μη λεκτικής επικοινωνίας. Συγκεντρώσαμε όλα τα δεδομένα από τα ιχνογραφήματα, τις απαντήσεις που έδωσαν τα μέλη που συμμετείχαν στη συνέντευξη και την παρατήρησή μας.

4. 6. Ανάλυση δεδομένων

Η διαδικασία της ανάλυσης των ποιοτικών δεδομένων διαδραματίζει σημαντικό ρόλο, καθώς στα πλαίσιά της τα δεδομένα μετατρέπονται, ελέγχονται οι ερευνητικές

υποθέσεις και απαντώνται τα ερευνητικά ερωτήματα. Η ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων είναι μια διαδικασία που «διατρέχει όλη την ερευνητική προσπάθεια» (Ιωσηφίδης, 2008). Αυτό συμβαίνει καθώς οι τρεις αναλυτικές διαδικασίες που αποτελούν την ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων λαμβάνουν χώρα πριν, κατά τη διάρκεια κι αφού συλλεγούν τα δεδομένα. Σύμφωνα με τους Huberman και Miles οι διαδικασίες αυτές είναι τρεις και αφορούν στον περιορισμό των δεδομένων, την παρουσίασή τους και την απόδοση του νοήματός τους (Ιωσηφίδης, 2008).

Για την ανάλυση των ποιοτικών μας δεδομένων χρησιμοποιήσαμε τη μέθοδο της ανάλυσης μελέτης περίπτωσης. Η μελέτη περίπτωσης (casestudy) χρησιμοποιείται συνήθως για τη μελέτη εξατομικευμένων περιπτώσεων, με στόχο να βγουν συμπεράσματα για ένα γενικότερο θέμα (Ιωσηφίδης, 2008). Στη δική μας έρευνα μελετήσαμε τέσσερις περιπτώσεις εξυπηρετούμενων του Συλλόγου «Η Ροδαυγή», ώστε να βγάλουμε συμπεράσματα σχετικά με τη χρήση του ιχνογραφήματος στην έκφραση των συναισθημάτων των ΑμεΝΥ. Για την κάθε περίπτωση (εξυπηρετούμενο) γράψαμε τι μας απάντησε στις ερωτήσεις, τι σχεδίασε και πώς το σχεδίασε, κρίνοντας βάσει των κριτηρίων που είχαμε ορίσει σε συνδυασμό πάντα με την παρατήρησή μας. Όλη αυτή η διαδικασία της ανάλυσης διήρκεσε δύο εβδομάδες. Η διαδικασία της ανάλυσης σχεδίου και της ανάλυσης των συνεντεύξεων έγινε παράλληλα, ώστε να κατανοηθούν όλες οι πτυχές της κάθε συνέντευξης και σχεδίου και να βγει ένα τελικό συμπέρασμα, συνδυάζοντας τα δεδομένα μας με τα όσα είχαμε παρατηρήσει.

Σε πολλά σημεία της μελέτης μας συσχετίσαμε τη θεωρία που έχει διατυπωθεί από ερευνητές σχετικά με το παιδικό σχέδιο, παρόλο που η μελέτη μας αφορά τον ενήλικο πληθυσμό Ατόμων με Νοητική Υστέρηση (ΑμεΝΥ). Βασιστήκαμε στη θεωρία αυτή για την ανάλυσή μας, καθώς οι αρχές της συναισθηματικής νοημοσύνης που βασίζεται κατ' ουσίαν το ιχνογράφημα, εξυπηρετούν αυτή την ιδιαίτερη πληθυσμιακή ομάδα (Γκλύν & Σίλκ, 1997). Η εκφορά λόγου, η δόμηση της σκέψης και οι αντιληπτικές ικανότητες των ΑμεΝΥ πολλές φορές βρίσκονται σε αντίστοιχο αναπτυξιακό στάδιο με αυτό της παιδικής ηλικίας (Sander, 2011).

Η κωδικοποίηση (coding) των ποιοτικών δεδομένων είναι από τα πιο σημαντικά στάδια της ερευνητικής διαδικασίας. Η κωδικοποίηση των ποιοτικών δεδομένων σημαίνει ότι αποδίδεται νόημα στα δεδομένα που συλλέξαμε. Η κωδικοποίηση των δεδομένων αφορά δύο σκέλη, αυτό του ιχνογραφήματος και αυτό της ημι-

δομημένης συνέντευξης, τη συσχέτιση των δύο καθώς και τα δεδομένα τα οποία συλλέξαμε από την παρατήρηση, τα οποία βοήθησαν στον καθορισμό της καλύτερης δυνατής κωδικοποίησης. Η διαδικασία της κωδικοποίησης διήρκεσε ένα μήνα, καθώς ο καθορισμός της σωστής μετατροπής των δεδομένων μας έχρηζε μεγάλης ακρίβειας και προσοχής. Αξίζει να αναφερθεί πως η καταγραφή των δεδομένων ξεκίνησε λίγο αφότου έγινε η δράση στην αίθουσα. Δηλαδή η καταγραφή όλων των δεδομένων πραγματοποιήθηκε σε 2 ημέρες. Τα χρονικά όρια ήταν σημαντικά, καθώς ο όγκος των πληροφοριών που συγκεντρώσαμε σε τόσο μικρό διάστημα ήταν μεγάλος και έπρεπε να αποτυπωθεί μια αρχική του ερμηνεία, ώστε να αποτυπώσουμε όσο το δυνατόν πιο πιστά περισσότερες λεπτομέρειες. Λαμβάνοντας υπόψη την έλλειψη εμπειρίας στον τομέα της ιχνογράφησης από μέρους μας και τη βαρύτητα που έχει η σωστή ανάλυση του σχεδίου των ωφελούμενων ήρθαμε σε επαφή με μια από τις δασκάλες μας κατά τη διάρκεια των σεμιναρίων. Η κυρία Ειρήνη Δρακοπούλου είναι Ειδική Παιδαγωγός, M. Ed, Συνθετική Σύμβουλος Ψυχικής Υγείας, Συντονίστρια Σχολών Γονέων. Έχει εξειδικευτεί στη χρήση ψυχοπαιδαγωγικών εργαλείων μαζί και του ιχνογραφήματος. Με την καθοδήγησή της μπορέσαμε να αναλύσουμε καλύτερα και πιο αποτελεσματικά τα ιχνογραφήματα, καθώς μας έδωσε αυτό το οποίο μας έλειπε, εμπειρία και μια επαγγελματική ματιά.

Το τελικό κείμενο διαμορφώθηκε από τη συλλογή των δεδομένων από τις τρεις ερευνητικές μεθόδους για το κάθε άτομο συμμετέχοντα στην έρευνα ξεχωριστά.

4. 7. Δυσκολίες στην πραγματοποίηση της μελέτης και αντιμετώπιση

Τα μέτρα πρόληψης και προφύλαξης σε κοινωνικές δομές, στην παρούσα υγειονομική κατάσταση, πανδημία SARS-COV-2, είναι ένας παράγοντας που αποτέλεσε τροχοπέδη στην μελέτη μας. Γι' αυτό το λόγο, οφείλαμε να ακολουθήσουμε το υγειονομικό πρωτόκολλο και κάθε σχετικό κανονισμού της δομής.

Αξίζει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι μέγιστη ανησυχία μας ήταν η τήρηση των χρονικών περιθωρίων (deadlines), καθώς ο ευρύτερος πληθυσμός με τον οποίο ασχοληθήκαμε ήταν ευαίσθητος, που σήμαινε περισσότερη γραφειοκρατία, λόγω της

αναγκαιότητας τήρησης πρωτοκόλλων και αδειών από κάθε κατεύθυνση (Κούτρα, 2020).

Το γεγονός ότι δεν ήμασταν ειδικοί στην ανάλυση του ιχνογραφήματος, δημιούργησε κάποιες δυσκολίες που σχετίζονταν με τον τρόπο ανάλυσης του ιχνογραφήματος και την κατανόηση των συναισθημάτων του ατόμου που συμμετείχε στην όλη διαδικασία. Το γεγονός ότι δεν ήμαστε ειδικοί, εκτός από τις δυσκολίες, ενδέχεται να περιορίσει και την εγκυρότητα των δεδομένων που συλλέξαμε και θα αναλύσαμε. Παρόλα αυτά η συμμετοχή μας σε βιωματικά εργαστήρια και η παρακολούθηση σεμιναρίων σχετικά με την ανάλυση του ιχνογραφήματος έδωσαν σημαντικά εφόδια και υλικό για την ερμηνεία του σχεδίου. Επίσης, η εμπειρία μας με το συγκεκριμένο πλαίσιο και η στενή συνεργασία μας με τους ειδικούς του πλαισίου βοήθησαν πολύ στην καλύτερη κατανόηση της συναισθηματικής κατάστασης των ατόμων από μέρος μας.

Επίσης, μια σημαντική δυσκολία την οποία συναντήσαμε ήταν η ανεπαρκής βιβλιογραφία, καθώς δεν έχουν γίνει έρευνες σχετικές με το αντικείμενο, το οποίο μελετήσαμε. Στην Ελλάδα δεν υπάρχουν έρευνες για το ιχνογράφημα σχετικά με τα άτομα με νοητική υστέρηση, ενώ στο εξωτερικό δεν μπορέσαμε να βρούμε έρευνα με παρόμοιο θέμα με το δικό μας. Ήρθαμε σε επαφή με ειδικούς του κλάδου της κλινικής ψυχολογίας και της ειδικής εκπαίδευσης, ειδικούς που εξειδικεύονται στο ιχνογράφημα και στην ανάλυση σχεδίων. Επίσης, στο πλαίσιο της εκπαίδευσής μας στο ιχνογράφημα και την ανάλυσή του γνωρίσαμε ειδικούς που ασχολούνται με το ιχνογράφημα ως εργαλείο στην εργασία τους. Οι ειδικοί προσφέρθηκαν να μας βοηθήσουν στο να καλύψουμε αυτό το κενό που υπάρχει στην βιβλιογραφία με τις γνώσεις τους, τις εμπειρίες τους και την επαγγελματική τους γνώμη στην ανάλυση των ιχνογραφημάτων. Ειδικότερα τόσο στο θεωρητικό μέρος όσο και στο ερευνητικό είχαμε επικοινωνία με τον κύριο Κοϊνή, ο οποίος μας βοήθησε με τις γνώσεις του και το υλικό του. Επιπροσθέτως, στην ανάλυση των ιχνογραφημάτων μας βοήθησε η κυρία Δρακοπούλου η οποία με τις γνώσεις της μας έδωσε την εμπειρική της αξιολόγηση στα ιχνογραφήματα που είχαμε.

Ένα άλλο κεφάλαιο που μας απασχόλησε ιδιαίτερα ήταν αυτό της προσέγγισης του πληθυσμού δείγματος. Επρόκειτο για μια ευαίσθητη ομάδα του πληθυσμού, η οποία είναι απομονωμένη από την υπόλοιπη κοινωνία, ενώ δεν είναι λίγες οι φορές που δέχονται υποτιμητικές ή ρατσιστικές συμπεριφορές από τους συνανθρώπους τους

(Mouzakitis, 2012). Έπρεπε να είμαστε προσεκτικοί και να είμαστε προετοιμασμένοι για όσα πουν ή κάνουν, καθώς και να μπορούμε να είμαστε ανοιχτοί ώστε να μας μιλήσουν. Ήταν βασικό να είμαστε προετοιμασμένοι να επιδείξουμε τον κατάλληλο χειρισμό σε κάθε περίπτωση σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Για να γίνει αυτό χρειαστήκαμε τη βοήθεια και τη στήριξη των ειδικών υγείας της δομής, οι οποίοι μας ενημέρωσαν για τις ιδιαιτερότητες της κάθε περίπτωσης.

Τέλος, μια ακόμη δυσκολία που αντιμετωπίσαμε ήταν κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων. Υπήρξαν δύο από τους ωφελούμενους που συμμετείχαν στη μελέτη μας, οι οποίοι δεν απαντούσαν στις ερωτήσεις μας, λέγοντάς μας άλλα πράγματα. Σε αυτή την περίπτωση ήμασταν προετοιμασμένοι και είχαμε μελετήσει τα θέματα και τους άξονες που ασχοληθήκαμε σε βάθος, ώστε να μπορέσουμε να απαντήσουμε με ευκολία σε ερωτήσεις ή διευκρινήσεις και να μπορέσουμε να συζητήσουμε μαζί τους, ώστε να πάρουμε τα στοιχεία που θέλαμε.

Σε γενικές γραμμές η εμπειρία μας ως εθελοντές και ως ασκούμενοι κοινωνικοί λειτουργοί στη συγκεκριμένη δομή στάθηκε ιδιαίτερα βοηθητική στην καλύτερη διεξαγωγή της έρευνας.

4. 8. Περιορισμοί της έρευνας

Ένας καθοριστικός παράγοντας για την έρευνα την οποία διεξήγαμε είναι η εγκυρότητα των αποτελεσμάτων. Η ποιοτική μέθοδος ενέχει τον κίνδυνο της μεροληψίας του ερευνητή, καθώς ο βαθμός που επηρεάζει ο ερευνητής το περιβάλλον και το περιβάλλον τον ερευνητή αλλάζουν τα δεδομένα που καταγράφονται (Τσιώλης, 2015). Εμείς προσπαθήσαμε να είμαστε όσο γίνεται πιο αντικειμενικοί και να μην επηρεαστούμε συναισθηματικά από την εμπειρία μας και τη συνεργασία μας με τα μέλη που συμμετείχαν στην έρευνά μας.

Τέλος, τα αποτελέσματα τα οποία συλλέγονται στην έρευνά μας δεν μπορούν να ελεγχθούν. Δεν υπάρχουν έρευνες σχετικές με το δικό μας θέμα, ώστε να μπορούμε να συγκρίνουμε τα ευρήματα της έρευνάς μας με άλλα. Οι έρευνες που έχουν γίνει για το θέμα της νοητικής υστέρησης είναι λίγες και δεν ήταν δυνατό να έχουμε πρόσβαση σε πολλές από αυτές. Το ιχνογράφημα τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό απασχολεί κυρίως μια πληθυσμιακή ομάδα, αυτή των παιδιών. Το παιδικό

ιχνογράφημα είναι ένα εργαλείο για το οποίο έχουν δημοσιευτεί πολλές έρευνες, έχουν γραφτεί βιβλία και έχουν γίνει συνέδρια. Όσοι κάνουν χρήση του για άλλες πληθυσμιακές ομάδες δεν έχουν κάνει έρευνα, δεν έχουν γράψει βιβλία. Οι ειδικοί που συναναστραφήκαμε επικύρωσαν αυτό που αναφέρουμε, ότι δηλαδή το ιχνογράφημα στην Ελλάδα δεν έχει υλικό ακόμα, δεν έχουν γίνει έρευνες για διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες από την παιδική. Συνεπώς δεν μπορούμε να πούμε πως τα αποτελέσματά μας είναι συγκρίσιμα με κάποια προηγούμενη έρευνα. Επίσης, παρά το γεγονός ότι ήρθαμε σε επαφή με ειδικούς και έχουμε εκπαιδευτεί στην ανάλυση και ερμηνεία των ιχνογραφημάτων μέσω σεμιναρίων, δεν παύουμε να είμαστε άπειροι όσον αφορά το ιχνογράφημα και την ανάλυσή του. Η απειρία μας ως ερευνητές και ως χρήστες του ιχνογραφήματος παίζουν σημαντικό ρόλο στα πορίσματα της παρούσας έρευνας.

4. 9. Ηθικά ζητήματα

Ζητήματα ηθικής φύσεως που θα μπορούσαν να ανακύψουν στη διεξαγωγή της ερευνητικής μας μελέτης ήταν η έγκριση διεξαγωγής της από τον υπεύθυνο του Συλλόγου Γονέων, Κηδεμόνων & Φίλων Ατόμων με Νοητική Υστέρηση «Η Ροδαυγή». Απαραίτητη ήταν η εκτενής πληροφόρηση σχετικά με το θέμα, τον σκοπό και το περιεχόμενο της έρευνας και τη μελλοντική χρήση της από εμάς και διασφαλίστηκε με το υπογεγραμμένο έγγραφο από το τμήμα μας στο Ελληνικό Μεσογειακό Πανεπιστήμιο (βλ. παράρτημα Ι).

Επίσης, διασφαλίστηκε η τήρηση της ανωνυμίας και της προστασίας των προσωπικών δεδομένων των συμμετεχόντων στην έρευνα (κωδικοποιώντας τα προσωπικά τους στοιχεία) και η τήρηση των μέτρων κατά της διασποράς του κορωνοϊού. Ο σεβασμός και η διασφάλιση από μέρους μας της ανωνυμίας και της προστασίας των προσωπικών δεδομένων των συμμετεχόντων στην έρευνα (κωδικοποιώντας τα προσωπικά τους στοιχεία) και η συναίνεση των γονέων/κηδεμόνων των συμμετεχόντων, καθώς ως κηδεμόνες, δικαστικοί συμπαραστάτες ή υπεύθυνοι για τα άτομα αυτά έχουν δικαίωμα αφενός να γνωρίζουν σε τι έρευνα θα πάρει μέρος το παιδί τους (ενημέρωση σχετικά με το τι θα κάνει το άτομο που έχουμε επιλέξει) και αφετέρου γιατί πρέπει να υπάρχει έγγραφη συγκατάθεση για την προστασία αμφότερων.

Τέλος, επιδείξαμε ιδιαίτερη προσοχή και ευαισθησία στην επαφή μας με τα άτομα με νοητική υστέρηση, καθώς είναι μια ευαίσθητη πληθυσμιακή ομάδα που χρήζει ειδικής μεταχείρισης.

4. 10. Χρονοδιάγραμμα

Μήνες	Οκτ.	Νοε.	Δεκ.	Ιαν.	Φεβ.	Μαρ.	Απρ.	Μάι.	Ιουν.	Ιουλ.	Αυγ.	Σεπ.
Εργασίες:												
Βιβλιογραφική & ηλεκτρονική ανασκόπηση												
Πρωτόκολλο έρευνας												
Τελική διαμόρφωση φόρμας & κατάθεση πρωτοκόλλου												
Επεξεργασία & Συγγραφή θεωρητικού μέρους												
Σχεδιασμός & υλοποίηση ερευνητικής δράσης												
Επεξεργασία & Ανάλυση δεδομένων & Συγγραφή ερευνητικού μέρους												
Ολοκλήρωση & παρουσίαση πτυχιακής												

Κεφάλαιο 5^ο: Ευρήματα έρευνας

5. 1. Εισαγωγή

Την Τρίτη 29/06/21 πραγματοποιήσαμε τη δράση της έρευνάς μας, έχοντας ως δεδομένο ότι την προηγούμενη ημέρα είχαμε ενημερώσει τη διεύθυνση της δομής για τη δράση μας και για τα άτομα τα οποία χρειαστήκαμε. Η διεξαγωγή της έρευνας καθώς και η παρατήρηση καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας του ιχνογραφήματος διήρκησε 1 ώρα και 15 λεπτά, σε μια αίθουσα ειδικά διαμορφωμένη. Αρχικά ρωτήσαμε τους συμμετέχοντες στην έρευνα πως είναι και πώς ξεκίνησε η μέρα τους και στη συνέχεια τους εξηγήσαμε τι θέλαμε από αυτούς. Αυτό που τους ζητήσαμε ήταν να ζωγραφίσουν έναν άνθρωπο, όπως εκείνοι τον φαντάζονται ή όπως θέλουν. Σημαντικό είναι να αναφέρουμε πως καθ' όλη τη διάρκεια της ζωγραφιάς ενθαρρύνουμε θετικά τα άτομα, με σκοπό να χαλαρώσουν και να μην ανησυχούν για την επίδοσή τους και να εστιάσουν στη δραστηριότητα της ομάδας, χρησιμοποιώντας φράσεις, όπως «Μας αρέσει που προσπαθείτε τόσο, μπράβο σας!» (Κατσορίδου-Παπαδοπούλου, Χ. 2009). Έπειτα προχωρήσαμε στη διαδικασία του ιχνογραφήματος, αφήνοντας στη μέση του τραπεζιού τις κόλλες Α4 δίπλα από τα χρώματα που είχαμε ήδη τοποθετήσει για να ζωγραφίσουν.

5. 2. Γενικές παρατηρήσεις για την ερευνητική διαδικασία:

Οι κόλλες Α4 τοποθετήθηκαν στη μέση του τραπεζιού, ώστε το κάθε άτομο να πάρει από μόνο του την κόλλα.

Σε αυτό το σημείο να αναφέρουμε ότι είναι σημαντικό το άτομο να πάρει μόνο του την κόλλα και να μην του τη δώσουμε εμείς, γιατί παίζει μεγάλο ρόλο στην ανάλυση του ιχνογραφήματος και η διάταξη της σελίδας (αν ήταν οριζόντια ή κάθετα μπροστά τους).

Κατά τη διάρκεια του ιχνογραφήματος από τα 4 άτομα το 1 είχε τοποθετήσει την κόλλα του οριζόντια. Τα υπόλοιπα 3 άτομα έφεραν την κόλλα κάθετα μπροστά τους.

Επίσης από τα 4 άτομα το 1 τοποθέτησε τη φιγούρα του πάνω στο έδαφος. Για τα άλλα 3 άτομα οι ανθρώπινες φιγούρες αιωρούνται, δηλαδή δεν πατάνε στο έδαφος. Από τα 4 άτομα τα 2 έβαλαν ρούχα στις ανθρώπινες φιγούρες τους, ενώ τα άλλα 2 όχι. Τέλος, και τα 4 άτομα, ενώ ζωγράφιζαν ασκούσαν πίεση στις ξυλομπογιές, σε διαφορετικά σημεία των σχεδίων τους, πράξη που υποδηλώνει νευρική ένταση κατά τη διάρκεια της διαδικασίας σύμφωνα με τα καθορισμένα κριτήρια.

Εφόσον τελείωσαν και τα 4 άτομα το ιχνογράφημα, μιλώντας μας τόσο για το τι ζωγράρισαν όσο και για το πώς αισθάνθηκαν, τους ζητήσαμε αν θα ήθελαν να μας δώσουν τη ζωγραφιά τους. Ήταν πολύ πρόθυμα και συνεργάσιμα και δεν αρνήθηκε κανένα από τα άτομα να μας δώσει τη ζωγραφιά. Και σε αυτό το σημείο από την όλη στάση που έδειξε η ομάδα μας δόθηκε η ευκαιρία να τα ευχαριστήσουμε και να τους πούμε πόσο ωραίες ζωγραφιές έκαναν και ότι η βοήθειά τους ήταν πολύτιμη! Τα χαμόγελα και τα βλέμματα ικανοποίησης ήταν οι εικόνες που λάβαμε, κλείνοντας το κομμάτι της εικαστικής παρατήρησης-διαδικασίας.

5. 3. Παρουσίαση και ανάλυση ευρημάτων

A. Άτομο 1.

Συνέντευξη για την αρχή της μέρας του πρώτου ατόμου

Η περίπτωση 1 σε σχετικές ερωτήσεις μας ανέφερε ότι ήταν σε καλή διάθεση εκείνη την ημέρα, λέγοντας «Καλά, καλά κύριε», δείχνοντας παράλληλα την ευγένεια και το νοιάξιμο ρωτώντας και τον ερευνητή «εσείς κύριε;». Στη συνέχεια περιέγραψε την ημέρα της λέγοντας ότι ξύπνησε στις 7, έκανε μπάνιο, έφαγε πρωινό φρυγανιές με βούτυρο και μαρμελάδα και ένα χυμό και ήρθε με τα πόδια στο κέντρο. Βλέπουμε πως η 1. έχει μια ρουτίνα η οποία αφορά την προετοιμασία να έρθει στη δομή, η φροντίδα της ατομικής της υγιεινής και η κάλυψη των αναγκών της σχετικά με τη σίτιση. Είχε έναν καλό ύπνο, αφού ξάπλωσε νωρίς μετά από ένα μπάνιο, είδε την αγαπημένη της σειρά και δίνοντας έμφαση στο τόνο της φωνής κατέθεσε με ικανοποίηση ότι «πήρα και τα χάπια μου και κοιμήθηκα». Από τη συνέντευξη διαφαίνεται πως η περίπτωση 1. αυτοεξυπηρετείται στη καθημερινότητά της. Είναι σημαντική η αυτοεξυπηρέτηση, καθώς αυτός είναι ένας από τους στόχους της εκπαίδευσης των ΑμεΝΥ (Σταύρου, 2002). Η 1. έχει ελαφριά νοητική υστέρηση.

Μπορεί να κοινωνικοποιηθεί, να εκφράσει ανησυχίες ή ανάγκες και να επικοινωνήσει με τους γύρω της. Συνεπώς, η περίπτωση 1. έφτασε στη δομή ξεκούραστη και με καλή διάθεση. Πριν το ξεκίνημα της διαδικασίας της ιχνογράφησης και, ενώ μας μιλούσε, ήταν χαρούμενη, θετική και πρόθυμη να συμμετέχει στη ζωγραφική.

Περιγραφή σχεδίου:

Κατά τη διάρκεια του ιχνογραφήματος η 1. έδειξε προθυμία ήταν ευδιάθετη και συνεργάσιμη. Τοποθέτησε την κόλλα Α4 σε οριζόντια θέση και έφτιαξε την ανθρώπινη φιγούρα στο κέντρο του χαρτιού. Η ανθρώπινη φιγούρα που σχεδίασε έχει ένα τεράστιο κεφάλι, δυσανάλογο με το υπόλοιπο σώμα, καθώς απουσιάζει ο κορμός και τα κάτω άκρα. Στο κεφάλι έχει σχεδιάσει μάτια, φρύδια, μύτη και ένα πλατύ στόμα ενώ έχει προσθέσει και κατσαρά μαλλιά. Κάτω από το κεφάλι υπάρχει ένας μακρύς λαιμός και δύο χέρια με χοντρά και κοντά δάχτυλα. Στο σχέδιο, επίσης, από την αριστερή πλευρά έχουν προστεθεί και 2 λουλούδια, ενώ από τη δεξιά πλευρά έχει γράψει το ονοματεπώνυμό της.

Σχέδιο 1

Συνέντευξη του πρώτου ατόμου για τη ζωγραφιά:

Η συνέντευξη σχετικά με την ζωγραφιά της περίπτωσης 1. ξεκίνησε με τον ερευνητή να ρωτά την 1. αν θα ήθελε να περιγράψει το σχέδιό της. Εκείνη πρόσχαρη απάντησε θετικά *(νεύμα με το κεφάλι και χαρούμενη που θα μας μιλούσε για τη ζωγραφιά της)*. Στη περιγραφή της τόνισε πως ο άνθρωπος που σχεδίαζε ήταν η ίδια, χρησιμοποιώντας το ονοματεπώνυμό της. Συνέχισε την περιγραφή αναφέροντας πως πήγαινε σε ραντεβού σε σπίτι άλλου ωφελούμενου της δομής τον οποίο η 1. συμπαθεί *(Γέλια και ένδειξη ντροπαλότητας καθώς είχαν κοκκινίσει τα μάγουλα της και ήταν χαρούμενη γι' αυτό που μας έλεγε)*. Για τα μαλλιά της ανέφερε πως δεν είναι έτσι συνήθως «είπα στην αδερφή μου ότι θα βγω ραντεβού και εκείνη μου τα έκανε μπουκλες», ενώ για το στόμα της ανέφερε πως «έβαλα ένα ωραίο ροζ κραγιόν για να είμαι όμορφη» *(χαρούμενη μα διστακτική)*. Για το στόμα είπε πως της άρεσε, όπως το είχε κάνει, και κόμπαζε γι' αυτό ενώ όταν το σχεδίαζε ζήτησε γόμα για να το διορθώσει. Αφού αναφερθήκαμε σε όλη την ομάδα, λέγοντας πως δεν υπάρχουν λάθη στις ζωγραφιές τους και αφού τους ενθαρρύναμε, η 1. συνέχισε να σχεδιάζει ανακουφισμένη για το αποτέλεσμα της χωρίς να διορθώσει αυτό που ήθελε. Αυτό μας δείχνει νευρικότητα στο άτομο τόσο στη διαδικασία ιχνογράφησης, ώστε να βγάλει ένα αρεστό αποτέλεσμα όσο και στο σχέδιο για να μπορέσει να αποτυπώσει την εικόνα που θέλει. Προσπαθεί να κρύψει το ότι δεν της άρεσε το αποτέλεσμα της. Τέλος, για τα λουλούδια είπε πως είναι δύομαργαρίτες που τις έδωσε ο ωφελούμενος με τον οποίο είχε ραντεβού *(ήταν χαρούμενη με την περιγραφή της)*. Τα λουλούδια τα πρόσθεσε μετά από ώρα και σκέψη, ενώ είχε τελειώσει νωρίς το σχέδιό της. Στην ερώτηση του ερευνητή σχετικά με το πώς της φαίνεται το σχέδιό της και τι σημαίνει για αυτήν ήταν πιο σκεπτική στην απάντησή της αλλά εξίσου πρόθυμη. Της άρεσε η ζωγραφιά της, απέφυγε να επεκταθεί με άλλα σχόλια. Κατά τη διάρκεια του ιχνογραφήματος όμως το άτομο φαινόταν προβληματισμένο, σκεπτικό και περιεργαζόταν αρκετή ώρα τη ζωγραφιά της αφότου την τελείωσε. Οι εκφράσεις του προσώπου της, καθώς και το κούνημα του κεφαλιού δεξιά αριστερά έδειχνε να είναι προβληματισμένη και σκεπτική για το αν αυτό που ζωγράφισε της άρεσε ή όχι. Στη συνέχεια σε ερώτηση σχετικά με το αν δυσκολεύτηκε σε κάποιο σημείο της ζωγραφιάς απέφυγε να απαντήσει αρχικά, ενώ μετά απάντησε κοφτά «όχι». Η απάντησή της και ο τρόπος που το είπε, υποδηλώνει ότι πιέζει τον εαυτό της να μη σχολιάσει περαιτέρω το πώς της φαίνεται το σχέδιο. Ενώ, όταν τελείωσε, απάντησε

πως ήταν πολύ χαρούμενη (χαμόγελο και ανακούφιση που τελείωσε αν και όχι τόσο ικανοποιημένη, καθώς κοιτάζε συνέχεια τη ζωγραφιά της σε οποιαδήποτε απάντησε μας έδινε). Έπειτα ο ερευνητής ρώτησε την 1. σχετικά με τα χρώματα που χρησιμοποίησε στη ζωγραφιά της. Εκείνη αποκρίθηκε πως σχετικά με το ροζ χρώμα «Το διάλεξα γιατί είμαι χαρούμενη και μου αρέσει σαν χρώμα» (σκεπτική πριν απαντήσει). Στο τέλος, ζήτησε από τον ερευνητή αγκαλιά γιατί είχε ζοριστεί χρησιμοποιώντας επακριβώς τα λόγια «Κύριε να με πάρετε μια αγκαλιά παρακαλώ το έχω ανάγκη». Σε αυτήν της την παράκληση ο ερευνητής απάντησε «Όχι, τώρα 1 στο τέλος!» (σε αυτό το σημείο το άτομο είχε την ανάγκη μιας αγκαλιάς όμως δεν της την δώσαμε για να μην επηρεαστούν συναισθηματικά και τα άλλα παιδιά ή νιώσουν ότι υπάρχει κάποια διαφοροποίηση. Δεν ενοχλήθηκε και έδειξε κατανόηση). Αυτή η κίνηση της 1. δείχνει την ανάγκη της να ξεχωρίσει από τα άλλα μέλη της ομάδας με όποιο τρόπο μπορεί. Η συνέντευξη της 1. μας δείχνει πως θέλει να κρύψει στοιχεία και να αποφύγει ερωτήσεις σχετικά με το σχέδιο και τα χρώματα τα οποία χρησιμοποίησε. Πίσω από τη φαινομενική της χαρά και τον ενθουσιασμό της κρύβει το ότι δεν θέλει να επεκταθεί με το σχέδιό της και να σχολιάσει το πώς της φαίνεται ο εαυτός της. Θεωρούμε πως η 1. άφησε εσκεμμένα ημιτελή τον άνθρωπο για να μην δώσει παραπάνω έκταση στην κουβέντα. Η 1. θα μπορούσε να σχολιάσει το ότι είναι ημιτελής το σώμα ή να ζωγραφίσει σε άλλο χαρτί. Επειδή δεν το έκανε, αλλά ούτε και το ζήτησε, φαίνεται πως δεν ήθελε να το συνεχίσει παραπάνω ούτε να το συζητήσει.

Ανάλυση του ιχνογραφήματος του πρώτου ατόμου

Η πρώτη εικόνα που μας βγάζει το ιχνογράφημα είναι θετική, ευδιάθετη. Βλέπουμε ένα χαμογελαστό κορίτσι το οποίο έχει προσέξει το μαλλί του και έχει βάλει όλα τα χαρακτηριστικά του προσώπου της. Το χρώμα που επικρατεί στο σχέδιο είναι το ροζ. Το ροζ σαν χρώμα είναι απαλό και χρησιμοποιείται κυρίως από το γυναικείο φύλλο. Πιο συγκεκριμένα, η 1. από την αρχή μέχρι το τέλος της διαδικασίας είχε σε οριζόντια θέση την κόλλα Α4. Η θέση που κρατάει την κόλλα είναι σημαντική για να ξέρουμε πως κοιτάει το άτομο τη ζωγραφιά του, το τι βλέπει. Πριν ξεκινήσει να ζωγραφίζει, αλλά και κατά τη διάρκεια της διαδικασίας, ήταν σκεπτική και διστακτική σχετικά με τις λεπτομέρειες που ήθελε να σχεδιάσει. Το πρώτο σχέδιο που ζωγράφισε και το τοποθέτησε στο κέντρο (εγωκεντρισμός) σε μεγάλη διάσταση ήταν το κεφάλι. Έκανε το περίγραμμα του κεφαλιού με ροζ χρώμα. Το ροζ χρώμα

υποδηλώνει την παιδικότητα, την αθωότητα αλλά στη συγκεκριμένη περίπτωση απλά της αρέσει και συνεχίζει να κάνει όλο το σχέδιο με το ίδιο χρώμα που ξεκίνησε. Όταν τελείωσε το κεφάλι έκανε τα χαρακτηριστικά του προσώπου, δηλαδή τα μάτια, τη μύτη, το στόμα και τα φρύδια. Σχεδίασε πρώτα τα μάτια, 2 κουκίδες. Έπειτα έκανε τη μύτη βιαστικά (μια γραμμή) και έπειτα έκανε ένα μεγάλο και πλατύ χαμογελαστό στόμα. Στα μισά του σχεδιασμού του στόματος σταμάτησε και μας ζήτησε γόμα για να διορθώσει το χαμόγελο. Της είπαμε πως «τα πάτε όλοι πολύ καλά και πως δεν υπάρχουν λάθη για να διορθώσετε» και έτσι πήρε θάρρος και συνέχισε. Όταν τελείωσε μας εξήγησε ότι έχει βάλει κραγιόν, γιατί θα πήγαινε ραντεβού με έναν άλλο ωφελούμενο της δομής. Έπειτα σχεδίασε πάνω στο κεφάλι καφέ κατσαρές γραμμές (3 από την αριστερή πλευρά του κεφαλιού και 4 από την δεξιά), οι οποίες ήταν τα μαλλιά της. Βάσει του κριτηρίου της σχεδιαστικής γραμμής διαπιστώνουμε έναν καμπυλώδη τρόπο σχεδίασης ο οποίος μας παραπέμπει στην ανάγκη του ατόμου για αποδοχή. Η 1. όχι μόνο μας έδειξε τα μαλλιά της, αλλά μας εξήγησε κιόλας ότι της τα έχει φτιάξει η αδερφή της για να είναι ωραία για το ραντεβού. Τα μαλλιά συμβολίζουν τη ζωτικότητα, τη σεξουαλικότητα, ειδικότερα όταν μιλάμε για το ραντεβού της 1., ενώ τα κορίτσια προσέχουν πως ζωγραφίζουν τα μαλλιά τους επιζητώντας την αποδοχή από τον κοινωνικό τους κύκλο. Τράβηξε κάτω από το κεφάλι 2 γραμμές σχεδιάζοντας έναν μακρύ ροζ λαιμό. Ο λαιμός συνδέει το κεφάλι, δηλαδή τη λογική με τον κορμό δηλαδή το ένστικτο. Αν και συχνά παραλείπεται η 1., μας δείχνει ότι γνωρίζει να κάνει λεπτομέρειες στον άνθρωπό της. Ο «Μακρύς λαιμός», εκφράζει την ανάγκη του ατόμου να αντιληφθεί προσωπικά τα όσα συμβαίνουν γύρω του. Συνέχισε σχεδιάζοντας τα χέρια. Τα χέρια έχουν δάχτυλα και έχουν λογικό μήκος. Ως προς τις αναλογίες ο άνθρωπος που εικονίζεται βρίσκεται σε ρεαλιστικά πλαίσια. Έχει χρωματίσει τα χέρια με κόκκινο χρώμα. Το χρώμα το οποίο επέλεξε για τα χέρια δεν είναι τυχαίο, καθώς υποδηλώνει την έντονη ανάγκη για επαφή του ατόμου (όχι απαραίτητα σωματική επαφή). Με τα χέρια ο άνθρωπος μαθαίνει τον κόσμο, αλληλεπιδρά, έτσι και η 1. εκφράζει αυτή της την ανάγκη με ένα χρώμα που υποδηλώνει την ένταση. Απουσιάζει ο κορμός και τα κάτω άκρα. Η έλλειψη ολόκληρου του κορμού αποτελεί μια ένδειξη φτωχής προσαρμογής στο περιβάλλον στο οποίο βρίσκεται η 1. τη δεδομένη χρονική στιγμή. Γνωρίζουμε πως η 1. μπορεί να χρησιμοποιήσει πολλά χρώματα και συνδυασμούς χρωμάτων και να κάνει και το σώμα ανθρώπων, όμως, απέφυγε στο δικό της πρόσωπο και σώμα να χρησιμοποιήσει χρώματα. Η 1. τελείωσε γρήγορα το σχέδιό της και περίμενε

νατελειώσουν τα άλλα άτομα της ομάδας. Μετά από λίγο, αφού κοιτούσε το σχέδιό της και τα σχέδια των άλλων, αποφάσισε να συνεχίσει, σχεδιάζοντας στην αριστερή και κάτω πλευρά της σελίδας 2 λουλούδια, στα οποία έβαλε πράσινο για το κοτσάνι, κίτρινο και μωβ για τα άνθη. Τα χρώματα δεν συμβολίζουν κάτι στα συγκεκριμένα στοιχεία, όμως μας δείχνουν πως το άτομο γνωρίζει πώς να χρησιμοποιήσει ρεαλιστικά τα χρώματα στη ζωγραφιά του, ενώ στον άνθρωπο έκανε με ένα χρώμα σχεδόν όλο το σχέδιο. Η επισήμανση αυτή μας δείχνει ότι στον άνθρωπο δεν ήθελε να δείξει πολλά στοιχεία, ενώ μπορούσε να τα αποδώσει ρεαλιστικά. Θεωρούμε πως συνέχισε να σχεδιάζει ώστε να βελτιώσει τη ζωγραφιά της, βάζοντας στοιχεία εκτός του ανθρώπου, στοιχεία «πραγματικά» τα οποία απλά γεμίζουν το κενό της σελίδας. Τα λουλούδια δεν σχετίζονται με το πλαίσιο αναφοράς του ατόμου γιατί τα σχεδίασε αφού είχε ανακοινώσει πως τελείωσε με τη ζωγραφιά της. Όλα τα στοιχεία είχαν μπει στην ζωγραφιά της πριν ζωγραφίσει τα λουλούδια. Στο τέλος έγραψε σε κεντρικό σημείο δίπλα στο σχέδιο το όνομά της. Αυτό μας δείχνει την ανασφάλεια του ατόμου, την ανάγκη για επιβεβαίωση. Αφού θα μας έλεγε ποιο είναι το άτομο που σχεδίασε, σκόπευε από την αρχή να μας το πει, γιατί το έγραψε κιόλας τόσο κοντά;

Από την εμπειρία μας ξέρουμε πως η 1. προσπαθεί να διακρίνεται στις διάφορες δραστηριότητες που κάνουν στην Ροδαυγή. Το σχέδιό της είναι ημιτελές, ενώ γνωρίζουμε ότι μπορεί να προσθέσει λεπτομέρειες στο σχέδιο (κορμός ανθρώπινης φιγούρας). Επίσης, γνωρίζει πολύ καλά τα χρώματα και μπορεί να κάνει χρωματιστές εικόνες, εν αντιθέσει με το σχέδιο το οποίο έδωσε. Αυτό που μας προβληματίσε είναι το ατελές εικονιζόμενο πρόσωπο που, όπως μας είπε η 1., είναι η ίδια. Αυτό μας δείχνει μια απροθυμία του ατόμου να περιγράψει τον εαυτό της σαν να θέλει να μας αποκρύψει λεπτομέρειες στο σχέδιό της. Συμβουλευόμενοι την κυρία Δρακοπούλου, η οποία είναι ειδική παιδαγωγός καταλήξαμε στο συμπέρασμα πως το άτομο ήταν διστακτικό στο να δώσει στοιχεία του εαυτού της και αυτό αποδεικνύεται από το ημιτελές σχέδιο που έδωσε, ενώ γνωρίζει να κάνει έναν άνθρωπο, αλλά και από την ελλιπή συνέντευξη, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Ο λόγος για τον οποίο θέλει να κρύψει στοιχεία από το σχέδιό της φαίνεται να είναι η ανασφάλεια που νιώθει η ίδια. Χρειάζεται την επιβεβαίωση και τους επαίνους για να ξεχωρίζει αλλά δεν πρέπει να δείξει ελαττώματα που βλέπει ότι έχει. Έχει την ανάγκη να βρίσκεται στο επίκεντρο, πράγμα το οποίο φαίνεται από το μέγεθος και το μέρος το οποίο έχει τοποθετήσει το κεφάλι. Επιπλέον αυτό φαίνεται και από το γεγονός ότι, εκτός από το να δηλώσει ότι

ζωγράφησε τον εαυτό της, να το γράψει και δίπλα στο σχέδιο. Πρέπει να σημειωθεί πως στο τέλος της ζωγραφιάς της ήθελε να την αγκαλιάσουμε, γιατί είπε πως το είχε ανάγκη. Αυτή η πράξη μας δείχνει την ανάγκη του ατόμου για προσοχή και επιβεβαίωση.

Συνοψίζοντας αναφέρουμε πως η 1. έφτασε στη δομή με καλή διάθεση. Ξεκίνησε τη διαδικασία της ιχνογράφησης ξεκούραστη και πρόθυμη. Κατά τη συνέντευξη απαντούσε στις ερωτήσεις όντας σκεπτική. Στο ιχνογράφημα βάσει κριτηρίων και ανάλυσης συμπεραίνουμε πως η 1. ήταν χαρούμενη, χρησιμοποίησε χαρούμενα ανοιχτά χρώματα και έδειξε στο σχέδιό της το πόσο την ενδιαφέρει να την αποδέχονται. Το ιχνογράφημα μας επιβεβαίωσε τη χαρά και την αισιοδοξία της και μας φανέρωσε και τη συναισθηματική της πίεση σχετικά με τα στοιχεία του εαυτού της στη ζωγραφιά. Η χαρά του ατόμου φαίνεται από τα φωτεινά χρώματα, το χαμόγελο το οποίο το πρόσεξε, καθώς και το πλαίσιο στο οποίο έβαλε τον άνθρωπό της να πηγαίνει (ραντεβού). Η συναισθηματική πίεση που ένιωθε φαίνεται από τα ημιτελή σχέδια, όπως αυτό του κορμού του ανθρώπου και την άσκηση δύναμης σε ορισμένα σημεία της εικόνας. Το ιχνογράφημα μας βοήθησε να κατανοήσουμε σε βάθος συναισθήματα που η 1. δεν θα μας είχε εκφράσει διαφορετικά. Η συναισθηματική της πίεση και ο περιορισμός της ζωγραφιάς της μας δείχνει πως δεν ήθελε να δώσει πολλά στοιχεία για τον εαυτό της και δεν ήθελε να το εκφράσει.

B. Άτομο 2.

Συνέντευξη για την αρχή της μέρας του δεύτερου ατόμου

Η περίπτωση 2 ήταν πρόθυμος να απαντήσει στις ερωτήσεις που του έκανε η ερευνήτρια. Μας ανέφερε πως είχε ξυπνήσει καλά και με όρεξη περιγράφοντας λεπτομερώς το τι έκανε μέχρι να έρθει στη δομή «*Καλά κυρία ξύπνησα στις 9, έκανα ένα μπάνιο και έφαγα ένα μπουλ με δημητριακά κόκοποψ και μετά με έφερε ο πατέρας μου με την μηχανή*». Ήταν περήφανος και αυθόρμητος. Ήταν άνετος και ρώτησε την ερευνήτρια τι έφαγε και εκείνη για πρωί. Κοιμήθηκε αρκετά καλά και νωρίς, παρόλο την υπερβολική ζέστη, λέγοντάς μας «*Καλά κυρία έχουμε και κλιματισμό και ήταν δροσερά*» και δεν παρέλειψε να εκφράσει τη χαρά του για τη χθεσινή βόλτα του με τον πατέρα του, λέγοντας. «*Έ νωρίς κυρία, πήγαμε το απόγευμα για καφέ με τον πατέρα μου και μετά γυρίσαμε και ξάπλωσα*». Γνωρίζουμε ότι ο 2. έχει μέτρια

νοητική υστέρηση. Τα άτομα με μέτρια νοητική υστέρηση έχουν βασικά γνωστικά ελλείμματα και δεν ακολουθούν στον ίδιο χρόνο τα αναπτυξιακά στάδια, αλλά καθυστερούν (Πλεξουσάκης, 2010). Παρά τις αναφερόμενες δυσκολίες βλέπουμε πως ο 2 από την ώρα που θα ξυπνήσει μέχρι και την ώρα που θα κοιμηθεί ακολουθεί πιστά ένα πρόγραμμα το οποίο είναι σημαντικό για την ομαλή καθημερινή λειτουργικότητα του ατόμου αλλά και τη ψυχολογία του. Επίσης πρέπει να αναφέρουμε το γεγονός ότι πάει για καφέ υποδεικνύει ένα άτομο κοινωνικό και εξωστρεφές. Ο 2. δείχνει τη θέλησή να κοινωνικοποιηθεί. Συνοψίζοντας ο 2. αυτοεξυπηρετείται στην καθημερινότητά του όσον αφορά τη σίτιση και την υγιεινή του. Την προηγούμενη ημέρα είχε πάει βόλτα, είχε φάει και είχε κοιμηθεί νωρίς. Όπως ανέφερε είχε περάσει ωραία. Ξεκίνησε νωρίς την ημέρα του και όπως κάθε μέρα έκανε μπάνιο και ήρθε στη δομή με τον πατέρα του. Ήταν θετικός και δεν φάνηκε να τον επηρέασε αρνητικά κάτι στην ημέρα του, πριν αρχίσει να ζωγραφίζει ή όσο μας μιλούσε.

Περιγραφή σχεδίου:

Κατά την ιχνογράφιση ο 2. Έδειξε προθυμία και ήταν συνεργάσιμος. Τοποθέτησε το A4 κάθετα και την ανθρώπινη φιγούρα στην πάνω αριστερή γωνία του χαρτιού. Η ανθρώπινη φιγούρα έχει κεφάλι με μαλλιά, μάτια, μύτη και στόμα. Ο κορμός έχει σωστή αναλογία με το κεφάλι και τα πόδια, ενώ τα χέρια του είναι δυσανάλογα σε σχέση με το υπόλοιπο σώμα. Επίσης, σχεδίασε και 3 κουμπιά για το σχέδιο της μπλούζας. Το αριστερό χέρι έχει δάχτυλα, ενώ στο δεξί χέρι δεν φαίνεται να έχουν σχεδιαστεί. Στα κάτω άκρα έχει σχεδιάσει τα δάχτυλα του ποδιού τα οποία θυμίζουν πόδια κότας. Τέλος, στο πίσω μέρος της σελίδας σε κάθετη μορφή, σχεδίασε μια μεγάλη καρδιά γράφοντας τη λέξη love και έβαλε το όνομά του με τεράστια γράμματα.

Σχέδιο 2:

Συνέντευξη του δεύτερου ατόμου για τη ζωγραφιά

Κατά τη συνέντευξη για τη ζωγραφιά του ο 2., αν και έδειχνε σκεπτικός στην αρχή, στη συνέχεια ήταν ευδιάθετος και πρόθυμος να απαντήσει στις ερωτήσεις που του έθετε η ερευνήτρια. Ξεκινώντας η ερευνήτρια ρώτησε τον 2. αν θα μπορούσε να περιγράψει το τι ζωγράφισε. Ο 2. ήταν διστακτικός ως προς το τι να απαντήσει, αλλά παρ' όλα αυτά ανέφερε πως ο άνθρωπος που ζωγράφισε ήταν ο «Φώτης», όνομα που το σκέφτηκε εκείνη τη στιγμή. Άργησε να απαντήσει στην ερώτηση, γιατί όπως φάνηκε στη συνέχεια, ήθελε να κρύψει το ότι ζωγράφισε τον εαυτό του. «Ο Φώτης έχει πάει για καφέ και μπορεί να πάω κι εγώ» πρόσθεσε με εύθυμη διάθεση. Επίσης, πρόσθεσε πως ο Φώτης έχει ξεχάσει τα παπούτσια του και έχει βγει έξω ξυπόλυτος. Ξυπόλυτος κυκλοφορεί και ο ίδιος στο σπίτι, όπως παραδέχθηκε χαμογελώντας. Αυτή η αυθόρμητη συσχέτιση μας δείχνει πως άθελά του ο 2. παραδέχεται πως ζωγράφισε τον εαυτό του. Το γεγονός πως του αρέσει να κυκλοφορεί ξυπόλυτος είναι στοιχείο του χαρακτήρα του που αποτυπώνει στο χαρτί αυθόρμητα και αφιltrάριστα. Σε επόμενη ερώτηση σχετικά με το πώς του φαίνεται ο άνθρωπος που έκανε και εάν σημαίνει κάτι γι' αυτόν, απάντησε πως είναι πολύ χαρούμενος με το σχέδιό του, του

άρεσε και του βγήκε όπως ήθελε. Εμείς ξέραμε όμως από τη διαδικασία της παρατήρησης πως ενώ ο 2. σχεδίαζε το σώμα του ανθρώπου του ήταν ιδιαίτερα προβληματισμένος και διστακτικός και μάλιστα όταν σχεδίασε τα χέρια αναφώνησε «*Μα χέρια είναι αυτά που έχει!*». Δεν ήταν ικανοποιημένος με το αποτέλεσμα του ανθρώπου του. Πάλι στην ερώτηση σχετικά με το αν δυσκολεύτηκε απάντησε πως όλα του ήταν εύκολα και πως χάρηκε που ζωγράφιζε. Αποκρύπτει το πόσο δυσκολεύτηκε και απογοητεύτηκε από το αποτέλεσμά του. Σε σχετικές ερωτήσεις για το πώς ένιωθε όταν ξεκίνησε, όταν ζωγράφιζε και όταν τελείωσε απάντησε κοφτά και σύντομα πως του άρεσε πολύ και πως ανακουφίστηκε που τελείωσε. Σχετικά με τα χρώματα που ρωτήθηκε ο 2. απάντησε πως του άρεσε που έβαλε το αγαπημένο του χρώμα το πράσινο στο παντελόνι του Φώτη και ότι ήθελε να πετύχει έναν ωραίο συνδυασμό. Από την εμπειρία μας γνωρίζουμε πως ο 2. ενδιαφέρεται για το ντύσιμό του πολύ και θέλει να ακούει καλά σχόλια για τα ρούχα του και το πόσο του πάνε. Αυτό είναι ένα ακόμα στοιχείο του χαρακτήρα του, το οποίο αποτυπώνει στον άνθρωπο που σχεδίασε. Στο τέλος προσπάθησε να επιστήσει την προσοχή της ερευνήτριας στο πίσω μέρος της σελίδας όπου είχε σχεδιάσει μια μεγάλη καρδιά και είχε γράψει το όνομά του λέγοντας πως «*Πρώτη φορά κάνω τόσο ωραία και μεγάλη καρδιά*». Είναι περήφανος για το πίσω μέρος της σελίδας του και θέλει να το δείξει σε όλους, γι' αυτό κι έβαλε το όνομά του από πίσω, ενώ από μπροστά ο άνθρωπός του είναι στην άκρη της κόλλας και δεν έχει τίποτα άλλο, που να φανερώσει ότι είναι δικό του σχέδιο.

Ανάλυση του ιχνογραφήματος του δεύτερου ατόμου

Το σχέδιο του 2., αν και μας φαίνεται φτωχό, έχει πολλά στοιχεία να μας δώσει. Πρόκειται για ένα διστακτικό, αλλά και χαρούμενο σχέδιο. Η κόλλα του είναι σε κάθετη μορφή, καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας. Αυτή η πληροφορία μας δείχνει πως όσο βλέπαμε το ιχνογράφημα του 2. κρατούσαμε και εμείς σε κάθετη θέση την κόλλα A4 για να βλέπουμε τα στοιχεία της ζωγραφιάς εκεί που τα έβλεπε και ζωγράφιζε ο ίδιος. Η ανθρώπινη φιγούρα βρίσκεται πάνω και αριστερά της σελίδας. Βρίσκεται στον χώρο της ανάμνησης και πρόκειται για το πώς θυμάται ο 2. τον εαυτό του. Η ανθρώπινη φιγούρα έχει μικρό μέγεθος. Το γεγονός πως το ανθρωπάκι είναι μικρό και βρίσκεται σε μια γωνία του χαρτιού υποδηλώνει το ότι το άτομο ντρέπεται για τη ζωγραφιά του. Πράγματι από την παρατήρησή μας αναφέρουμε πως ο 2. ήταν

προβληματισμένος και διστακτικός τόσο για την επιλογή των χρωμάτων όσο και για την τοποθεσία στην οποία θα ζωγράφιζε τον άνθρωπο. Το πρώτο χρώμα που χρησιμοποίησε ήταν το κόκκινο, με το οποίο ξεκίνησε να κάνει το περίγραμμα του κεφαλιού και τα χαρακτηριστικά του προσώπου. Είναι ένα χαρούμενο ανθρωπάκι με μάτια, μύτη και στόμα. Το ίδιο το άτομο το ενισχύει, αναφέροντας πως η ανθρώπινη φιγούρα του είναι χαρούμενη. Συνέχισε σχεδιάζοντας τον κορμό κι έπειτα τα υπόλοιπα άκρα, δηλαδή τα χέρια και μετά τα πόδια. Στο τέλος έκανε τα μαλλιά με το κόκκινο χρώμα πάλι. Το σώμα είναι δυσανάλογο, έχει τεράστια χέρια σε σχέση με το σύνολο του σώματός του. Το δεξί χέρι είναι εμφανώς διαφορετικό ως προς το σχήμα και δεν διακρίνονται καλά τα δάχτυλα. Σύμφωνα με τα κριτήριά μας οι μεγάλοι βραχίονες υποδηλώνουν την ανάγκη του ατόμου για επαφή (όχι απαραίτητα σωματική) με άλλους ανθρώπους και έκφρασης συναισθημάτων. Ο κορμός είναι στρογγυλός στο πάνω μέρος του κι έχει δύο κάθετα ορθογώνια για πόδια. Επίσης στον κορμό, έχει ζωγραφίσει μια γαλάζια μπλούζα ασκώντας πίεση στο μολύβι μετρία κόκκινα κουμπιά. Νευρική και ένταση υποδηλώνει η πίεση αυτή αν αναλογιστούμε ότι σχεδιάζει τον κορμό του ανθρώπου του για τον οποίο δεν νιώθει καλά. Στα πόδια έχει ζωγραφίσει (ασκώντας πάλι πίεση στο μολύβι) παντελόνι χρώματος πράσινου, το οποίο είναι και το αγαπημένο του χρώμα. Η πίεση εδώ ασκήθηκε για να τονίσει το ωραίο του παντελόνι. Έπειτα σχεδίασε τα δάχτυλα των ποδιών κάνοντας τρεις κόκκινες γραμμές και στα δύο του πόδια. Φυσιολογικά θα πρέπει να αναφέρουμε πως το άτομο είναι εύσωμο και ψηλό, γεγονός το οποίο λαμβάνουμε υπόψη για να υπολογίσουμε το πώς ζωγράφισε τον εαυτό του. Βλέπουμε πως δεν του αρέσει ούτε ο σωματότυπος του ανθρώπου του ούτε τα χέρια ούτε ο κορμός. Στη συνέντευξη το άτομο δήλωσε πως δεν είναι εκείνος ο εικονιζόμενος. Όταν κοίταξε τον ανθρωπάκο του, τον περιεργάστηκε και μας ρώτησε «*Μα χέρια είναι αυτά που έχει;*». Η ερώτηση αυτή και ο σχολιασμός του μας δείχνει ότι ήταν απογοητευμένος βλέποντας και μιλώντας για το σχέδιό του. Στο τέλος, σκεπτικός σχετικά με το σχέδιό του, γύρισε την κόλλα Α4 από την άλλη πλευρά όπου σχεδίασε στο κέντρο της σελίδας μια μεγάλη κόκκινη καρδιά και έγραψε με κεφαλαία μεγάλα γράμματα το όνομά του. Αυτό μας δείχνει πως είναι υπερήφανος για το πίσω σχέδιο και ντρέπεται για το μπροστινό. Είχε το άγχος να εκθέσει τον άνθρωπό του και ένιωθε ασφάλεια να ζωγραφίσει από την πίσω πλευρά όσα ήθελε και όσα σκόπευε ο ίδιος ο 2. να δείξει. Στη συνέντευξη έβγαλε όνομα στο ανθρωπάκι, ο Φώτης ο φίλος του 2. Ο 2., αν και δεν παραδέχτηκε ότι είναι το ανθρωπάκι που ζωγράφισε, πολύ

πιθανό να είναι ο ίδιος, αφού άφησε την φιγούρα του ξυπόλητη και μας είπε πως «και ο ίδιος τώρα το καλοκαίρι του αρέσει να περπατάει ξυπόλυτος στο σπίτι». Άθελά του μας αποκαλύπτει πως είναι ο ίδιος, χωρίς να θέλει να το παραδεχτεί όμως, διότι νιώθει ασφαλής να μιλάει για άλλο πρόσωπο και όχι για τον εαυτό του, να δίνει πληροφορίες για κάποιον άλλο. Είναι συναισθήματα αυτά του φόβου που εμποδίζουν τα ΑμεΝΥ να εκφράσουν άμεσα τις ανάγκες τους. Μέσα από το ιχνογράφημα παρέχεται στα άτομα όλων των ηλικιών ασφάλεια ώστε να μιλήσουν και να πουν όσα θέλουν και σκέφτονται (Machioldi, 1998).

Συνοψίζοντας, ο 2. ήρθε με καλή διάθεση στη δομή και μέχρι να ξεκινήσει η διαδικασία ήταν θετικός και πρόθυμος. Όταν ζωγράφιζε ήταν σκεπτικός και εμφανώς προβληματισμένος. Εκφράζει μέσα από το σχέδιό του την ανασφάλεια που νιώθει σχετικά με το πώς εικονίζεται. Δεν του αρέσει το σώμα του, όμως, θέλει να είναι χαρούμενος. Σύμφωνα με τα κριτήρια που έχουμε θέσει βρίσκουμε πως η περίπτωση 2. νιώθει ανασφαλής, δεν του αρέσει ο άνθρωπος που φτιάχνει και δεν του αρέσει γιατί είναι η άποψη που έχει ο ίδιος για τον εαυτό του. Είναι χαρούμενος που ζωγραφίζει και αυτό φαίνεται καθώς, αφού τελειώνει το σχέδιο που τον προβλημάτιζε για τον άνθρωπο, γυρίζει ανάποδα την κόλλα και ζωγραφίζει με χαρούμενα χρώματα μια καρδιά και το όνομά του. Είναι χαρούμενος, καθώς στη συνέντευξη για το σχέδιό του γίνεται φίλος με τον άνθρωπό του, τον Φώτη. Μέσα από τη διαδικασία της ιχνογράφησης γίνεται ξεκάθαρο πως η περίπτωση 2. δεν νιώθει καλά με το σώμα του, δεν του αρέσει η εξωτερική του εμφάνιση. Αυτή την άποψη δεν την εκφράζει με άλλο τρόπο. Είναι σημαντικό να τονίσουμε πως ο 2. είπε ότι δεν δυσκολεύτηκε ενώ κατά τη διαδικασία ήταν προβληματισμένος και σκεπτικός για τον άνθρωπο που θα σχεδιάσει.

Γ. Άτομο 3.

Συνέντευξη για την αρχή της μέρας του τρίτου ατόμου:

Η περίπτωση 3 σε σχετικές ερωτήσεις μας ανέφερε ότι ήταν ευδιάθετος εκείνη την ημέρα, λέγοντας «Καλά κύριε». Όταν ερωτήθηκε σχετικά με το ξεκίνημα της ημέρας του, απάντησε με όρεξη και προθυμία, λέγοντας ότι ξύπνησε στις 6, έφαγε πρωινό με γάλα και δημητριακά, έπλυνε τα δόντια και ενημερώθηκε για τις εξελίξεις της μέρας από τις πρωινές ειδήσεις. Το άτομο έχει εκπαιδευτεί να ενημερώνεται για τα

κοινωνικά δρώμενα και τις εξελίξεις που τον αφορούν. Ο 3. έχει ελαφριά νοητική υστέρηση, μας αναφέρει του τρόπους με τους οποίους κοινωνικοποιείται και αναγνωρίζει τις ευθύνες του όσον αφορά την αγωγή του και το πρόγραμμα ύπνου του. Τα άτομα με ελαφριά νοητική υστέρηση έχουν τη δυνατότητα να ενταχθούν στη κοινωνία, να αυτοεξυπηρετούνται και να αλληλεπιδρούν με τους γύρω τους. Αυτή η προσαρμογή είναι εφικτή καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του (Κάκουρος & Μανιαδάκη, 2006). Έπειτα πήρε το λεωφορείο και ήρθε στη δομή. Αυτό μας δείχνει το επίπεδο αυτονομίας που έχει καλλιεργηθεί στον 3., λαμβάνοντας υπόψη ότι ο 3. μένει σε χωριό, εκτός Ηρακλείου, και πρέπει να είναι συνεπής στο χρόνο του για να προλαβαίνει τα δρομολόγια των υπεραστικών λεωφορείων που δεν είναι πολύ συχνά. Αφού είδε το αγαπημένο του τηλεοπτικό παιχνίδι και ακούγοντας και πάλι λίγες ειδήσεις, ξάπλωσε νωρίς και κοιμήθηκε. Δεν ξέχασε να παραλείψει πως πήρε και τα χάπια και αυτό είναι πολύ σημαντικό, καθώς μας δείχνει πως το άτομο από τη στιγμή που θα ξυπνήσει μέχρι και την ώρα που θα ξαπλώσει ξέρει να αυτοεξυπηρετείται πολύ καλά και αυτό είναι το πιο σημαντικό εφόδιο για τα ΑμεΝΥ, καθώς νιώθουν περήφανα για τα όσα κατακτούν κάθε μέρα. Συνοψίζοντας, ο 3. είναι συνεπής στην καθημερινότητά του, αυτοεξυπηρετείται και μπορεί να πάρει αποφάσεις για τον εαυτό του, τόσο εντός της δομής όσο κι εκτός, σε θέματα που έχουν να κάνουν με την μεταφορά του. Ο 3. κοιμήθηκε νωρίς, δεν τον αναστάτωσε κάτι εχθές και πήρε τα φάρμακά του. Είχε καλό ύπνο χωρίς διακοπές. Το πρωί ακολούθησε το καθημερινό του πρόγραμμα και ήρθε στη δομή χωρίς να αναφέρει κάποια αλλαγή. Από τη συνέντευξη φαίνεται πως το άτομο ήταν ήρεμο πριν ξεκινήσει να ζωγραφίζει κι ενώ μας μιλούσε.

Περιγραφή σχεδίου:

Κατά τη διάρκεια της διαδικασίας ο 3. ήταν χαρούμενος, συνεργάσιμος και έτοιμος να ξεκινήσει να ζωγραφίζει. Τοποθέτησε τη κόλλα Α4 σε κάθετη μορφή. Αυτή η πληροφορία μας δείχνει πως όσο βλέπαμε το ιχνογράφημα του 3. κρατούσαμε κι εμείς σε κάθετη θέση τη κόλλα Α4 για να βλέπουμε τα στοιχεία της ζωγραφιάς εκεί που τα έβλεπε και ζωγράφιζε ο ίδιος. Σχεδίασε μια μεγάλη ανθρώπινη φιγούρα στο κέντρο. Πρόκειται για μια γυναικεία φιγούρα. Το κεφάλι είναι κανονικό και έχει μάτια με βλεφαρίδες, μύτη, στόμα, ένα κόκκινο σημάδι ακριβώς κάτω από το αριστερό μάτι, αφτιά και μαλλιά. Πάνω από τα μαλλιά φοράει ένα καπέλο. Ο κορμός

είναι συμμετρικός και θυμίζει ισοσκελές τρίγωνο. Το σώμα είναι χωρισμένο σε λωρίδες, καθώς αποτελεί μέρος του φορέματος. Τα χέρια είναι μικρά και κοντά σε σχέση με το υπόλοιπο σώμα, ενώ απουσιάζουν και τα δάχτυλα. Επίσης στο δεξί χέρι κρατάει μια τετράγωνη τσάντα, η οποία θυμίζει φάκελο. Στα πόδια φοράει παπούτσια και συγκεκριμένα μπότες με τακούνι. Στην υπόλοιπη κόλλα A4 στην πάνω πλευρά του χαρτιού έχει μια μπλε λωρίδα που είναι ο ουρανός και στην πάνω αριστερή γωνία έχει φτιάξει έναν ήλιο με μάτια, μύτη και στόμα. Ακριβώς κάτω από την μπλε λωρίδα και πάνω από το κεφάλι της ανθρώπινης φιγούρας από την αριστερή πλευρά έχει 3 πουλιά, ενώ από την δεξιά έχει 4 πουλιά. Τέλος, κάτω από τα πόδια της ανθρώπινης φιγούρας στο κάτω μέρος της κόλλας A4 υπάρχει μια καμπυλωτή λωρίδα πορτοκαλί το γρασίδι και ακριβώς πάνω από την πορτοκαλί λωρίδα από την δεξιά πλευρά υπάρχουν 3 λουλούδια.

Σχέδιο 3:

Συνέντευξη του τρίτου ατόμου για τη ζωγραφιά

Ο 3. σε σχετικές με τη ζωγραφιά του ερωτήσεις απάντησε πρόθυμα. Ήταν σκεπτικός σχετικά με την ανάλυση του σχεδίου του. Δεν ήθελε να πει περισσότερα από όσα φαινόταν στο χαρτί. Αρχικά, όταν ζητήθηκε από τον ερευνητή να περιγράψει ο 3. τον άνθρωπο που σχεδίασε, εκείνος ανέλυσε το σχέδιό του λέγοντας πως σχεδίασε μια γνωστή του από ένα γειτονικό χωριό. Πρώτα ξεκαθάρισε πως η κυρία αυτή δεν είναι φίλη του, αλλά γνωστή του και πως θα πάει στη λαϊκή με την τσάντα της, δείχνοντας παράλληλα με το δάχτυλο για ποιο σχέδιο μιλάει. *«Έχει ήλιο και φοράει καπέλο, είναι ζεστή ημέρα και πετούν γλάροι στον ουρανό»* είπε δείχνοντας τα σχέδιά του. Το χορτάρι στο οποίο πατάει ανέφερε πως έχει ξεραθεί γι' αυτό το έκανε πορτοκαλί. Η κυρία Μαρίνα, η γνωστή του 3. έχει ένα σημάδι στο πρόσωπο, το οποίο σύμφωνα με τον 3. *«είναι κραγιόν που της ξέφυγε»*. Κατά τη διάρκεια της περιγραφής του σχεδίου του ο 3. ήταν χαρούμενος και περήφανος για το σχέδιο που έκανε. Έπειτα ο ερευνητής ρώτησε τον 3. πώς του φαίνεται το σχέδιο και άμα δυσκολεύτηκε. Ο 3., χωρίς να το σκεφτεί, απάντησε πως του άρεσε η ζωγραφική και πως δεν τον δυσκόλεψε τίποτα. Ο 3. απάντησε σύντομα και κοφτά. Αυτό μας δείχνει πως δεν ήθελε να επεκταθεί, δεν ήθελε να αναλύσει περεταίρω το σχέδιό του. Όταν ερωτήθηκε σχετικά με το πώς αισθάνθηκε πριν, κατά τη διάρκεια και αφού τελείωσε τη ζωγραφιά του ο 3. απάντησε πως ήταν ήρεμος, του άρεσε που ασχολήθηκε με τη ζωγραφική και πως είναι ικανοποιημένος με το αποτέλεσμα του. Σε σχετική ερώτηση με τα χρώματα που χρησιμοποίησε ο 3. απάντησε πως έβαλε στα λουλούδια το αγαπημένο του χρώμα, το λαχανί (και όχι στον άνθρωπο). Ο 3. δεν εστίασε στο σχέδιο του ανθρώπου του, δεν ήθελε να το συζητήσει, ενώ το σχέδιό του ήταν προσεγμένο και ο ίδιος, όπως δήλωσε, ήταν ικανοποιημένος με το αποτέλεσμα. Απαντούσε κοφτά και μονολεκτικά σε ορισμένα σημεία, ώστε να μην αναγκαστεί να δώσει άλλες πληροφορίες για στοιχεία τα οποία δεν ήθελε να δώσει.

Ανάλυση του ιχνογραφήματος του τρίτου ατόμου

Το σχέδιο που ζωγράφησε ο 3. εκ πρώτης όψεως προκαλεί χαρά και αισιοδοξία. Είναι μία χαρούμενη φιγούρα, σε ένα όμορφο πλαίσιο με χαρούμενα και έντονα χρωματικά στοιχεία, όπως ο χαμογελαστός ήλιος, ο ουρανός, το γρασίδι και τα πουλιά. Η φιγούρα βρίσκεται στο κέντρο της σελίδας «στο κομμάτι του εγωκεντρισμού» είναι

σε μεγάλη μορφή, καταλαμβάνοντας όλο τον χώρο στο χαρτί. Η θέση του ανθρώπου και το μέγεθός του μας δείχνει ότι το άτομο νιώθει ασφάλεια να δείξει το έργο του, θέλει να εκφραστεί. Ξεκίνησε με το καφέ μολύβι φτιάχνοντας το περίγραμμα του κεφαλιού, έπειτα συνέχισε με τον κορμό, τα χέρια και μετά σχεδίασε το φόρεμα και έκανε τα πόδια σε ορθή γωνία. Το κεφάλι έχει φυσιολογική διάσταση σε σχέση με το σύνολο του σώματος. Προσέξαμε ότι έδωσε προσοχή στη σχεδίαση του κύκλου που ήταν το κεφάλι. Στη συνέχεια με το ίδιο καφέ χρώμα έφτιαξε τα χαρακτηριστικά του προσώπου, στα οποία έβαλε μια ίσια γραμμή για μύτη, ένα πλατύ χαμόγελο κι έπειτα έκανε περίγραμμα στα μάτια και έκανε μια κουκίδα στο κέντρο των ματιών. Στα μάτια πρόσθεσε βλεφαρίδες. Έπειτα πρόσθεσε και αυτιά και κοντά μαλλιά χρησιμοποιώντας το ίδιο χρώμα δηλαδή το καφέ. Παρατηρείται ότι ήταν πολύ λεπτομερές στο σχέδιο της φιγούρας του. Είναι ο μόνος που ζωγράφησε αυτιά και βλεφαρίδες στο σχέδιό του, γεγονός που μας δείχνει πως κάποια εικόνα έχει στο μυαλό του ο 3. Έπειτα έκανε τον κορμό, ο οποίος σχεδίο συνδέεται με τις βασικές ορμές. Όπως φαίνεται χώρισε τον κορμό σε 4 επίπεδα. Το πρώτο χρώμα το οποίο έβαλε ψηλά στον κορμό είναι το γαλάζιο, στο οποίο κι άσκησε πίεση. Η άσκηση δύναμης υποδηλώνει νευρικήτητα, ενώ η επιλογή του χρώματος γίνεται για να ξεχωρίσει από τα υπόλοιπα επίπεδα. Μετά συνέχισε στο επόμενο επίπεδο του κορμού στο οποίο έβαλε μπλε, πάλι ασκώντας πίεση στο μολύβι. Εκεί ζωγράφησε και τα χέρια χρώματος μπλε, τα οποία είναι μικρότερα αναλογικά με το υπόλοιπο σχέδιο. Ο άνθρωπος δεν έχει αναλογίες στα χέρια σε σχέση με τον κορμό. Πρόκειται για 2 μικρές γραμμές. Οι «Κοντοί βραχίονες» εκφράζουν τον φόβο του ατόμου να συναναστραφεί με τους άλλους, την ανασφάλεια ή την φυσιολογική ντροπαλότητά του. Στο δεξί χέρι το άτομο κρατάει μια τσάντα. Το περίγραμμα της τσάντας σχεδιάστηκε, όταν σχεδιάζοταν και το δεξί χέρι του ανθρώπου. Η τσάντα είναι μικρή τετράγωνη και θυμίζει φάκελο. Το εσωτερικό της έχει γίνει με καφέ χρώμα, όπου το άτομο προσπάθησε να μην πατήσει πολύ το μολύβι για να βγει πιο απαλό το χρώμα. Στο τρίτο επίπεδο, στα μισά του φορέματος, το χρώμα που επέλεξε ήταν το μωβ, στο οποίο δεν άσκησε καθόλου πίεση. Το μωβ υποδηλώνει τη θλίψη, τη ζήλεια και μπορεί γι' αυτό να μην ήθελε ο 3. να το κάνει πιο έντονο από όσο ήδη το ένιωθε. Τέλος στο κάτω μέρος του κορμού- φουστάνιού έβαλε ροζ, ασκώντας πίεση στο μολύβι. Το ροζ χρώμα δείχνει την αθωότητα όμως σε αυτή την περίπτωση έχει να κάνει με τον συμβολισμό του γυναικείου ρόλου στη ζωή του. Ο κορμός του 3. θυμίζει ισοσκελές τρίγωνο. Κάτω από τον κορμό πάτησε με δύναμη το ροζ μολύβι για να

σχηματίζει σε ορθή γωνία τις μπότες της. Διακρίνουμε έναν «Γωνιώδη τρόπο σχεδίαση». Αυτός ο τύπος σχεδίασης χαρακτηρίζει το άτομο στο οποίο η θέληση και η επιμονή τείνουν να υπερισχύουν του αυτοσχεδιασμού και του αυθορμητισμού, πράγμα που οφείλεται είτε στην αυστηρότητα και τον περιορισμό στο σπίτι είτε από το περιβάλλον του. Πάνω από το καφέ χρώμα, με το οποίο είχε σχεδιάσει τα πόδια της, «της φόρεσε» τις μπότες με τακούνι, όπως ο ίδιος δήλωσε. Αφού τελείωσε με το υπόλοιπο σχέδιο, πρόσθεσε μερικές λεπτομέρειες στο πρόσωπό της. Πιο συγκεκριμένα σχεδίασε ένα καπέλο πάνω από τα μαλλιά της, κάνοντας ένα μωβ περίγραμμα και μέσα το χρωμάτισε καφέ. Σχεδίασε στο αριστερό της μάγουλο ένα κόκκινο σημάδι, το οποίο μας είπε ότι ήταν κραγιόν το οποίο της ξέφυγε όταν το έβαζε. Τελειώνοντας με την ανθρώπινη φιγούρα ο 3. σχεδίασε στο υπόλοιπο χαρτί. Ξεκίνησε κάνοντας τον ήλιο πάνω αριστερά. Στον ήλιο έβαλε χαρούμενο πρόσωπο, μάτια, μύτη και χαμόγελο. Η θέση του κι η προσωποποίηση του ήλιου σε πολλά ιχνογραφήματα συμβολίζει τον πατέρα, ο οποίος βρίσκεται στον χώρο της ανάμνησης. Η μητέρα αποδίδεται μέσω των επιπέδων στο φουστάνι της γυναίκας δείχνοντας την οριοθέτηση που δέχεται από αυτήν. Άρα φαίνεται πως πρωταρχικό ρόλο στο σπίτι έχει η μητέρα λαμβάνοντας υπόψη τη θέση του ήλιου και το οικογενειακό περιβάλλον του 3. το οποίο γνωρίζουμε ήδη πως αποτελείται από γυναικεία ηγετικά πρότυπα που τον συμβουλεύουν και τον καθοδηγούν. Έπειτα σχεδίασε τον ουρανό στο πάνω μέρος της κόλλας, ασκώντας πίεση στο μπλε χρώμα. Από κάτω από τα πόδια του ανθρώπου έχει πατήσει το πορτοκαλί χρώμα για να γεμίσει το κενό μεταξύ της κενής κόλλας και των ποδιών του ανθρώπου. Όπως ανέφερε, «Αυτό είναι το χορτάρι, το οποίο έχει ξεραθεί», αιτιολογώντας με αυτόν τον τρόπο το χρώμα που επέλεξε γι' αυτό. Ο 3., αφού τελείωσε με το κάτω μέρος, σχεδίασε τα πουλιά στον ουρανό, τα οποία μας απάντησε πως ήταν γλάροι. Πρέπει να τονίσουμε πως καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας ο 3. ήταν σκεπτικός και επιλεκτικός με τα χρώματα που έβαζε στον άνθρωπό του. Αυτό μας δείχνει πως τόσο η επιλογή των χρωμάτων όσο και τα σημεία στα οποία χρησιμοποιήθηκαν δεν είναι τυχαία. Συμβουλευόμενοι την κυρία Δρακοπούλου συμπεράναμε από το σχέδιο του 3. πως δεν ζωγράφισε μια τυχαία κυρία την οποία γνώριζε. Είχε ζωγραφίσει τον εαυτό του, ενώ είχε καλύψει με πολλούς τρόπους τις λεπτομέρειές του, ώστε να μην γίνεται αντιληπτό. Η επιλογή της κάλυψης που διάλεξε από άντρας σε γυναίκα είναι κατανοητή, μόνο άμα αναλογιστούμε το οικογενειακό περιβάλλον του 3., το οποίο περιβάλλεται από γυναικεία πρότυπα. Έχει χωρίσει τον κορμό του σε επίπεδα. Στο

κάθε επίπεδο έχει βάλει διαφορετικά χρώματα. Ο διαχωρισμός αναφέρεται στην αυστηρότητα και την οριοθέτηση, την οποία δέχεται από το οικογενειακό του περιβάλλον. Εδώ, επίσης, γίνεται συσχέτιση των γυναικείων προτύπων και το κατά πόσο τον οριοθετούν. Το κάθε επίπεδο συμβολίζει διαφορετικού τύπου οριοθέτηση από διαφορετικό πρόσωπο. Όπου ασκήθηκε παραπάνω πίεση στο χρώμα, πιθανότατα να είναι και πιο αυστηρή η οριοθέτηση. Τόσο στην οικογένειά του όσο και στη δομή οι ηγετικές φυσιογνωμίες που γνωρίζει ο 3. είναι γυναίκες, οι οποίες τον οριοθετούν. Από την εμπειρία μας με τον 3. αναφέρουμε πως πρόκειται για ένα άτομο εύστροφο, το οποίο συχνά κρύβει αυτά που σκέφτεται για να κάνει αυτό που θέλει χωρίς να τον ελέγχουν.

Συνοψίζοντας, ο 3. ήρθε στη δομή με καλή διάθεση και ήταν πρόθυμος να βοηθήσει. Κατά τη διάρκεια της ιχνογράφησης ήταν μεθοδικός και ενάλλασε τα χρώματα που χρησιμοποιούσε συνεχώς. Στο ιχνογράφημα διαπιστώσαμε πως, αντί για τη γυναίκα την οποία σχεδίαζε, ζωγράφισε τον ίδιο. Προσπαθούσε με εμφανή τρόπο να κρύψει πληροφορίες για τον ίδιο. Μας δείχνει πως είναι καχύποπτος με τη διαδικασία, γεγονός που έχει να κάνει με την οριοθέτηση την οποία υφίσταται καθημερινά. Έχει αποδώσει τις ισορροπίες στο σπίτι και στην οικογένεια με έναν δικό του τρόπο. Είναι συγκροτημένος και κρύβει αυτό το οποίο αισθάνεται. Στο σχέδιο φαίνεται πόση λεπτομέρεια βάζει και πόσο προσεκτικά «καμουφλάρει» τον άνθρωπό του. Αισθάνεται ελεύθερος να σχεδιάσει αυτά που νιώθει, γιατί εκεί έχει εκείνος τον έλεγχο. Στο ιχνογράφημα μας δίνει πληροφορίες για το πώς αισθάνεται στην καθημερινότητά του, στο γεμάτο απαιτήσεις πρόγραμμά του. Αυτές οι πληροφορίες του ιχνογραφήματος μας δείχνουν όσα ο 3. σκέφτεται, αλλά δεν εκφράζει.

Δ. Άτομο 4.

Συνέντευξη για την αρχή της μέρας του τέταρτου ατόμου

Η περίπτωση 4 σε σχετικές ερωτήσεις μας ήταν ευδιάθετη και ανυπόμονη να μας μιλήσει για την αρχή της ημέρας της, λέγοντας «Κυρία να σου πω έκανα και μπάνιο χτες». Στη συνέχεια περιέγραψε τη μέρα της και μας είπε πως ξύπνησε στις 7, δεν ήθελε να φάει πρωινό, ετοίμασε το κολατσιό της και ήρθε με τα πόδια στη δομή. Παρατηρούμε ότι η 4 ακολουθεί ένα πρόγραμμα το οποίο έχει σχέση με την

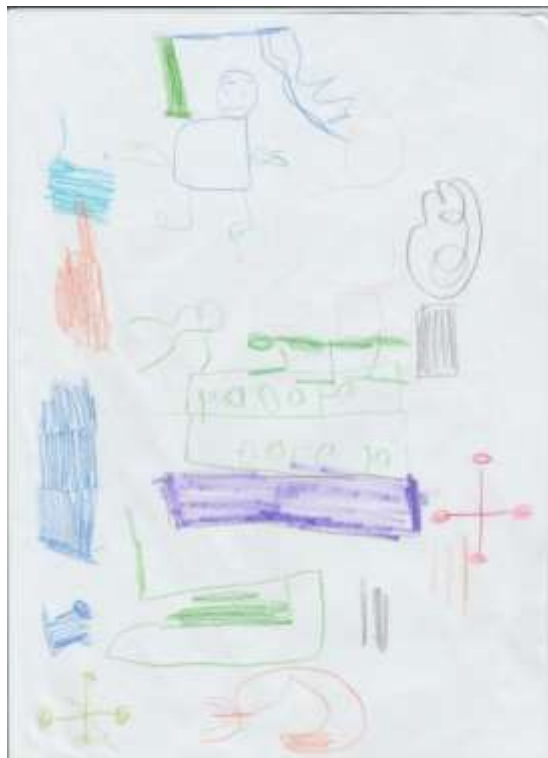
παρακολούθηση του προγράμματος της Ροδαυγής. Κοιμήθηκε νωρίς, αφού πρώτα είχε κάνει το μπάνιο της και είχε ακούσει την μουσική που της αρέσει. Βλέπουμε ότι η 4 είναι ένα άτομο που γνωρίζει πολύ καλά τους κανόνες υγιεινής και φροντίζει για το είδος πρώτης ανάγκης της (τροφή). Επίσης, ήταν αρκετά ανυπόμονη να μοιραστεί με την ερευνήτρια το όνειρο που είδε και το οποίο την έκανε πολύ χαρούμενη «*Αλλά να σας πω είδα και ένα όνειρο*». Από τη συνέντευξη καταλαβαίνουμε πως η 4 είναι ένα άτομο που μπορεί να αυτοεξηγητηθεί και αυτό φαίνεται τόσο από την προετοιμασία του κολατσιού της όσο και από τον ερχομό της στη δομή. Η αυτοεξημέτρηση είναι πολύ σημαντικό κομμάτι της εκπαίδευσης των ΑμεΝΥ, καθώς τα άτομα γίνονται πιο λειτουργικά στην καθημερινότητά τους και αισθάνονται ικανά για ό, τι καταφέρνουν.

Περιγραφή σχεδίου:

Υπάρχουν πολλά στοιχεία διάσπαρτα στον χώρο, τα οποία εκ πρώτης όψεως φαίνεται να μην συνδέονται μεταξύ τους. Ξεκινάμε από το πρώτο σχέδιο το οποίο ζωγράφησε, τον μπλε άνθρωπο. Έναν άνθρωπο που απουσιάζει ο λαιμός και τα πάνω άκρα είναι αποκομμένα από τον κορμό. Ο κορμός είναι ένα τετράγωνο σώμα. Από τη κάτω πλευρά του κορμού τα πόδια σχηματίζουν ορθή γωνία. Το κεφάλι είναι μικρό, στρογγυλό με χαρακτηριστικά τα μάτια (2 κουκίδες μπλε) με φρύδια από πάνω και στόμα. Επίσης, στον άνθρωπο υπάρχουν τα χέρια, τα οποία είναι δύο κυκλάκια που απέχουν από τον κορμό και πάνω τους έχουν σχεδιαστεί 2 δάχτυλα στο δεξί χέρι και στο αριστερό 3 και τα πόδια, τα οποία είναι δύο γραμμές που σχηματίζουν ορθή γωνία. Δίπλα ζωγράφησε με ροζ χρώμα μια δεύτερη ανθρώπινη φιγούρα, πιο μεγάλη, πιο αγνή δηλαδή δεν φαίνεται αρκετά. Ο κορμός πάλι είναι τετράγωνος, τα χέρια είναι πάλι δύο κυκλάκια που βρίσκονται κοντά στον κορμό αλλά δεν ενώνονται μαζί του. Το δεξί χέρι είναι πιο κάτω από το αναμενόμενο και ενώνεται με το μαύρο σχέδιο από κάτω. Η μαύρη φιγούρα έχει το σχήμα ενός δέντρου με αποκομμένο το φύλλωμα του δέντρου από τον κορμό. Στο κέντρο σχεδίασε ένα μεγάλο ορθογώνιο πράσινο σχήμα, στο οποίο έχει γράψει κάτι που δεν βγάζει νόημα. Δίπλα έκανε με μωβ ένα άλλο παραλληλόγραμμο ίδιων διαστάσεων και μωβ χρώματος. Πιο δεξιά από το μωβ σχήμα σχεδίασε ένα πράσινο σχήμα. Το σχήμα είναι ένα παραλληλόγραμμο, το οποίο θυμίζει αμόνι ή κάλτσα. Σε αυτό το μέρος δηλαδή στα δεξιά και πάνω της σελίδας ζωγράφησε και 3 γραμμές μαύρες και 3 ροζ να αιωρούνται

στον χώρο. Έπειτα ζωγράφισε το μπλε σχήμα πάνω από τον μπλε άνθρωπο το οποίο σχηματίζει ορθή γωνία. Όσον αφορά την ορθή γωνία που έχει σχηματιστεί, το κάθετο μέρος της σχεδιάστηκε από την 4. Η οριζόντια γραμμή είναι λεπτή και μπλε με φορά προς τα δεξιά. Στο τέλος της οριζόντιας γραμμής πέφτουν και τρεις μπλε γραμμές, οι οποίες έχουν φορά μακριά από το σχέδιο, σαν να ανοίγει αυτό το μέρος. Τέρμα δεξιά και κέντρο ζωγράφισε ένα πορτοκαλί σχήμα το οποίο είναι ένα ημικύκλιο που έχει χρωματιστεί λίγο στη μια πλευρά ενώ από την άλλη έχει σχεδιαστεί ένα μυτερό σχήδιο. Έπειτα μεταφέρθηκε στην κάτω αριστερή πλευρά της σελίδας κάτω από τον μπλε άνθρωπο, ένα μπλε τετράγωνο χρωματισμένο. Έπειτα σχεδίασε στο κεντρικό πάνω μέρος της σελίδας έναν σταυρό με τέσσερα κυκλάκια σαν πυξίδα. Στη συνέχεια σχεδίασε άλλη μια πυξίδα κάτω και δεξιά στο χαρτί χρώματος πράσινου. Έπειτα σχεδίασε αριστερά της πυξίδας, δηλαδή κάτω και δεξιά της σελίδας ένα μπλε τετράγωνο στο οποίο πάτησε παραπάνω σε κάποια σημεία το μπλε μολύβι, ώστε να βγει κάποιο σχήμα. Μοιάζει με νότα. Αριστερά της νότας σχεδίασε ένα μπλε παραλληλόγραμμο, το οποίο το χώρισε σχεδιάζοντας στο εσωτερικό του τρεις κάθετες γραμμές. Στη συνέχεια σχεδίασε στα αριστερά πάλι ένα πορτοκαλί οβάλ σχήμα το οποίο το μοντζούρωσε μέσα και έκανε και μια ελικοειδή γραμμή.

Σχέδιο 4:

Συνέντευξη του τέταρτου ατόμου για τη ζωγραφιά

Η 4. ήταν πρόθυμη να απαντήσει στις ερωτήσεις της ερευνήτριας σχετικά με τη ζωγραφιά της. Ήταν πολύ χαρούμενη και αυθόρμητη κατά τη διάρκεια της περιγραφής. Απαντούσε με ηρεμία για όλο της το σχέδιο και πώς το σκέφτηκε. Ξεκίνησε, αναφέροντας, ότι ζωγράφισε δύο φοιτητές που πάνε για καφέ. Είναι μια δραστηριότητα, η οποία γνωρίζουμε από την εμπειρία μας ότι η 4. επιλέγει να κάνει συχνά. Απάντησε πως *«Οι φοιτητές δεν ήταν γνωστοί της»* (αυθόρμητη, χαρούμενη). Πάνε στο supermarket (το πράσινο παραλληλόγραμμο στο κέντρο της κόλλας) για να αγοράσουν πάνες. *«Τις χρειάζονται για να είναι καθαροί»*. Ο ροζ άνθρωπος βοηθάει τον φίλο του, τη μαύρη φιγούρα, που δεν έχει χέρια, να αλλάξει πάνα. Γι' αυτό τον λόγο πηγαίνουν στην αλλαξιέρα, στη μπανιέρα και στη βρύση, για να αλλάξουν και να καθαριστούν. Πρόκειται για μια διαδικασία την οποία το άτομο έχει εκπαιδευτεί να ακολουθεί. Ο κάθε άνθρωπος έχει τη δική του διαδρομή που ακολουθεί. Έχει ζωγραφίσει και πυξίδες, ώστε να μην χαθούν οι φοιτητές. Όπως μας αναφέρει *«πρέπει να ξέρουν που πηγαίνουν, γιατί είναι νύχτα»*. Το βράδυ μας εξήγησε χαρούμενη η 4. ότι *«βγαίνουν για να πιούνε τα ποτάκια τους και είναι χαρούμενοι»*. Επίσης μας ανέφερε πως οι φοιτητές *«έβαλαν να ακούσουν μουσική για να μη βαρεθούν»* (το σχέδιο της μπλε νότας). Όταν οι φοιτητές μεγαλώσουν, πάνε στο γηροκομείο όπου θα τους φροντίζουν και θα τους αλλάζουν τις πάνες. Οι απαντήσεις χαρακτηρίζονται από αυθορμητισμό και ηρεμία. Το γηροκομείο είναι ένας οικείος για την 4. χώρος, καθώς περνάει πολύ χρόνο στο γηροκομείο παρέα με τη γιαγιά της. Φτάνοντας στο τέλος της περιγραφής της ανέφερε πως με το αγαπημένο της χρώμα, το πορτοκαλί σχεδίασε *«τη φοιτητούπολη»*, ένα χώρο όπου φοιτητές σαν την ίδια πάνε κάθε μέρα. Η φοιτητούπολη αναφέρεται στη Ροδανγή, τη δομή την οποία επισκέπτεται η 4. κάθε μέρα και από όπου μαθαίνει καινούργια πράγματα. Σχετικά με το πώς της φαίνεται το σχέδιό της, η 4. απάντησε πως ήταν πολύ ικανοποιημένη με το αποτέλεσμα της ζωγραφιάς της και κυρίως με τη φοιτητούπολη που σχεδίασε. Ήταν ανυπόμονη και δεν δυσκολεύτηκε, καθώς ανέφερε ότι η ζωγραφική τη χαλαρώνει και την κάνει να νιώθει όμορφα. Τέλος, σχετικά με το πώς ένιωθε πριν, κατά τη διάρκεια και αφού τελείωσε τη ζωγραφιά της, η 4. απάντησε πως ένιωθε χαρούμενη, ήρεμη και ορεξάτη συνοδεύοντας τις απαντήσεις της με γέλια. Δεν παρέλειψε σε αυτό το σημείο να αναφέρει ότι τα χρώματα που έβαλε, τα διάλεξε με τρόπο ώστε να βάλει αυτά που της

άρεσαν. Αυτό το σχόλιο μας δείχνει το πόσο της αρέσει η ζωγραφιά της και πόσο πολύ ήθελε να μιλήσει για τα όσα ζωγράφησε.

Ανάλυση του ιχνογραφήματος του τέταρτου ατόμου

Εκ πρώτης όψεως το ιχνογράφημα της 4. φαίνεται χαοτικό, μπερδεμένο και μας βγάζει αναστάτωση. Υπάρχουν πολλά στοιχεία διάσπαρτα στον χώρο, τα οποία εκ πρώτης όψεως φαίνεται να μην συνδέονται μεταξύ τους και δεν θα ήμασταν σε θέση να τα αποκρυπτογραφήσουμε εάν δεν μας τα εξηγούσε το ίδιο το άτομο. Πρέπει να θυμόμαστε πως πρόκειται για ένα άτομο με μέτρια νοητική υστέρηση το οποίο σημαίνει ότι οι σχεδιαστικές δεξιότητες υστερούν σε σχέση με άλλες περιπτώσεις. Ξεκινάμε από το πρώτο σχέδιο το οποίο ζωγράφησε, τον μπλε άνθρωπο (το μπλε συμβολίζει την ηρεμία και τη σιγουριά που εμπνέει ο άνθρωπος αυτός στην 4.). Έναν άνθρωπο που απουσιάζει ο λαιμός και τα πάνω άκρα είναι αποκομμένα από τον κορμό. Ο κορμός είναι ένα τετράγωνο σώμα. Από τη κάτω πλευρά του κορμού τα πόδια σχηματίζουν ορθή γωνία. Πρώτα ξεκίνησε σχεδιάζοντας τον κορμό, έπειτα το κεφάλι, το πρόσωπο, τα χέρια και τα πόδια. Ο κορμός είναι ένα μεγάλο μπλε τετράγωνο και μέσα δεν είναι ζωγραφισμένος. Στη περίπτωση αυτή ο κορμός μας παραπέμπει σε έναν εύσωμο μικροκαμωμένο άνθρωπο όπως η περίπτωση 4. βλέπει τον εαυτό της. Το κεφάλι είναι μικρό, στρογγυλό με χαρακτηριστικά τα μάτια (2 κουκίδες μπλε) με φρύδια από πάνω και στόμα. Το κεφάλι είναι το σημείο των περισσότερων αισθήσεων, επίσης είναι το πιο ξεκάθαρο σχέδιο στο χαρτί της 4. . Έχουν σχεδιαστεί τα μάτια, το στόμα κι έχει προσθέσει και τα φρύδια. Το στόμα το οποίο είναι μια ίσια γραμμή, ένα ανέκφραστο πρόσωπο. Το χαμόγελο στους ζωγραφισμένους ανθρώπους δεν υποδηλώνει απαραίτητα τη χαρά τους. Από την εμπειρία μας με την 4. μπορούμε να αναφέρουμε ότι δεν γνωρίζει πώς να αποτυπώσει τα συναισθήματα στην ανθρώπινη φιγούρα της, μόνο να τα περιγράψει. Για την ίδια, οι ανθρώπινες φιγούρες που σχεδιάζει είναι χαρούμενες. Απουσιάζουν αυτιά, μύτη και μαλλιά, παράληψη την οποία μπορούμε να υποθέσουμε ότι δεν ξέρει να τα βάζει, καθώς δεν τα ζωγραφίζει και σε άλλα σχέδια που έχει κάνει στο παρελθόν. Έπειτα ζωγράφησε τα χέρια τα οποία είναι δύο κυκλάκια που απέχουν από τον κορμό και πάνω τους έχουν σχεδιαστεί 2 δάχτυλα στο δεξί χέρι και στο αριστερό 3. Τα δάχτυλα μοιάζουν και με νύχια. Τα πόδια είναι δύο γραμμές που σχηματίζουν ορθή γωνία. Η 4. μας εξήγησε πως το παιδί αυτό έχει πατερίτσες και δεν μπορεί να περπατήσει. Τα

πόδια και τα χέρια βρίσκονται σε αναλογία με τον κορμό του ανθρώπου. Πρέπει να σημειωθεί εδώ πως η 4. κρατούσε κάθετα την κόλλα του χαρτιού της, όταν ζωγράφισε τον μπλε, τον ροζ και τον μαύρο άνθρωπο, ενώ αφού τους τέλειωσε γύρισε την κόλλα οριζόντια μέχρι να τελειώσει και να μας δώσει τη ζωγραφιά της. Είναι σημαντικό να γνωρίζουμε πως έβλεπε το ιχνογράφημά του το άτομο κατά τη διάρκεια της διαδικασίας. Ο άνθρωπος αυτός αιωρείται, όπως και τα υπόλοιπα στοιχεία, δεν έχουν ρεαλιστική υπόσταση. Χωροταξικά, όταν τον σχεδίαζε κάθετα στη κόλλα, βρισκόταν στο αριστερό και πάνω μέρος της σελίδας (στον χώρο της ανάμνησης δηλαδή έτσι θυμάται τον εαυτό της). Όταν σχεδίαζε τον μπλε άνθρωπο δεν ασκούσε πίεση στο σχέδιο. Αυτό μας παραπέμπει στην άσκηση «Μέτριας δύναμης» την ένδειξη εξισορρόπησης των δυνάμεων του ατόμου το οποίο κατανοεί τι και πως θέλει να ζωγραφίσει. Η επιλογή του χρώματος μας δείχνει πως το εικονιζόμενο άτομο είναι συμπαθές προς την 4., την ηρεμεί και της δίνει αυτοπεποίθηση. Δίπλα ζωγράφισε με ροζ χρώμα μια δεύτερη ανθρώπινη φιγούρα, πιο μεγάλη, πιο αγνή δηλαδή δεν φαίνεται αρκετά. Ένδειξη «Λιγοστής δύναμης», η οποία χαρακτηρίζει τα πολύ ευαίσθητα άτομα. Πρόκειται για τον ίδιο τρόπο σχεδιασμού της ανθρώπινης φιγούρας. Παρατηρείται απουσία λαιμού, μαλλιών, αυτιών και μύτης αλλά και τα δάχτυλα των χεριών, ενώ υπάρχουν φρύδια (χαρακτηριστικό που φαίνεται να βάζει στον άνθρωπό της). Ο κορμός πάλι είναι τετράγωνος, χωρίς λεπτομέρειες και στο στόμα δεν σχεδιάζεται χαμόγελο αλλά μια ευθεία γραμμή. Οι παραλήψεις αυτές δεν σημαίνουν κάτι όταν πρόκειται για στοιχεία τα οποία το ίδιο το άτομο δεν έχει μάθει να σχεδιάζει. Έτσι ξέρει να κάνει τον άνθρωπο. Έπειτα σχεδίασε τα χέρια, τα οποία πρόκειται για δύο κυκλάκια που βρίσκονται κοντά στον κορμό αλλά δεν ενώνονται μαζί του. Το δεξί χέρι είναι πιο κάτω από το αναμενόμενο, όπως φαίνεται και όπως εξηγεί κι η ίδια η 4. , αυτό συμβαίνει γιατί κρατάει το σχέδιο από κάτω του, ένα μαύρο σχέδιο. Τα πόδια, επίσης, διαφέρουν από το μπλε σχήμα, καθώς είναι μεγάλα σε σχήμα τετραγώνου και απέχουν επίσης από τον κορμό (αυτά τα πόδια θεωρεί φυσιολογικά για τον άνθρωπο, καθώς ο μπλε άνθρωπος έχει πατερίτσες). Χωροταξικά βρίσκεται πάνω και δεξιά κρατώντας κάθετα το χαρτί. Δηλαδή στον χώρο του ονείρου, άρα το άτομο το ηρεμεί η ύπαρξη του δεύτερου ανθρώπου, ο οποίος στηρίζει τον μπλε άνθρωπο. Δεν ασκούσε πίεση στο μολύβι και γι' αυτό το αποτέλεσμα του δεύτερου ανθρώπου δεν είναι ευδιάκριτο. Το αντικείμενο το οποίο κρατάει ο ροζ άνθρωπος είναι ένα μαύρο σχέδιο, το οποίο η ίδια η 4. μας ενημέρωσε ότι πρόκειται για άνθρωπο, «έναν ανάπηρο, χωρίς χέρια άνθρωπο», τον

οποίο τον βοηθάει. Στο σημείο αυτό φαίνεται το αίσθημα αλληλεγγύης που έχει η 4.. Στην 4. αρέσει να βοηθάει με όποιον τρόπο μπορεί. Η μαύρη φιγούρα έχει το σχήμα ενός δέντρου με αποκομμένο το φύλλωμα του δέντρου από τον κορμό. Όπως επιβεβαίωσε από την εμπειρία της και η κυρία Δρακοπούλου το σχέδιο του δέντρου στο ιχνογράφημα υποδηλώνει την ανθρώπινη φιγούρα και αυτό γίνεται αντιληπτό και από το προβολικό τεστ του δέντρου, στο οποίο το δέντρο νοείται το ίδιο το άτομο που το ζωγραφίζει (Κρότι, Αλμπέρτο, 2003). Απουσιάζει οποιοδήποτε χαρακτηριστικό του προσώπου και το μόνο που υπάρχει στο εσωτερικό του είναι μια ελικοειδής γραμμή. Δεν διαφαίνονται χέρια (λογικό αφού μας το είπε), αλλά δε διαφαίνονται και πόδια παράλληλα. Η απουσία ποδιών έχει να κάνει με την αλλαγή από άνθρωπο σε δέντρο. Στο σχέδιο έχει ασκηθεί πίεση στο μολύβι, ενώ έχει κάνει γραμμές κάθετες στο σχέδιο. Σύμφωνα με τα κριτήρια που έχουμε ορίσει διακρίνουμε «Στρωτή και Συνεχής» διαχείριση. η οποία χαρακτηρίζει ένα άτομο το οποίο είναι άνετο στις κοινωνικές του επαφές, συναισθηματικό και ήρεμο. Η 4. ήταν πράγματι δεκτική και πρόθυμη να μας επεξηγήσει τη ζωγραφιά της και να κουβεντιάσει μαζί μας. Η θέση του είναι δίπλα στους άλλους δύο ανθρώπους, λίγο πιο κάτω, κάθετα κοιτώντας τη κόλλα βρίσκεται στο κέντρο και δεξιά πλευρά. Έπειτα η 4. γύρισε οριζόντια την κόλλα της και ξεκίνησε να σχεδιάζει το μεγάλο ορθογώνιο πράσινο που το χώρισε στη μέση, καθώς μας ανέφερε ότι είναι το σούπερ μάρκετ. Χωροταξικά βρίσκεται στο κέντρο της σελίδας, δηλαδή αφορά τον εαυτό της, ενώ πρόκειται για ένα από τα μεγάλα σχήματα στο χαρτί. Ακριβώς από πάνω έχει σχεδιάσει μια κεραία και μια τέντα τα οποία μας έδειξε για να μας περιγράψει το σούπερ μάρκετ. Η τέντα έχει σχέδιο, τέσσερα κυκλάκια σε ευθεία γραμμή τα οποία ζωγραφίστηκαν με πίεση. Αυτό είναι ένα στοιχείο που ανακαλεί από μια πραγματική τέντα που έχει δει. Ακριβώς από κάτω έχει βάλει 3 στηρίγματα, τα δύο έχουν φορά προς τα δεξιά και το ένα προς τα αριστερά. Έπειτα ζωγράφησε το μπλε σχήμα πάνω από τον μπλε άνθρωπο το οποίο σχηματίζει ορθή γωνία. Όσον αφορά την ορθή γωνία που έχει σχηματιστεί, το κάθετο μέρος της σχεδιάστηκε από την 4., πιέζοντας το σκούρο πράσινο μολύβι και η γραμμή είναι πιο παχιά από την οριζόντια. Η οριζόντια γραμμή είναι λεπτή και μπλε με φορά προς τα δεξιά. Στο τέλος της οριζόντιας γραμμής πέφτουν και τρεις μπλε γραμμές, οι οποίες έχουν φορά μακριά από το σχέδιο, σαν να ανοίγει αυτό το μέρος. Εκεί η 4. ζωγράφησε την καφετέρια. Η επιλογή του χρώματος, καθώς και η θέση της δίπλα στον μπλε άνθρωπο μας δείχνει πως η καφετέρια είναι ένα ωραίο και ήρεμο μέρος για την ίδια το οποίο την κάνει να νιώθει ασφαλής. Χωροταξικά βρίσκεται

αριστερά και κέντρο. Δεξιά από το σούπερ μάρκετ (χωροταξικά στο κέντρο) έφτιαξε ένα άλλο ορθογώνιο σχήμα χρώματος μωβ το οποίο συμβολίζει τις πάνες τις οποίες αγόρασαν από το σούπερ μάρκετ οι άνθρωποι, όπως ανέφερε στη συνέντευξη. Η περίπτωση αυτού του σχεδίου είναι ιδιαίτερη καθώς, όταν οι ωφελούμενοι ζωγράφιζαν, η 4. έβγαλε έναν μαρκαδόρο από την τσέπη της με τον οποίο χρωμάτισε το μωβ σχέδιο και μετά τον ξαναέκρυσε. Αυτή της η πράξη μας δείχνει ότι το μωβ σχέδιο είναι κάτι προσωπικό για την ίδια γι' αυτό και η επιλογή του ιδιαίτερου σχεδίου και χρώματος. Το μωβ χρώμα συμβολίζει την ιδιαίτερη σχέση του ατόμου με το σχέδιο. Πιο δεξιά από το μωβ σχήμα (χωροταξικά δεξιά και κέντρο) σχεδίασε ένα πράσινο σχήμα που είναι η αλλαξιέρα. Αυτά είναι κοντά γιατί τα έχει συνδέσει σε μια διαδικασία. Το σχήμα είναι ένα παραλληλόγραμμο, το οποίο θυμίζει αμόνι ή κάλτσα. Έχει σχεδιάσει δύο μέρη στην αλλαξιέρα ενώ έχει μουτζουρώσει το κέντρο με πίεση στο πράσινο μολύβι. Η χρήση του πράσινου χρώματος υποδηλώνει την ηρεμία και την ευχαρίστηση που νιώθει στην διαδικασία της αλλαγής πάνας. Η άσκηση δύναμης στο μολύβι υποδηλώνει την έντονη συναισθηματικά στιγμή της 4. στη διαδικασία της αλλαγής πάνας στην αλλαξιέρα. Σε αυτό το μέρος δηλαδή στα δεξιά και πάνω της σελίδας ζωγράφισε και 3 γραμμές μαύρες και 3 ροζ να αιωρούνται στον χώρο. Αυτές είναι οι πορείες που παίρνουν οι άνθρωποι που μετακινούνται. Η μαύρη διαδρομή συνδέεται με τον μαύρο άνθρωπο και η ροζ με τον ροζ άνθρωπο. Τέρμα δεξιά και κέντρο ζωγράφισε ένα πορτοκαλί σχήμα το οποίο είναι ένα ημικύκλιο που έχει χρωματιστεί λίγο στη μια πλευρά ενώ από την άλλη έχει σχεδιαστεί ένα μυτερό σχέδιο. Αυτή είναι μια βρύση χρωματισμένη με το αγαπημένο της χρώμα το πορτοκαλί. Η επιλογή του χρώματος αυτού μας δείχνει πως χαίρεται όταν γίνεται χρήση της βρύσης. Από την εμπειρία μας μπορούμε να αναφέρουμε πως η 4. ακολουθεί τους κανόνες υγιεινής με προσοχή και κάνει συχνή χρήση της βρύσης για να πλύνει τα χέρια της. Έπειτα μεταφέρθηκε στην κάτω αριστερή πλευρά της σελίδας κάτω από τον μπλε άνθρωπο όπου και σχεδίασε την μπανιέρα, ένα μπλε τετράγωνο χρωματισμένο. Η μπανιέρα είναι μπλε αφού την ηρεμεί και της αρέσει το νερό που είδαμε παραπάνω. Εξέχουν κάποιες γραμμές από το σχέδιο οι οποίες μπορεί να είναι στοιχεία της δικής της μπανιέρας ή μπορεί απλά να της ξέφυγαν. Έπειτα σχεδίασε στο κεντρικό πάνω μέρος της σελίδας έναν σταυρό με τέσσερα κυκλάκια σε πυξίδα (όπου κι η ίδια μας είπε ότι το χρησιμοποιούν για να μη χάνονται οι άνθρωποι) χρώματος κόκκινου. Η επιλογή του χρώματος υποδηλώνει την έντονη ανάγκη, σημασία για καθοδήγηση στο δρόμο. Από την εμπειρία μας γνωρίζουμε ότι η

4. κάνει καθημερινές διαδρομές, μεγάλες αποστάσεις περπατώντας. Η πυξίδα είναι η καθημερινή διαδρομή που ακολουθεί για να έρθει στη δομή, να πάει βόλτα στο κέντρο ή να επιστρέψει στο σπίτι. Η πυξίδα επίσης συμβολίζει τις αποφάσεις που έχει να κάνει, που να στρίψει, ποιόν δρόμο να ακολουθήσει κτλ. Στη συνέχεια σχεδίασε άλλη μια πυξίδα κάτω και δεξιά στο χαρτί χρώματος πράσινου. Είπε ότι είναι βράδυ εκεί και γι' αυτό χρειάζεται την πυξίδα. Ένα στοιχείο το οποίο δεν μπορούσε στο σχέδιο να το εκφράσει, το ότι είναι νύχτα. Έπειτα σχεδίασε αριστερά της πυξίδας, δηλαδή κάτω και δεξιά της σελίδας ένα μπλε τετράγωνο στο οποίο πάτησε παραπάνω σε κάποια σημεία το μπλε μολύβι, ώστε να βγει κάποιο σχήμα. Πράγματι σχεδίασε μία νότα και σχολίασε πως οι άνθρωποι τόση ώρα στον δρόμο βάλανε να ακούσουν μουσική. Αυτό μας παραπέμπει στη καθημερινότητα της 4., η οποία περπατάει έξω ακούγοντας μουσική από το κινητό της. Το μπλε χρώμα για άλλη μια φορά μας ενημερώνει για τον θετικό ρόλο που παίζει η μουσική στη ζωή της 4.. Αριστερά της νότας σχεδίασε ένα μπλε παραλληλόγραμμο, το οποίο το χώρισε σχεδιάζοντας στο εσωτερικό του τρεις κάθετες γραμμές. Εκεί βρίσκεται το γηροκομείο, «ένα μέρος στο οποίο θα πάνε οι άνθρωποι μετά το σχολείο (την Ροδαυγή)». Είναι ένα μέρος που έχει ακούσει από τους δικούς της και τη γιαγιά της πως είναι κάτι καλό και γι' αυτό βάζει και μπλε χρώμα. Έπειτα σχεδίασε στα αριστερά πάλι ένα πορτοκαλί οβάλ σχήμα το οποίο το μουτζούρωσε μέσα και έκανε και μια ελικοειδή γραμμή. Το χρωμάτισμα εδώ μας παραπέμπει ότι σημαίνει κάτι ή να προσπαθούσε να εκφράσει το πόσο εύθυμο ήταν αυτό το μέρος για αυτήν καθώς όταν το σχεδίαζε χαμογελούσε και πρόσεχε πως το κάνει. «Είναι η φοιτητούπολη εκεί πάνε οι φοιτητές όπως κι εμείς» είπε γελώντας. Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε πως το σχέδιο της 4. αποτυπώνει μια ιστορία, την δική της πορεία. Στην αρχή το σχέδιό της φαινόταν χαοτικό και μας έδειχνε ταραχή και πίεση. Όμως, αφού μιλήσαμε μαζί της, φάνηκε πως στη πραγματικότητα το σχέδιο είναι μια ολόκληρη ιστορία. Οι άνθρωποι πάνε βόλτες για καφέ, βοηθούνται μεταξύ τους, ψωνίζουν τα είδη πρώτης ανάγκης από το supermarket. Χρειάζεται να προσανατολίζονται, όταν κυκλοφορούν το βράδυ. Με το πέρασ των χρόνων χρειάζεται να βοηθάνε ο ένας τον άλλο να αλλάζουν πάνες και να πλένονται, ενώ κάποια στιγμή θα πάνε στο γηροκομείο όταν μεγαλώσουν. Καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας το άτομο ήταν χαρούμενο και με καλή διάθεση. Όταν μίλησε για την ζωγραφιά της ήταν πρόθυμη κι αυθόρμητη. Από την εμπειρία μας η 4. έχει τη τάση να βοηθάει τους άλλους γύρω της και αυτό γίνεται αντιληπτό κι από το σχέδιό της στο σημείο όπου ο ροζ άνθρωπος βοηθάει τον ανάπηρο μαύρο άνθρωπο.

Δεν διακρίνουμε την 4. ανάμεσα στους ανθρώπους που σχεδίασε. Δεν χρειάζεται να είναι ένας άνθρωπος, καθώς η ίδια ζωγράφισε τη ζωή της όλη.

Η περίπτωση 4. ήρθε στη δομή με καλή διάθεση και κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων ήταν πρόθυμη να μας απαντήσει και να μας εξηγήσει τι ζωγράφισε. Τα χρώματα τα οποία ενάλλασσε ήταν το πορτοκαλί, το πράσινο και το μπλε για να ζωγραφίσει σχέδια, τα οποία δεν καταλάβαινε κάποιος εύκολα τι συμβόλιζαν. Η 4. μέσα από το σχέδιό της μας αποτυπώνει τη ζωή της καθημερινά, τις αναμνήσεις της από το παρελθόν και τις σκέψεις της για το μέλλον. Είναι πρόθυμη να μας εξηγήσει οποιαδήποτε λεπτομέρεια σχετικά με την εικόνα της. Μέσα από το σχέδιο και τις συνεντεύξεις καταλάβαμε για την 4. πως είναι αυθόρμητη, όμως δεν εκφράζει από μόνη της τις σκέψεις τις οποίες αποτύπωσε στο χαρτί. Το ιχνογράφημα αποτέλεσε την αιτία να συζητήσουμε γι' αυτά που σκέφτεται, να τη ρωτήσουμε χωρίς την αμεσότητα της ερώτησης. Μέσα από το σχέδιο της 4. είδαμε τι νιώθει για τα παιδιά που δυσκολεύονται, πόσο θέλει να τα βοηθάει. Είδαμε επίσης, πως νιώθει για το γεγονός ότι μεγαλώνει και τις ευθύνες που έχει. Τέλος η χαρά της τόσο στη περιγραφή των σχεδίων της όσο και κατά τη διάρκεια της ιχνογράφησής μας δείχνουν πως η διαδικασία τη χαροποίησε.

Συμπεράσματα

Η εικαστική θεραπεία, όπως αναλύθηκε στο θεωρητικό μέρος και επιβεβαιώθηκε και στο ερευνητικό, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην εκπαίδευση των ΑμεΝΥ (American Art Therapy Association, 2020). Μια μορφή εικαστικής θεραπείας είναι η ζωγραφιά ή ιχνογράφημα. Μέσω αυτού του μη λεκτικού μέσου έκφρασης, το άτομο εκφράζει τα συναισθήματά του, τις σκέψεις και τις επιθυμίες του (Thomas and Silk, 1990). Το ιχνογράφημα μπορεί να γίνει διαγνωστικό εργαλείο, αναγνωρίζοντας την γνωστικο-συναισθηματική κατάσταση του ατόμου και καταδεικνύοντας τα σημεία όπου το άτομο αδυνατεί να εκφραστεί λεκτικά. Λόγω της πολυεπίπεδης χρήσης του ιχνογραφήματος οι θεραπευτές μπορούν να βοηθήσουν με πολλούς τρόπους τους θεραπευόμενους να εκφράσουν όσα σκέφτονται ενώ δυσκολεύονται (Pénzes et al. , 2018). Οι άνθρωποι απολαμβάνουν τη σχεδίαση/ζωγραφική, γιατί μέσω αυτής διεγείρεται η έκφραση. Το σχέδιο ως ένα είδος ατομικής έκφρασης μπορεί να είναι και ένα επικοινωνιακό εργαλείο. Η χρήση σχεδίων για σκοπούς αξιολόγησης αποτελεί ένα ισχυρό εργαλείο, καθώς πολλοί άνθρωποι τείνουν να απολαμβάνουν το σχέδιο χωρίς να δείχνουν κανένα σημάδι έντασης (Machioldi, 1998). Ενώ πολλά άτομα κάθε ηλικίας αντιπαθούν να απαντούν σε ερωτήσεις, οι δοκιμασίες σχεδίασης μπορούν να ολοκληρωθούν γρήγορα, εύκολα και με ευχάριστο τρόπο (Croti, E. and Magni, A., 2003). Επιπλέον, άρονται τα γλωσσικά εμπόδια και επιτρέπονται οι συγκρίσεις μεταξύ ομάδων διαφορετικών γλωσσών και ικανοτήτων. Η ζωγραφική χρησιμοποιείται από τους ανθρώπους όλων των ηλικιών ως μέσο έκφρασης αντί ομιλίας, αφού μέσω αυτής εκφράζονται οι φόβοι, οι χαρές, τα όνειρα, ο πόνος κ. λπ. (Machioldi, 1998). Το σχέδιο αποτελεί διέξοδο επικοινωνίας.

Εστιάζοντας στα ΑμεΝΥ, επιχειρήσαμε με τη χρήση του ιχνογραφήματος να διερευνήσουμε, αν μπορούν να εκφράσουν τα συναισθήματά τους. Τα ΑμεΝΥ αποτελούν μια ευάλωτη κοινωνική ομάδα που, λόγω των μειωμένων κοινωνικών δεξιοτήτων και δυνατοτήτων της, έχει αποκλειστεί από το σύνολο. Στην Ελλάδα τα ΑμεΝΥ δεν αντιμετωπίζονται ισάξια και η συναισθηματική τους έκφραση περιορίζεται σε ζωγραφιές στα σχολεία ειδικής αγωγής, όπου η φοίτηση είναι προαιρετική (Mouzakitis, 2012). Ως εκ τούτου τα άτομα αυτής της ομάδας δεν ανοίγονται εύκολα συναισθηματικά.

Η ερευνητική μας μελέτη οδήγησε σε κάποια συμπεράσματα και προτάσεις που αναφέρουμε παρακάτω.

Το ιχνογράφημα δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί μόνο του. Πρόκειται για ένα εργαλείο με ρόλο συμπληρωματικό. Έχει σκοπό να φέρει στην επιφάνεια συναισθήματα, τα οποία το άτομο δεν έχει εκφράσει με άλλους τρόπους στον/η θεραπευτή/ρια. Δεν γίνεται να χρησιμοποιήσει ο ειδικός από τις πρώτες συνεδρίες το ιχνογράφημα, καθώς δεν γνωρίζει πως εκφράζεται το ωφελούμενο άτομο και συνεπώς μπορεί να υπάρχουν ασάφειες στην ερμηνεία του σχεδίου του (Thomas and Silk, 1990). Η νοητική υστέρηση είναι ένα πολύ σύνθετο κεφάλαιο, στο οποίο δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για τα δεδομένα που έχουμε (Goodenough, 1926). Στην έρευνά μας γνωρίζαμε τα ωφελούμενα μέλη τρία χρόνια και πάλι συναντήσαμε δυσκολίες στην ερμηνεία μας.

Ο σκοπός της συγκεκριμένης ερευνητικής μελέτης ήταν να διερευνήσουμε αν τα ΑμεΝΥ μπορούν να εκφράζουν τα συναισθήματά τους μέσα από το ιχνογράφημα. Τα ευρήματά μας έδειξαν ότι τα ΑμεΝΥ έχουν τη δυνατότητα να εκφράζουν μέσα από τη ζωγραφική τα συναισθήματά τους σε μεγάλο βαθμό, ακόμα και χωρίς να το καταλαβαίνουν. Η περίπτωση 4. ζωγράφησε και περιέγραψε πιο ελεύθερα τον άνθρωπό της και απαντούσε αυθόρμητα. Ενώ οι περιπτώσεις 1., 2., και 3. ήταν πιο δύσπιστοι, πιο ανασφαλείς και έδειξαν πως αν και περιέγραφαν πρόθυμα το σχέδιό τους, προσπάθησαν να μην ζωγραφίσουν λεπτομέρειες για τους ίδιους. Η στάση τους και οι απαντήσεις τους μας δείχνουν πως είναι επιφυλακτικά τόσο με τις έρευνες που συμμετέχουν όσο και με τις ερωτήσεις που τους κάνουν. Όπως είδαμε από την θεωρία, πρόκειται για μια πληθυσμιακή ομάδα η οποία έχει αποκλειστεί από το κοινωνικό σύνολο (Mouzakitis, 2012) και η επιφυλακτική τους στάση υποδηλώνει τον φόβο τους.

Πιο συγκεκριμένα απαντάμε στα ερευνητικά μας ερωτήματα ξεκινώντας από το αν σχετίζεται η χρήση ιχνογραφήματος με την έκφραση συναισθήματος. Θα ξεκινήσουμε αναφέροντας πως κατά τη διαδικασία της ιχνογράφησης όλες οι περιπτώσεις εξέφραζαν τη χαρά τους ή τον προβληματισμό τους. Οι περιπτώσεις 3. και 4. ήταν χαρούμενες, η περίπτωση 3. ενάλλασσε τα χρώματα στην ζωγραφιά της, ενώ ήταν εύθυμη και η περίπτωση 4. χαμογελούσε και έβαζε τα αγαπημένα της χρώματα στο σχέδιο. Από την άλλη οι περιπτώσεις 1. και 2. εξέφραζαν τον θυμό και τον προβληματισμό τους για τα σχέδια και τις λεπτομέρειες. Η περίπτωση 1.

προβληματιζόταν με το στόμα που ήθελε να διορθώσει και η περίπτωση 2. κατέκρινε τα χέρια τα οποία είχε σχεδιάσει και δεν της άρεσαν. Στο τέλος, επίσης, οι περιπτώσεις 1. και 2. εξέφρασαν πως δεν ήταν ικανοποιημένες με το αποτέλεσμα τους. Οι περιπτώσεις 3. και 4. ήταν ικανοποιημένες, η περίπτωση 4. με ανυπομονησία μας περιέγραφε πόσο ωραία είχε νιώσει, ενώ η περίπτωση 3. μας έδειχνε και μας εξηγούσε με σιγουριά και ικανοποίηση τα όσα έκανε. Στις συνεντεύξεις όλες οι περιπτώσεις εξέφρασαν τα συναισθήματά τους σχετικά με τα αντικείμενα, τα μέρη και τα τοπία που είχαν σχεδιάσει. Οι περιπτώσεις 2. και 4. φάνηκε να απαντούν πιο αυθόρμητα σχετικά με τα στοιχεία που αποτύπωναν ενώ οι περιπτώσεις 3. και 1. προβληματιζόνταν και απαντούσαν πιο αργά. Αυτή η διαφοροποίηση έχει να κάνει με την ικανοποίηση που ένιωθαν με τη ζωγραφιά τους τα άτομα. Γι' αυτό τον λόγο οι περιπτώσεις, εάν δεν είχαν βρει τρόπο να διορθώσουν την εικόνα τους, έμεναν με την εντύπωση ότι το σχέδιο που είχαν κάνει δεν είναι ωραίο. Μέσα από τη ζωγραφιά οι 4 περιπτώσεις εξέφρασαν τα συναισθήματά τους και στην αρχή και κατά τη διάρκεια και στο τέλος της διαδικασίας. Αυτή η έκφραση αποτυπώνεται τόσο στη συνέντευξη όσο και στο ιχνογράφημα. Τα ανάμεικτα συναισθήματα τα οποία είχαν, μπόρεσαν να τα εκφράσουν πιο αποτελεσματικά μέσα από το σχέδιο το οποίο έκαναν και μίλησαν γι' αυτό. Η εικαστική θεραπεία βοηθάει τον θεραπευτή να ερμηνεύσει τα συναισθήματα που εκφράζονται. Πρέπει το ίδιο το άτομο να μιλήσει για το σχέδιο που έκανε, να περιγράψει το ίδιο τι ζωγράφησε και πώς αισθάνθηκε. Το ιχνογράφημα βοηθάει να κατανοηθούν και να εκφραστούν τα συναισθήματα που εκφράζει το ίδιο το άτομο για το έργο του, καθώς στόχος του "art therapy" είναι η ερμηνεία του έργου από το θεραπευόμενο και όχι από τον θεραπευτή Fleck (1996).

Σχετικά με το δεύτερο ερευνητικό μας ερώτημα, δηλαδή εάν εκφράζονται συναισθήματα, τι είδους συναισθήματα δημιουργούνται και τι διάρκεια έχουν έχουμε να απαντήσουμε πως τα συναισθήματα τα οποία εκφράστηκαν, εμφάνισαν μια ποικιλομορφία. Πιο συγκεκριμένα αναφέρουμε πως τα συναισθήματά τους χωρίζονται βάσει του είδους και της διάρκειας. Όλες οι περιπτώσεις εξέφρασαν και θετικά και αρνητικά συναισθήματα. Τα θετικά συναισθήματα τα εξέφρασαν και στο σχέδιο και στη συνέντευξη, ενώ τα αρνητικά συναισθήματα τα βρήκαμε στο σχέδιο και μέσω της παρατήρησής μας. Τα θετικά συναισθήματα όπως αυτό της χαράς, της επιτυχίας, της προσοχής που έδειξαν ήταν σύντομα, ενώ τα αρνητικά συναισθήματα όπως αυτό της συναισθηματικής πίεσης, του προβληματισμού, της νευρικότητας ήταν

συνεχόμενα. Πιο συγκεκριμένα η περίπτωση 1. εξέφρασε τα θετικά της συναισθήματα μέσα από τα χαρούμενα χρώματα και τις περιγραφές της για το ραντεβού στο οποίο πήγαινε. Αρνητικά συναισθήματα εξέφραζε για το στόμα που δεν της άρεσε και μέσα από το σχέδιο που ποτέ δεν τελείωσε. Η περίπτωση 2. εξέφρασε τα θετικά της συναισθήματα για τον άνθρωπο που σχεδίασε, τα χρώματα που τον έντυσε και τις περιγραφές της για το σχέδιο. Αρνητικά συναισθήματα εξέφρασε για τα χέρια που δεν του άρεσαν και για το σχέδιο του ανθρώπου που τον έκανε να νιώθει αμήχανα. Η περίπτωση 3. εξέφρασε τα θετικά του συναισθήματα σχετικά με το αποτέλεσμα της ζωγραφιάς του, τις λεπτομέρειες που είχε βάλει στο πρόσωπο και στα ρούχα. Αρνητικά συναισθήματα της περίπτωσης 3. διαφαίνονται από το σχέδιο όπου αναπαριστώνται τα συναισθήματα της πίεσης και του περιορισμού που υφίσταται καθημερινά. Η περίπτωση 4. εξέφρασε τα θετικά της συναισθήματα σε κάθε σχέδιο που περιέγραφε κατά τη συνέντευξη. Τα αρνητικά της συναισθήματα εκφράζονται στο σύνολο ως προβληματισμός για τις ευθύνες που θα έχει στο μέλλον, βάσει του σχεδίου που έκανε.

Θα πρέπει να τονιστεί ότι τα αρνητικά συναισθήματα που διαπιστώθηκαν στα σχέδια των μελών της ομάδας δεν εκφράστηκαν από τα ίδια τα μέλη και δεν έχουν εκφραστεί σε συζήτηση στο παρελθόν στην αίθουσα. Είναι συναισθήματα τα οποία είτε συνειδητά είτε ασυνείδητα τα αποτύπωσαν στις ζωγραφιές τους. Είναι σκέψεις τις οποίες έκρυψαν στις εικόνες τους. Όταν ερωτήθηκαν για τις εικόνες τους δεν αποκάλυψαν τις σκέψεις τους από πίσω παρά μόνο εμμέσως όταν μιλούσαν για τον άνθρωπό τους. Αυτός ήταν και ο στόχος του προβολικού τεστ του ανθρώπου, το οποίο στοχεύει στο να ξεπεράσει τις άμυνες που προβάλλουν στον προφορικό λόγο οι άνθρωποι (Machioldi, 1998).

Το τελευταίο ερευνητικό ερώτημα σχετίζεται με τον τρόπο που αποτυπώνεται το συναίσθημα στο ιχνογράφημα (είδος σχεδίου, επιλογή χρώματος, κλπ.). Η διαδικασία κατά την οποία προβάλλονται τα συναισθήματα στο ιχνογράφημα είναι το προβολικό τεστ, ένα τέστ ή ένα συγκεκριμένο θέμα, το οποίο αναφέρεται στη θεματολογία για την καλύτερη ανάλυσή της (Κρότι & Αλμπέρτο, 2003). Σύμφωνα με την εκάστοτε θεματολογία υπάρχουν συγκεκριμένα κριτήρια βάσει των οποίων ερμηνεύουμε τα σχέδια των ατόμων. Ο χρωματισμός των σχεδίων μας βοηθάει ώστε να εμβαθύνουμε στην ανάλυση του συγκινησιακού-συναισθηματικού κόσμου του ατόμου. Η άσκηση

δύναμης στο μολύβι φανερώνει την συναισθηματική φόρτιση του ατόμου εκείνης της στιγμής κ. α.

Εδώ έχουμε να αναφέρουμε πως για την κάθε περίπτωση διαφέρει ο τρόπος, το σχέδιο και τα χρώματα με τα οποία εκφράστηκαν. Για την περίπτωση 1. ο τρόπος που σχεδίαζε υποδήλωνε ένα προσεγμένο σχέδιο με πολλές λεπτομέρειες. Τα αισθήματα της χαράς και της δημιουργικότητας διακρίνονται κυρίως από τα φωτεινά χρώματα που επέλεξε να χρησιμοποιήσει και από την προσοχή που έδωσε στη κόμμωση και το κραγιόν. Αισθήματα ματαιώσης και απαισιοδοξίας φανερώνονται, όταν αναλογιστούμε γιατί το άτομο άφησε το σχέδιό της ημιτελές. Η περίπτωση 2. ζωγράφισε ένα μικρό άνθρωπο. Ήταν ένα φτωχό σχέδιο, το οποίο μας δείχνει την αμηχανία την οποία ένιωθε. Εκφράζει μέσα από το σχέδιό του την ανασφάλεια που νιώθει σχετικά με το πώς εικονίζεται. Δεν του αρέσει το σώμα του, όμως, θέλει να είναι χαρούμενος. Τα χρώματα επιλέχθηκαν με προσοχή και φανέρωναν τόσο το ενδιαφέρον και τη χαρά του να ντύνεται ωραία όσο και την αισιοδοξία του. Παρά το ότι δεν του άρεσε το σχέδιό του ο 2. τον έντυσε με τους αγαπημένους του χρωματικούς συνδυασμούς. Ο 3. επιμελήθηκε προσεκτικά το σχέδιό του, ζωγραφίζοντας πολλές λεπτομέρειες και επιλέγοντας διαφορετικά χρώματα. Ο 3. είναι η πιο εσωστρεφής περίπτωση που είχαμε. Ήταν προσηλωμένος στο σχέδιό του και δεν εξέφρασε συναισθήματα χαράς ή λύπης. Η εσωστρέφεια των ατόμων της ομάδας μπορεί να δικαιολογηθεί αν αναλογιστούμε την μεταχείριση που έχουν λάβει αυτά τα άτομα από την κοινωνία. Μέσα από το σχέδιό του φαίνεται η συναισθηματική πίεση που νιώθει από τις επιλογές των σχεδίων και τον τρόπο σχεδίασης των ρούχων της ανθρώπινης φιγούρας. Η περίπτωση 4. σχεδίαζε αυθόρμητα και ζωγράφισε πολλά σχέδια με άναρχο τρόπο στην κόλλα Α4. Μέσα από τη θέση τους πάνω στη κόλλα, τα χρώματα που έκανε το κάθε σχέδιο και την ερμηνεία που έδωσε κατά τη συνέντευξη η 4. καταλάβαμε τα διαφορετικά συναισθήματα που αντιπροσωπεύουν. Τα σχέδια με μπλε και πορτοκαλί βρίσκονται κοντά μεταξύ τους και είναι αυτά που την κάνουν να νιώθει χαρούμενη, ενώ τα πράσινα σχέδια βρίσκονται κεντρικά και την αφορούν, είναι σημαντικά και σχετίζονται με την υποχρέωση και τις ευθύνες της. Σύμφωνα με τους (Κρότι & Αλμπέρτο, 2003) ο τρόπος με τον οποίο αποτυπώνονται τα συναισθήματα των ατόμων στο σχέδιο είναι από τις πιο σημαντικές λεπτομέρειες. Σύμφωνα με τη σειρά κριτηρίων, τα οποία αναφέρονται στο βιβλίο τους, βασιστήκαμε ώστε να αναλύσουμε

τους τρόπους που ζωγράφισαν τα μέλη της ομάδας μας και τη σημασία που απέδωσαν τα ίδια στα σχέδιά τους.

Από τα παραπάνω διαπιστώνεται ότι η ερευνητική μας υπόθεση επιβεβαιώνεται και πως το ιχνογράφημα συμβάλλει στην έκφραση των συναισθημάτων των ΑμεΝΥ. Φυσικά δεν μπορούμε να γενικεύσουμε για όλα τα ΑμεΝΥ το συγκεκριμένο πόρισμα, καθώς, όπως αναφέραμε και παραπάνω, η νοητική υστέρηση εμφανίζει μια ποικιλομορφία, η οποία ακόμα δεν έχει κατανοηθεί πλήρως από την επιστήμη (Πολυχρονοπούλου, 2001). Επίσης, το ιχνογράφημα αφορούσε μια πολύ συγκεκριμένη ομάδα ΑμεΝΥ, επιλεγμένα βάσει συγκεκριμένων κριτηρίων. Η συγκεκριμένη μελέτη είναι, λοιπόν, ένα πρώτο βήμα για να συνεχίσει κάποιος να μελετά τη νοητική υστέρηση και πώς μπορούμε μέσα από το ιχνογράφημα να την κατανοήσουμε λίγο καλύτερα.

Σεμιά επόμενη ερευνητική μελέτη θα προτείναμε να εμπλουτιστούν τα κριτήρια επιλογής των συμμετεχόντων και να είναι μεγαλύτερο το δείγμα, καθώς θα βοηθούσε στην εγκυρότητα των αποτελεσμάτων της ερευνητικής διαδικασίας. Επίσης, θα προτείναμε οι ερευνητές να έχουν μία επαφή και να γνωρίζουν ή να έχουν συνεργαστεί από πριν με τους συμμετέχοντες, καθώς, όπως αναφέραμε παραπάνω, το ιχνογράφημα δεν μπορεί να προσφέρει ασφαλή συμπεράσματα αν χρησιμοποιηθεί σε αρχικές συναντήσεις, αλλά αφού έχει αναπτυχθεί μία πρώτη επικοινωνία και σχέση του θεραπευτή ή ερευνητή με τον συμμετέχοντα.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- ❖ Ασλανίδης, Χ. (2003). *Μορφές επαγγελματικής ένταξης ατόμων με Νοητική Υστέρηση*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
- ❖ Γιακουμάκη, Α. (2012). *Δεξιότητες ζωής των ατόμων με αναπηρίες: Μια πιλοτική έρευνα των απόψεων των επαγγελματιών ειδικής αγωγής*. Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.
- ❖ Γρηγορίου, Π. & Κεραμίδας, Α. (2020). *Γνωριμία με το πλαίσιο "Η Ροδαυγή": Σύλλογος Γονέων Κηδεμόνων & Φίλων Ατόμων με Νοητική Υστέρηση*. (Συνέντευξη στην Μ. Μωραΐτη - εποπτεία ΙΙΙ) Ηράκλειο: ΕΛ. ΜΕ. ΠΑ. , Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας.
- ❖ Ζαφειρόπουλος, Κ. (2005). *Πώς γίνεται μια επιστημονική εργασία:: Επιστημονική έρευνα και συγγραφή εργασιών*. Αθήνα: Κριτική.
- ❖ heraklion+. (n. d.). *η ροδαυγή –Σύλλογος Ατόμων με Νοητική Υστέρηση*. *Ανάκτηση* 3. 12. 20. από: <http://www.citizens4heraklion.gr/team/rodavgil/>.
- ❖ Ίσαρη, Φ. και Πουρκός, Μ. (2015). *Ποιοτική Μεθοδολογία Έρευνας εφαρμογές στην ψυχολογία και στην εκπαίδευση*. Αθήνα: Κάλλιππος.
- ❖ Κάκουρος, Ε. & Μανιαδάκη, Κ. (2006). *Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων: Αναπτυξιακή προσέγγιση*. Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δάρδανος.
- ❖ Καλλινικάκη, Θ. (2009). *Κοινωνική Εργασία- Εισαγωγή στη θεωρία και την πρακτική της Κοινωνικής Εργασίας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- ❖ Καλλινικάκη Θ. (2010). *Ποιοτικές μέθοδοι στην έρευνα της κοινωνικής εργασίας*. Αθήνα: Τόπος.
- ❖ Κατσορίδου-Παπαδοπούλου, Χ. (2009). *Κοινωνική Εργασία με Ομάδες: Μια μορφή προσέγγισης για συνεργασία & δράση* (2^η έκδ). Αθήνα: Έλλην.
- ❖ Κοϊνης, Α. (2021). *Όσα δεν μπορώ να πω...τα ζωγραφίζω. Όταν η παιδική ψυχή παίρνει το πινέλο*. Αθήνα: Ηδυπέια.

- ❖ Κούτρα, Κ. (2020). *Εκτίμηση Αναγκών*. Σημειώσεις Μαθήματος Ηράκλειο: ΕΛ. ΜΕ. ΠΑ. , Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας.
- ❖ Κέντρο Ψυχοπαιδαγωγικής Υποστήριξης «Ψυχ...Αγωγείν», 2020. «*ΠΑΙΔΙΚΟ ΙΧΝΟΓΡΑΦΗΜΑ (ζωγραφιά)*» *Τι είναι; Πώς αξιολογείται; Μας δίνει στοιχεία για το παιδί μας;* - Κέντρο Ψυχοπαιδαγωγικής Υποστήριξης «Ψυχ...Αγωγείν». [online] Κέντρο Ψυχοπαιδαγωγικής Υποστήριξης «Ψυχ...Αγωγείν». *Ανάκτηση* 7. 01. 21. από:<https://psychagogein.gr/%CF%80%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%BF%CF%88%CF%85%CF%87%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%85%CF%80%CE%BF%CF%83%CF%84%CE%AE%CF%81%CE%B9%CE%BE%CE%B7/paidiko-sxedio/>.
- ❖ Κρασανάκης, Γ. (2009). *Παιδιά με Νοητική Ανεπάρκεια: Θεωρητική και εμπειρική προσέγγιση*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- ❖ Μαυράκης, Χ. (2018). «*Η χρήση του παιδικού ιχνογραφήματος ως ψυχοδιαγνωστικό εργαλείο προσέγγισης της ψυχολογίας παιδιών & εφήβων*». τόμος 8 . Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης.
- ❖ Παππάς, Θ. (2002). *Η μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας στις ανθρωπιστικές επιστήμες*. (Σ. Πουλής, Επιμ.) Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- ❖ Παρασκευόπουλος, Ι. (1980). *Νοητική Καθυστέρηση: Διαφορική διάγνωση, αιτιολογία- πρόληψη, ψυχοπαιδαγωγική αντιμετώπιση*.
- ❖ Πλεξουσάκης, Σ. (2010). *Συμβουλευτική και Ψυχοθεραπεία Γονέων Παιδιών με Ειδικές Ανάγκες στα Πλαίσια της Ειδικής Αγωγής*. στο Κουρκούτας Η. & Cardlin R. (Επιμ.), *Οικογένειες Παιδιών με Ιδιαίτερες Δυσκολίες και Σχολική Ενταξη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- ❖ Πολυχρονοπούλου, Σ. (1996). *Νοητική υστέρηση*. Σημειώσεις για το Μ. Π. Σ. Ειδικής Αγωγής του Π. Τ. Δ. Ε. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- ❖ Πολυχρονοπούλου, Σ. (2001). *Παιδιά και έφηβοι με ειδικές ανάγκες και δυνατότητες. Νοητική Υστέρηση: Ψυχολογική, κοινωνιολογική και παιδαγωγική προσέγγιση*. (Τόμος β'). Αθήνα.
- ❖ Ράτσικα, Ν. (2020). *Ποιοτική κοινωνική έρευνα*. Σημειώσεις Μαθήματος Ηράκλειο: ΕΛ. ΜΕ. ΠΑ. , Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας.

- ❖ Σταύρου, Λ. , Σ. (2002). *Διδακτική μεθοδολογία στην ειδική αγωγή: Λογικομαθηματικές έννοιες και νοητική υστέρηση*. Αθήνα: Άνθρωπος.
- ❖ Σταύρου, Λ. , Σ. (2002). *Ψυχοπαιδαγωγική των αποκλινόντων*. Αθήνα: Άνθρωπος.
- ❖ Τσέργας, Ν. (2014). *Θεραπευτικές Προσεγγίσεις μέσω της Τέχνης*. Αθήνα: Τόπος.
- ❖ Τσιώλης, Γ. (2014). *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*. Αθήνα: ΚΡΙΤΙΚΗ.
- ❖ Χαρίτου, Σ. (2012). *Νοητική Καθυστέρηση*. *Ανάκτηση* 3. 12. 20. από: <https://www.specialeducation.gr/frontend/article.php?aid=236&cid=71>.

Μεταφρασμένα

- ❖ Carrano, E. (2005). «*The Resources and Language of Art Materials in Art-Therapy*». 8^ο Ευρωπαϊκό Συνέδριο Εικαστικής Θεραπείας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.
- ❖ Croti, E. And Magni, A. , 2003. *Πώς να ερμηνεύουμε τα παιδικά σχέδια: η κρυφή γλώσσα των παιδιών*. (Μτφ. : Ε. Γεωργιάδου,) Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη Α. Ε.
- ❖ Fleck, B. R. , (1996). *Τα παιδιά στέλνουν μηνύματα με τις ζωγραφιές τους. Σχεδιάζουν τα όνειρα τους, τους φόβους τους, τα προβλήματα και τις κόντρες τους μέσα στην οικογένεια*. Αθήνα: Θυμάρι.
- ❖ Francoise, D. (1997). *Όταν οι γονείς χωρίζουν*. (Μτφ. : Χ. Πεπέλη,) Αθήνα: ΕΣΤΙΑ.
- ❖ Goleman, D. (2011). *Συναισθηματική Νοημοσύνη*. Αθήνα: Πεδίο.
- ❖ Γκλόν, Τ. & Σίλκ, Α. (1997). *Η ψυχολογία του παιδικού σχεδίου*. (Μτφ. : Φ. Μπονώτη) Αθήνα: Καστανιώτης.
- ❖ Κρότι, Ε. , & Αλμπέρτο, Μ. (2003). *Πώς να ερμηνεύσουμε τα παιδικά σχέδια. Η κρυφή γλώσσα των παιδιών*. (Μτφ. : Ε. Γεωργιάδου,) Αθήνα: Καστανιώτης.

- ❖ Malchiodi, A. C. (2001). *Κατανοώντας τη ζωγραφιά των παιδιών*. (Μτφ. : Ν. Αναγνωστοπούλου, Επιμ. , Χ. Ξενάκη,) Αθήνα: ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ.
- ❖ Malchiodi, C. A. (2009). *Εικαστική θεραπεία: Ένας πρακτικός οδηγός*. (Μτφ. : Ε. Αστερίου, Επιμ. Ν. Αναγνωστοπούλου:). Αθήνα: ΕλληνικάΓράμματα.
- ❖ Robson, C. (2010). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου. Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές* (δεύτερη συμπληρωμένη εκδ.). (Μτφ. : Κ. Μιχαλοπούλου, Επιμ. , Β. Νταλάκου, & Κ. Βασιλικού,) ΑΘΗΝΑ: GUTENBERG.

Ξενογλώσση

- ❖ Agronin, M. , 2006. *Principles and practice of geriatric psychiatry*. Philadelphia, Pa. : Lippincott Williams and Wilkins.
- ❖ Alzheimer's Association, 2020. *Art and Music*. [online] Alzheimer's Disease and Dementia. *Ανάκτηση* 7. 01. 21. από: <https://www.alz.org/help-support/caregiving/daily-care/art-music>.
- ❖ American Art Therapy Association, 2016. *About Art Therapy*. [online] American Art Therapy Association. *Ανάκτηση* 25. 05. 21. από:<https://arttherapy.org/about-art-therapy/>.
- ❖ American Art Therapy Association, 2017. *2017_DefinitionofProfession.pdf*. [ebook] American Art Therapy Association. *Ανάκτηση* 7. 06. 21. από: https://www.arttherapy.org/upload/2017_DefinitionofProfession.pdf.
- ❖ American Art Therapy Association, 2020. *Becoming an Art Therapist*. [ebook] American Art Therapy Association. *Ανάκτηση* 7. 06. 21. από:<https://higherlogicdownload.s3.amazonaws.com/ARTTHERAPY/1c784f0f-1d884d799a2d80c98808dc63/UploadedImages/Public_Resources/Education/F AQ_Schools_for_art_therapy.pdf>.
- ❖ AMERICAN ART THERAPY ASSOCIATION. (2013). *AMERICAN ART THERAPY ASSOCIATION*. *Ανάκτηση* 17. 10. 20. από: <https://arttherapy.org/wp-content/uploads/2017/06/Ethical-Principles-for-Art-Therapists.pdf>.

- ❖ American art therapy association. (2016). *American art therapy association*.
Ανάκτηση 17. 10. 20. από: <https://arttherapy.org/about/>.
- ❖ American Horticultural Therapy Association, 2013. *American Horticultural Therapy Association Definitions and Positions*. [ebook] American Horticultural Therapy Association. Ανάκτηση 25. 05. 21. από: <<https://web.archive.org/web/20130908221648/http://www.ahta.org/sites/default/files/DefinitionsandPositions.pdf>>.
- ❖ American Music Therapy Association, 2021. *About Music Therapy and AMTA / American Music Therapy Association (AMTA)*. [online] Musictherapy.org. Ανάκτηση 25. 05. 21. από: <<https://www.musictherapy.org/about/>>.
- ❖ American Psychiatric Association, 2013. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5)*. United States: American Psychiatric Association Publishing.
- ❖ American Psychiatric Association. (1994). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders DSM-IV-TR*. (4th Revised edition). VA, United States: American Psychiatric Association Publishing.
- ❖ American Psychological Association, 2012. *Understanding psychotherapy and how it works*. [online] <https://www.apa.org>. Ανάκτηση 7. 06. 21. από: <<https://www.apa.org/topics/psychotherapy/understanding>>.
- ❖ American Psychological Association, 2019. *APA Dictionary of Psychology*. [online] Dictionary.apa.org. Ανάκτηση 7. 06. 21. από: <<https://dictionary.apa.org/alternative-psychotherapy>>.
- ❖ American Psychological Association, 2021. *What is Cognitive Behavioral Therapy?*. [online] <https://www.apa.org>. Ανάκτηση 25. 05. 21. από: <[https://www.apa.org/ptsd-guideline/patients-and-families/cognitive-behavioral#:~:text=Cognitive%20behavioral%20therapy%20\(CBT\)%20is,disorders%20and%20severe%20mental%20illness.>](https://www.apa.org/ptsd-guideline/patients-and-families/cognitive-behavioral#:~:text=Cognitive%20behavioral%20therapy%20(CBT)%20is,disorders%20and%20severe%20mental%20illness.>)>.
- ❖ APsaA, 2019. *Psychoanalytic Psychotherapy / APsaA*. [online] Apsa.org. Ανάκτηση 25. 05. 21. από: <<https://apsa.org/content/psychoanalytic-psychotherapy>>.

- ❖ Arcmass. org, 2010. *Christmas in Purgatory & Willowbrook*. [online] Web. archive. org. *Ανάκτηση* 7. 06. 21. από:<<https://web.archive.org/web/20100711170039/http://www.arcmass.org/StateHousePolicy/RegulationandPolicyDebates/FernaldSchoolClosingandRICCIClass/FernaldNews/WhyTheFernaldCenterShouldClose/ChristmasinPurgatoryWillowbrook/tabid/692/Default.aspx>>.
- ❖ Argyle, E. , 2003. Care Study: Art for Health Describes a Scheme to Use Art Therapy to Help Those at Risk of Mental Illness. *Mental Health Nursing*, 23 (3), pp. 4-6.
- ❖ Attard, A. and Larkin, M. , 2016. Art therapy for people with psychosis: a narrative review of the literature. *The Lancet Psychiatry*, 3 (11), pp. 1067-1078.
- ❖ Baat. (n. d.). *The British association of art therapists*. *Ανάκτηση* 17. 10. 2020. από: <https://www.baat.org/>.
- ❖ Bailey, K. (2015). Art Therapy and developmental disabilities. Στο D. Gussak, & M. Rosal (Επιμ.), *The Wiley handbook of art therapy* (pp. 317-328). Wiley Blackwell.
- ❖ Battaglia, J. , 2019. *Doing supportive psychotherapy*. American Psychiatric.
- ❖ Beck, J. , 2011. *Cognitive Behavior Therapy, Second Edition : Basics and Beyond*. 2nd ed. Guilford Publications.
- ❖ Benjamin, C. , Puleo, C. , Settipani, C. , Brodman, D. , Edmunds, J. , Cummings, C. and Kendall, P. , 2011. History of Cognitive-Behavioral Therapy in Youth. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 20 (2), pp. 179-189.
- ❖ Betts, D. , 2013. A Review of the Principles for Culturally Appropriate Art Therapy Assessment Tools. *Art Therapy*, 30 (3), pp. 98-106.
- ❖ Boat, T. and Wu, J. , 2015. *Mental disorders and disabilities among low-income children*. Washington, D. C.
- ❖ Braaten, E. and Norman, D. , 2006. Intelligence (IQ) Testing. *Pediatrics in Review*, 27 (11), pp. 403-408.

- ❖ BRAUNSTEIN, MS. (1993). *Sampling a hidden population: Non-institutionalized drug users*. AIDSEducPrev.
- ❖ Buckley, L. , Maayan, N. , Soares-Weiser, K. and Adams, C. , 2015. Supportive therapy for schizophrenia. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, .
- ❖ Burt, C. , 1921. *Mental and Scholastic Tests*. . London: Staples Press.
- ❖ Campbell, L. , Norcross, J. , Vasquez, M. and Kaslow, N. , 2013. Recognition of psychotherapy effectiveness: The APA resolution. *Psychotherapy*, 50 (1), pp. 98-101.
- ❖ cata-acat. (2020). *Canadian Art Therapy Association I'Association canadienne d'art-thérapie* Ανάκτηση 19. 10. 20. από:<https://www.canadianarttherapy.org/>.
- ❖ Chapman, A. , 2006. Dialectical behavior therapy: current indications and unique elements. *Psychiatry*, 3 (9), pp. 62-68.
- ❖ Connolly, P. , Miller, S. , Roberts, J. , Sloan, S. and Hanratty, J. , 2016. Universal Preschool- and School-based Education Programmes for Reducing Ethnic Prejudice and Promoting Respect for Diversity among Children Aged 3-11: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Campbell Systematic Reviews*, 12 (1), pp. 1-45.
- ❖ Cooke, E. , 1885. Art, teaching, and child nature. *Journal of Education*, 22, pp. 35-40.
- ❖ Corales, T. , 2005. *Trends in posttraumatic stress disorder research*. New York: Nova Science Publishers.
- ❖ Crago, H. , 2006. *Couple, family and group work*. Milton Keynes: Open University Press.
- ❖ CRPD. (2020). *UNITED NATIONS HUMAN RIGHTS OFFICE OF THE HIGH COMMISSIONER*. Ανάκτηση 21. 10. 20. από:<https://www.ohchr.org/en/hrbodies/crpd/pages/crpdindex.aspx>.
- ❖ Daily, D. , Ardinger, H. and Holmes, G. , 2000. Identification and evaluation of mental retardation. *American Family Physician*, 61 (4), pp. 1059-1067.

- ❖ Davis, W. , Gfeller, K. and Thaut, M. , 2008. *An introduction to music therapy*. Silver Spring (Md.): American Music Therapy Association.
- ❖ Davis-Berman, J. and Berman, D. , 1993. Therapeutic wilderness programs: Issues of professionalization in an emerging field. *Journal of Contemporary Psychotherapy*, 23 (2), pp. 127-134.
- ❖ Dean, A. , 2005. Natural and complementary therapies for substance use disorders. *Current Opinion in Psychiatry*, 18 (3), pp. 271-276.
- ❖ Deaver, S. (2020). *ART THERAPY CREDENTIALS BOARD, INC. ATCB*. Ανάκτηση 17. 11. 20. από:<https://www.atcb.org/Home/FAQ>.
- ❖ Dissanayake, E. , 1995. *Homo Aestheticus: Where Art Comes From and Why*. Washington: University of Washington Press.
- ❖ Durrani, H. , 2019. A Case for Art Therapy as a Treatment for Autism Spectrum Disorder. *Art Therapy*, 36 (2), pp. 103-106.
- ❖ EFAT. (2018). *EUROPEAN FEDERATION OF ART THERAPY*. Ανάκτηση 19. 11. 20. από:<https://www.arttherapyfederation.eu/>.
- ❖ Eurostat. (2019). *Eurostat statistics Explained*. Ανάκτηση 21. 11. 20. από: https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Disability_statistics.
- ❖ Feltham, C. , 1997. *Which psychotherapy?*. London: Sage.
- ❖ Feske, U. , 1998. Eye movement desensitization and reprocessing treatment for posttraumatic stress disorder. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 5 (2), pp. 171-181.
- ❖ Field, T. , Beeson, E. and Jones, L. , 2015. The New ABCs: A Practitioner's Guide to Neuroscience-Informed Cognitive-Behavior Therapy. *Journal of Mental Health Counseling*, 37 (3), pp. 206-220.
- ❖ Goodnow, Jacqueline J. (1971). *Eye and hand: Differential memory and its effect on matching*. Neuropsychologia. United States.
- ❖ Fonagy, P. and Roth, A. , 2006. *What works for whom?*. New York: Guilford.
- ❖ Forzoni, S. , Perez, M. , Martignetti, A. and Crispino, S. , 2010. Art therapy with cancer patients during chemotherapy sessions: An analysis of the

- patients' perception of helpfulness. *Palliative and Supportive Care*, 8 (1), pp. 41-48.
- ❖ Gallo-Lopez, L. and Rubin, L. , 2012. *Play-based interventions for children and adolescents with autism spectrum disorders*. New York: Routledge.
 - ❖ García-Villamizar, D. , Rojahn, J. , Zaja, R. and Jodra, M. , 2010. Facial emotion processing and social adaptation in adults with and without autism spectrum disorder. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 4 (4), pp. 755-762.
 - ❖ Goodenough, F. , 1926. *Measurement of intelligence by drawings*. . World Book Co. .
 - ❖ Gregory, R. and Zangwill, O. , 1998. *The Oxford companion to the mind*. Oxford: Oxford University Press.
 - ❖ Groce, N. , 2010. *The ARC Highlights -- Beyond Affliction: Beyond Affliction Document*. [online] Web. archive. org. *Ανάκτηση* 7. 06. 21. από: <[https://web.archive.org/web/20100711075247/http://www. disabilitymuseum.org/beyondaffliction/ba_shows_dir/revoluti_dir/highlights/subject/ng0002tx.html](https://web.archive.org/web/20100711075247/http://www.disabilitymuseum.org/beyondaffliction/ba_shows_dir/revoluti_dir/highlights/subject/ng0002tx.html)>.
 - ❖ Guidetopsychology. com, 2018. *Theories of Psychological Treatment / Theoretical Approaches: Psychoanalysis, Psychodynamic Psychotherapy, Cognitive-Behavioral Therapy*. [online] Guidetopsychology. com. *Ανάκτηση* 25. 05. 21. από: <[http://www. guidetopsychology. com/txtypes.htm#Psychodynamic](http://www.guidetopsychology.com/txtypes.htm#Psychodynamic)>.
 - ❖ Gussak, D. and Cohen-Liebman, M. , 2001. . Investigation vs. intervention: Forensic art therapy and art therapy in forensic settings. *The American Journal of Art Therapy*, 40 (2), pp. 123-136.
 - ❖ Harris, D. , 1963. *Children's drawings as measures of intellectual maturity. A revision and extension of the Goodenough Draw-A-Man Test*. New York: Harcourt, Brace, and World.
 - ❖ Heenan, D. , 2006. Art as therapy: an effective way of promoting positive mental health?. *Disability & Society*, 21 (2), pp. 179-191.

- ❖ Herink, R. and Goleman, D. , 1980. *The psychotherapy handbook*. New York: Meridian Book.
- ❖ Hogan, S. , 2001. *Healing arts: The History of Art Therapy*. United Kingdom: Jessica Kingsley Publishers London and Philadelphia, pp. 21-22.
- ❖ Holt, E. and Kaiser, D. , 2009. The First Step Series: Art therapy for early substance abuse treatment. *The Arts in Psychotherapy*, 36 (4), pp. 245-250.
- ❖ Human Rights Watch. (2020). HUMAN RIGHTS WATCH. *Ανάκτηση* 21. 11. 20. από: <https://www.hrw.org/news/2020/03/26/protect-rights-people-disabilities-during-covid-19>
- ❖ IEATA. (n. d.). *International Expressive Arts Therapy Association*. *Ανάκτηση* 19. 11. 20. από:<https://www.ieata.org/>.
- ❖ Jung, C. , 1989. *Memories, dreams, reflections*. New York, N. Y: Vintage Books.
- ❖ Koppitz, E. , 1968. *Psychological evaluation of children's human figure drawings*. New York: Grune & Stratton.
- ❖ Kottler, J. and Shepard, D. , 2011. *Introduction to counseling*. Australia: Brooks/Cole.
- ❖ Kramer, E. , 1993. *Art as therapy with children*. Chicago: Magnolia Street Publishers.
- ❖ Lebow, J. , 2008. *Twenty-first century psychotherapies*. Hoboken, N. J. : Wiley.
- ❖ Lifshitz, H. (2020). *Growth and Development in Adulthood among persons with Intellectual Disability New Frontiers in Theory Research, and Interventia*. Cham, Ελλάδα: Springer, Nature Switzerland AG.
- ❖ Lin, Y. , Lin, C. and Li, Y. , 2014. Planting Hope in Loss and Grief: Self-Care Applications of Horticultural Therapy for Grief Caregivers in Taiwan. *Death Studies*, 38 (9), pp. 603-611.
- ❖ Lindquist, K. , Wager, T. , Bliss-Moreau, E. , Icober, H. , & Feldman Barrett, L. (2012, May 23). What are emotions and how are they created in the brain? Response. *Behavioral and BrainSciences*, 35 (3), pp. 172-202.

- ❖ Lusebrink, V. , 2010. Assessment and Therapeutic Application of the Expressive Therapies Continuum: Implications for Brain Structures and Functions. *Art Therapy*, 27 (4), pp. 168-177.
- ❖ MacGregor, J. , 1989. *The discovery of the art of the insane*. New Jersey: Princeton University Press.
- ❖ Machioldi, C. , 1998. *Understanding Children's Drawings*. Guildford Publications.
- ❖ Machover, K. , 1949. *Personality projection in the drawing of the human figure*. Springfield, Ill: Thomas.
- ❖ MacLennan, N. , 1998. *Counselling for managers*. Aldershot: Gower.
- ❖ Malchiodi, C. , 2007. *Expressive therapies*. New York: Guilford Press.
- ❖ Malchiodi, C. , 2010. *The art therapy sourcebook*. New York: McGraw-Hill.
- ❖ Malchiodi, C. , 2012. *Understanding Children's Drawings*. New York: Guilford Publications.
- ❖ Mandic-Gajic, G. , 2013. Group art therapy as adjunct therapy for the treatment of schizophrenic patients in day hospital. *Vojnosanitetski preglad*, 70 (11), pp. 1065-1069.
- ❖ Manicom, H. and Boronska, T. , 2003. Co-creating change within a child protection system: integrating art therapy with family therapy practice. *Journal of Family Therapy*, 25 (3), pp. 217-232.
- ❖ May, T. (1993). *Social research issues, Methods and Process*. Buckingham: Open University Press.
- ❖ McAleavey, A. and Castonguay, L. , 2014. The Process of Change in Psychotherapy: Common and Unique Factors. *Psychotherapy Research*, pp. 293-310.
- ❖ McKay, D. , Sookman, D. , Neziroglu, F. , Wilhelm, S. , Stein, D. , Kyrios, M. , Matthews, K. and Veale, D. , 2015. Efficacy of cognitive-behavioral therapy for obsessive-compulsive disorder. *Psychiatry Research*, 225 (3), pp. 236-246.

- ❖ Medlineplus. gov, 2020. *Post-Traumatic Stress Disorder: MedlinePlus*. [online] Medlineplus. gov. *Ανάκτηση* 7. 06. 21. από:<<https://medlineplus.gov/posttraumaticstressdisorder.html>>.
- ❖ Moffatt, C. , Hanley-Maxwell, C. and Donnellan, A. , 1995. Discrimination of Emotion, Affective Perspective-Taking and Empathy in Individuals with Mental Retardation. *Education and Training in Mental Retardation and Developmental Disabilities*, 30 (1), pp. 76-85.
- ❖ Mostow, A. , Izard, C. , Fine, S. and Trentacosta, C. , 2002. Modeling Emotional, Cognitive, and Behavioral Predictors of Peer Acceptance. *Child Development*, 73 (6), pp. 1775-1787.
- ❖ Mouzakitis, G. (2012). *Intellectual disability management, causes & social perceptions towards well-defined situations*. (D. F. Mancini, Επιμ.) New York: Nova Science Publishers Inc.
- ❖ Mulhauser, G. , 2014. *Counselling & Psychotherapy History*. [online] CounsellingResource. com: Psychology, Therapy & Mental Health Resources. *Ανάκτηση* 7. 06. 21. από:<<https://counsellingresource.com/therapy/types/history/>>.
- ❖ National Alliance on Mental Illness, 2015. *Psychotherapy | NAMI: National Alliance on Mental Illness*. [online] Nami. org. *Ανάκτηση* 7. 06. 21. από:<<https://www.nami.org/About-Mental-Illness/Treatments/Psychotherapy>>.
- ❖ Newcomer, L. , 2012. *8 Alternative Mental Health Therapies Explained*. [online] Greatist. *Ανάκτηση* 7. 06. 21. από:<<https://greatist.com/happiness/alternative-mental-health-therapies-heal-mind#1>>.
- ❖ Oster, G. , 2016. *Using drawings in clinical practice*. New York: Routledge.
- ❖ Oxford English Dictionary, 2015. *Home : Oxford English Dictionary*. [online] Oed. com. *Ανάκτηση* 7. 06. 21. από:<<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/us/definition/english/psychotherapy>>.
- ❖ Palo Bengtsson, L. , Winblad, B. and Ekman, S. , 1998. Social dancing: a way to support intellectual, emotional and motor functions in persons with

- dementia. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 5 (6), pp. 545-554.
- ❖ Porter, R. and Wright, D. , 2011. *The Confinement of the insane*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
 - ❖ Psych Central, 2021. *What Is Dialectical Behavior Therapy, and Is It Right for Me?*. [online] Psych Central. *Ανάκτηση* 24. 05. 21. από: <<https://psychcentral.com/lib/an-overview-of-dialectical-behavior-therapy>>.
 - ❖ Regev, D. and Cohen-Yatziv, L. , 2018. Effectiveness of Art Therapy With Adult Clients in 2018—What Progress Has Been Made?. *Frontiers in Psychology*, 9.
 - ❖ Riley, S. , & Malchiodi, C. (1994). *Integrative approaches to family art therapy*. Chicago: Magnoliastreetpublisher.
 - ❖ Riley, S. , 2014. *Thesis: Positive Effects of Art Therapy for Women and Children from Backgrounds of Domestic Violence*. [ebook] University of Wisconsin- Superior. *Ανάκτηση* 9. 07. 21. από: <<https://minds.wisconsin.edu/bitstream/handle/1793/68984/RileyPositiveEffects.pdf?sequence=3>>.
 - ❖ Rubin, J . (1999). *Art therapy an introduction*. London: Brunner/Mazel.
 - ❖ Rubin, J. , 2015. *Introduction to art therapy*. New York: Routledge.
 - ❖ Russell, K. , Hendee, J. and Phillips-Miller, D. , 2000. *How Wilderness Therapy Works: An Examination of the Wilderness Therapy Process to Treat Adolescents With Behavioral Problems and Addictions*. [ebook] p. 26. *Ανάκτηση* 25. 05. 21. από: <https://www.fs.fed.us/rm/pubs/rmrs_p015_3/rmrs_p015_3_207_217.pdf>.
 - ❖ Sander, J. (2011). *Developmental Milestones*. (S. Goldstein, & J. Naglieri, Επιμ.) Boston: Springer MA.
 - ❖ Sarrazin, N. , 2016. *Music: Fundamentals and Educational Roots in the U. S.* Music and the Child: Milne Library: Open SUNY Textbooks.
 - ❖ Schneck, D. , Berger, D. and Rowland, G. , 2006. *The music effect*. London: Jessica Kingsley Publishers.

- ❖ Schwartz, J. , 2017. *5 Reasons to Consider Group Therapy*. [online] US News. *Ανάκτηση* 25. 05. 21. από: <<https://health.usnews.com/health-care/for-better/articles/2017-07-14/5-reasons-to-consider-group-therapy>>.
- ❖ Scotland, J. , Cossar, J. and McKenzie, K. , 2015. The ability of adults with an intellectual disability to recognise facial expressions of emotion in comparison with typically developing individuals: A systematic review. *Research in Developmental Disabilities*, 41-42, pp. 22-39.
- ❖ Shapiro, F. and Laliotis, D. , 2015. EMDR Therapy for Trauma-Related Disorders. *Evidence Based Treatments for Trauma-Related Psychological Disorders*, pp. 205-228.
- ❖ Smith, C. , 2016. *Equine-Facilitated Psychotherapy*. [online] Pathintl. org. *Ανάκτηση* 25. 05. 21. από: <<https://www.pathintl.org/resources-education/resources/eaat/60-resources/efpl/201-what-is-efpl>>.
- ❖ Snow PH. D. RDT-BCT, S. , & D'amico PH. D. , M. (2009). *Assessment in the creative arts therapies designing and adapting assessment tools for adults with developmental disabilities*. Charles c thomas publisher, ltd.
- ❖ Solvang, P. , 2017. Between art therapy and disability aesthetics: a sociological approach for understanding the intersection between art practice and disability discourse. *Disability & Society*, 33 (2), pp. 238-253.
- ❖ Spat. (2020). *European federation of art therapy*. *Ανάκτηση* 17. 11. 20. από: <https://www.arttherapyfederation.eu/portugal.html>.
- ❖ Strupp, H. and Binder, J. , 1984. *Psychotherapy in a new key*. New York: Basic Books.
- ❖ Stuckey, H. and Nobel, J. , 2010. The Connection Between Art, Healing, and Public Health: A Review of Current Literature. *American Journal of Public Health*, 100 (2), pp. 254-263.
- ❖ Swan-Foster, N. , 2018. *Jungian art therapy*. Taylor and Francis.
- ❖ Teglbjaerg, H. , 2011. Art Therapy May Reduce Psychopathology in Schizophrenia by Strengthening the Patients' Sense of Self: A Qualitative Extended Case Report. *Psychopathology*, 44 (5), pp. 314-318.

- ❖ The Association - IIPA, 2016. *The Association: Definition of 'Integrative*. [online] IIPA - English. *Ανάκτηση* 25. 05. 21. από: <<https://web.archive.org/web/20161011012738/http://integrativeassociation.com/english/association/>>.
- ❖ Therapist Directory, 2017. *Art Therapy*. [online] <https://inseessionguide.com/>. *Ανάκτηση* 7. 06. 21. από: <<https://inseessionguide.com/art-therapy/>>.
- ❖ Thomas, G. and Silk, A. , 1990. *An introduction to the psychology of children's drawings*. New York: New York University Press.
- ❖ Tidy, D. , 2013. *General Learning Disability. Learning Disabilities Information*. [online] Patient. info. *Ανάκτηση* 7. 06. 21. από: <<https://patient.info/doctor/general-learning-disability>>.
- ❖ Unis, A. , 1996. Affect Regulation and the Origin of the Self: The Neurobiology of Emotional Development. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 35 (11), pp. 1561-1562.
- ❖ Varma, V. and Gupta, N. , 2008. *Psychotherapy in a traditional society*. New Delhi: Jaypee Brothers Medical Publishers.
- ❖ Vos, T. , Barber, R. , Bell, B. , Bertozzi-Villa, A. , Biryukov, S. , Bolliger, I. , Charlson, F. , Davis, A. , Degenhardt, L. , Dicker, D. , Duan, L. , Erskine, H. , Feigin, V. , Ferrari, A. , Fitzmaurice, C. , Fleming, T. , Graetz, N. , Guinovart, C. , Haagsma, J. , Hansen, G. , Hanson, S. , Heuton, K. , Higashi, H. , Kassebaum, N. , et al. , 2015. Global, regional, and national incidence, prevalence, and years lived with disability for 301 acute and chronic diseases and injuries in 188 countries, 1990–2013: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2013. *The Lancet*, 386 (9995), pp. 743-800.
- ❖ Wadson, H. , 2010. *Art psychotherapy*. New York: John Wiley & Sons.
- ❖ Watters, JK. (1993). *The significance of sampling and understanding hidden populations*. Drugs & Society.
- ❖ Wehmeyer, M. , Kelchner, K. , & Richards, K. (1996). *Essential characteristics of self-determined behavior of individuals with mental retardation*. American: American Journal on Mental Retardation.

- ❖ Westling, D. (1986). *Introduction to Mental Retardation*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- ❖ WHODAS. (2012). *World Health Organization*. *Ανάκτηση* 21. 11. 20. από: <https://www.who.int/standards/classifications/international-classification-of-functioning-disability-and-health/who-disability-assessment-schedule>.
- ❖ Wickham, P. , 2010. *Retardation - Encyclopedia of Children and Childhood in History and Society*. [online] Faqs. org. *Ανάκτηση* 7. 06. 21. από: <<http://www.faqs.org/childhood/Re-So/Retardation.html>>.
- ❖ Wishart, J. , Cebula, K. , Willis, D. and Pitcairn, T. , 2007. Understanding of facial expressions of emotion by children with intellectual disabilities of differing aetiology. *Journal of Intellectual Disability Research*, 51 (7), pp. 551-563.
- ❖ World Health Organization, 2013. *Guidelines for the management of conditions that are specifically related to stress*. Geneva: World Health Organization.
- ❖ Zhu, Z. , Zhang, L. , Jiang, J. , Li, W. , Cao, X. and Zhou, et al. , Z. , 2014. Comparison of psychological placebo and waiting list control conditions in the assessment of cognitive behavioral therapy for the treatment of generalized anxiety disorder: a meta-analysis. *Shanghai Archives of Psychiatry*, 26 (6), pp. 319-331.

Παράρτημα

Παράρτημα 1:

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
(ΕΛΜΕΠΑ)

Σχολή Επιστημών Υγείας
Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας
Τ.Θ. 1939, Τ.Κ. 71004 Ηράκλειο

Ηράκλειο: 18/06/2021
Αρ.Πρωτ.: 6335

Προς: Σύλλογο Γονέων,
Κηδεμόνων και Φίλων
Ατόμων με Νοητική
Υστέρηση «Η Ροδαυγή»

Πληροφορίες: Κων/νος Φραγκιαδάκης
Τηλέφωνο: 2810379534, Fax: 2810379504
Email: secretariat-socw@hmu.gr

ΘΕΜΑ: «Διεξαγωγή έρευνας στα πλαίσια Πτυχιακής Εργασίας σε ΑμεΝΥ σχετικά με την χρήση του ιχνογράφηματος ως μέσο έκφρασης των συναισθημάτων τους.»

Θα θέλαμε να σας βεβαιώσουμε ότι οι φοιτητές του τμήματος Κοινωνικής Εργασίας του Ελληνικού Μεσογειακού Πανεπιστημίου, Γρηγορίου Παρασκευή και Κεραμίδας Άγγελος, στα πλαίσια της πτυχιακής τους εργασίας, εκπονούν ποιοτική έρευνα με ημιδομημένες συνεντεύξεις και χρήση ιχνογράφηματος, με θέμα «Εναλλακτικές μορφές θεραπείας: Το ιχνογράφημα ως μέσο έκφρασης συναισθημάτων ατόμων με νοητική υστέρηση», με υπεύθυνη καθηγήτρια την κ. Οικονόμου Κατερίνα.

Προκειμένου να ολοκληρωθεί η ερευνητική τους μελέτη, ζητούμε την έγκρισή σας για τη διεξαγωγή ποιοτικής έρευνας με ημι-δομημένες συνεντεύξεις και χρήση ιχνογράφηματος. Ο σκοπός της έρευνας αυτής είναι η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο συμβάλει το ιχνογράφημα στην έκφραση των συναισθημάτων των ενήλικων ΑμεΝΥ, καθώς και ποια στοιχεία μπορούμε να συλλέξουμε από αυτό.

Σας διαβεβαιώνουμε πως όλες οι πληροφορίες που θα συλλεχθούν θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά και μόνο για τους σκοπούς της παρούσας μελέτης. Το απόρρητο των συνεντεύξεων πρόκειται να τηρηθεί, καθώς η διαδικασία θα πραγματοποιηθεί ανώνυμα και με εχεμύθεια.

Ο τόπος διεξαγωγής των συνεντεύξεων θα είναι ο Σύλλογος Γονέων, Κηδεμόνων και Φίλων Ατόμων με Νοητική Υστέρηση «Η Ροδαυγή». Ο χρόνος θα καθοριστεί κατόπιν συνεννόησης με την υπεύθυνη της δομής. Οι συνεντεύξεις θα πραγματοποιηθούν δια ζώσης και θα ληφθούν όλα τα απαραίτητα μέτρα προστασίας, ώστε να αποφευχθεί η διασπορά του κορωνοϊού.

Σας ευχαριστούμε εκ των προτέρων για την πολύτιμη βοήθειά σας και παραμένουμε στη διάθεσή σας για πιθανές διευκρινήσεις.

Με εκτίμηση

Ο Πρόεδρος του Τμήματος
Κοινωνικής Εργασίας

Κωνσταντίνος Βασιλάκης
Καθηγητής

Παράρτημα 2:

Συγκατάθεση/Συναίνεση συμμετέχοντα/ουσας στην έρευνα

Έχω ενημερωθεί σχετικά με τον σκοπό και το περιεχόμενο της έρευνας στα πλαίσια της πτυχιακής εργασίας των φοιτητών Παρασκευή Γρηγορίου και Άγγελου Κεραμίδα και υπεύθυνης καθηγήτριας της Κατερίνας Οικονόμου στο τμήμα Κοινωνικής Εργασίας του ΕΛ. ΜΕ. ΠΑ., με θέμα: **«Εναλλακτικές μορφές θεραπείας: Το ιχνογράφημα ως μέσο έκφρασης συναισθημάτων ατόμων με νοητική υστέρηση»** και, γνωρίζοντας ότι θα τηρηθεί η τήρηση απορρήτου των προσωπικών του/της δεδομένων, συμφωνώ οικειοθελώς να συμμετέχει το παιδί μου σε αυτή την έρευνα και να ηχογραφηθεί η συνέντευξη.

Ονοματεπώνυμο Συμμετέχοντα

Υπογραφή

Ημερομηνία